	आ०	पा०
	४	०
२	८	०
०	१	०
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	१२	[illegible]
	१	[illegible]
	१	०
	८	०
	१	६
	२	०
	१	६
	०	६
	२	०
	२	०
०	१	०
०	४	०
०	८	०
…त) १	४	०
		०
		०
		०
	०	०
	०	०
	१	६
	१	०
	०	०
	०	९
	८	०
	१	०
	१	०
	०	०
	८	०
	८	०
	०	०
	१	०
	६	०
	०	०

BENARES SANSKRIT SERIES;
A
COLLECTION OF SANSKRIT WORKS
EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,
UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
G. THIBAUT, PH. D.
No. 143.

श्रीविद्वन्मण्डनम् ।

श्रीविठ्ठलनाथदीक्षितविरचितम् ।

गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचित-
सुवर्णसूत्राख्यव्याख्यासहितम् ।

आचार्यश्रीवल्लभाधीश्वरशुद्धाद्वैतसंप्रदायानुग-
रत्नगोपालभट्टेन संशोधितम् ।

VIDVANMANDANA,

BY ŜRÎ VITHTHALANÂTHA DÎKSHITA;

With the Commentary called Suvarna Sûtra,

By Goswâmi Ŝrî Purushottamjee Mahârâja;

EDITED BY RATNA GOPÂLA BHATTA.

Fasciculus I.

BENARES:
Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.
AND SOLD BY H. D. GUPTA,
Secretary, Chowkhamba Sanskrit Book Depot.

Printed at the Vidyâ Vilâs Press
By Harikrishna Dasa.
BENARES
1908.

सूचीपत्रम् ।

	रु०	आ०	पा०
गणपाठः	०	४	०
गोलप्रकाशः	२	८	०
गंगालहरी	०	१	०
गुरुसारणी	[illegible]	[illegible]	[illegible]
जातकतत्त्वम्	[illegible]	१२	०
तत्त्वदीप	०	१	[illegible]
तर्कसंग्रहः	०	१	०
दत्तकमीमांसा	०	८	०
धर्म्मशास्त्रसंग्रहः	०	१	६
धातुपाठः (शिला -))	०	२	०
धातुरूपावली (शिला)॥।)	०	१	६
परिभाषापाठः	०	०	६
पाणिनीयशिक्षा भाष्यसहिता	०	२	०
प्रथम परीक्षा	०	२	०
प्रथमपुस्तक हिन्दी	०	१	०
प्रश्नभूषणम् (प्रश्न विचार का बहुत उत्तम ग्रन्थ)	०	४	०
फक्किकाप्रकाशः	०	८	०
बीजगणितम् (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	४	०
मनोरमा शब्दरत्नसहिता	७	०	०
मुहूर्तमार्तण्डः सटीकः	०	८	०
लघुकौमुदी टिप्पणीसहिता	०	३	०
लघुकौमुदीभाषाटीका (पं० मथुराप्रसादमिश्र कृत) (टिप्पणीसहित)	४	०	०
लीलावती (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	०	०
वसिष्ठसिद्धान्तः	०	१	६
विष्णु सहस्रनाम	०	१	०
व्याकरणकौमुदी (उपक्रमणिका का दूसरा भाग)	१	०	०
शब्दरूपावली	०	०	९
शृङ्गार सतशती	१	८	०
समासचक्रम्	०	१	०
समासचन्द्रिका	०	१	०
सरस्वतीकण्ठाभरणम्	३	०	०
साङ्ख्यचन्द्रिका टिप्पणीसहिता	०	८	०
सिद्धान्तकौमुदी (पं० वामनाचार्येण संशोधिता)	१	८	०
सिद्धान्तमुक्तावली दिनकरीटिप्पणीसहिता	२	०	०
उपसर्गवृत्ति	०	१	०
क्षेत्रकौमुदी	०	६	०
क्षेत्रसंहिता	१	०	०

श्रीहरिः ।

श्रीविट्ठलनाथदीक्षितविरचितं

श्रीविद्वन्मण्डनम् ।

श्रीगोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचित-सुवर्णसूत्राख्यव्याख्यासहितम् ।

श्रीगोपीजनवल्लभो जयति ॥

नमामि श्रीबालकृष्णं यशोदोत्सङ्गलालितम् ॥
पूतनाऽसुपयःपानरक्षिताऽशेषबालकम् ॥ १ ॥
नमामि श्रीमदाचार्यचरणान् करुणार्णवान् ॥
सुधानिधिरभूदाविर्यतः श्रीविट्ठलेश्वरः ॥ २ ॥
यद्वक्त्रोदितमुज्ज्वलश्रुतिलसन्नानाश्रुतिव्यासवाक्-
संमिश्रं रसपूरितं विजयते पीयूषमत्यद्भुतम् ॥
यत्सत्याऽनृतवादिभिः खलु समं पेपीयमानं मुहुः
पूर्वान् द्राघयतीतरान् कृशयति द्रागेव नैजैर्गुणैः ॥ ३ ॥
तत्करुणालवदर्शितसरणिः पुरुषोत्तमस्तनुते ॥
विद्वन्मण्डनयुक्त्यै सुवर्णसूत्रं सदा प्रणतः ॥ ४ ॥

इह हि श्रीमत्प्रभुचरणाः स्वीयानां मुख्यभक्तिमार्गतदुपयोगिब्रह्मवादाप्रचारजनितखेदमसहमानास्तन्निरासाय विद्वन्मण्डनं कुर्वन्तः स्वमार्गस्यातिगोप्यत्वं सकलप्रमाणमूर्द्धन्यश्रुतिसिद्धत्वं च ज्ञापयन्तस्तदभिज्ञापकं मङ्गलवाक्यं शिष्यशिक्षायै ग्रन्थारम्भे निबध्नन्ति ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

निजमुरलिकानादाह्वानागतव्रजसुन्दरी-
निरुपमनवस्नेहाऽम्भोधेर्विचित्रतरोर्मिभिः ॥
किमपि परितश्चाऽऽर्द्रार्द्रोऽस्तु प्रभुः प्रकटीभवन्
प्रतियुवतिसंभेदेनाऽसमदृग्दृशां विषयः सदा ॥ १ ॥

निजमुरलिकेति । निजा स्वीया चाऽसौ मुरलिका च निजमुरलिका तस्या नादेन, निजेन वा मुरलिकानादेनेति गानात्मकशब्देन यदाह्वानम् आकारणं, तेनाऽऽगता या व्रजस्य, अह्नयापृतं निशि शयानमिति वाक्यात् सर्वथा स्वीकृतस्य गोकुलस्य संबन्धिन्यः सुन्दर्यः, तत्स्थास्तस्मान्न भिन्नाः । एतास्तु, न स्त्रियो व्रजसुन्दर्य * इत्यादिश्रुतिपुराणप्रतिपादितास्तासां निरुपम उपमाया निष्क्रान्तो रहितो यः स्नेहो भक्तिः, स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्त इति वाक्यात्, सोऽम्भोधिरिव स्नेहाऽम्भोधिः । उपमितं व्याघ्रादिभिरित्युपमितिसमासः । तस्य विचित्रतरोर्मयः । विशेषेण चित्राः नानाविधव्यभिचारिभावमिश्राः । तादृशत्वं सोपमायां मर्यादाभक्तावप्यस्तीति ततोऽतिशयबोधनाय तरप् । तादृशा या ऊर्मयस्तरङ्गा । ऊर्मिर्वास्त्रियाम् । नानामनोरथाः । स्नेहस्य समुद्रत्वकथनादूर्मिपदं निगीर्याध्यवसानेन मनोरथलाभः । पश्य नीलोत्पलद्वन्द्वान्निःसरन्ति शिताः शरा * इत्यादाविव ताभिः किमपि अनिर्वचनीयं यथा स्यात्तथा परितः । तासां बहुत्वात् सर्वतश्च, आर्द्रार्द्रः अतिशयेनार्द्रः । समुद्रोर्म्युपगूढस्य तथात्वम् अतिशयितव्याप्त्यैव भवति । सा च बहुकालस्थित्यैत्येवं बहुकालमेतत्सूचनेन तासु कृपावत्त्वं भगवतः सूचितम् । यत एवमार्द्रार्द्रः । अत एव प्रतियुवतिसंभेदेन प्रकटीभवन् प्रतिर्लक्षणे । युवतिं युवतिं लक्ष्यीकृत्य यः संभेदः संगमः, कृत्वा तावन्तमात्मानं यावतीर्गोपयोषितः * इति वाक्योक्तस्तेन हेतुना प्रकटिततावद्रूपः, प्रभुः । स्वयमिति पाठे मूलरूप इत्यर्थः । अस्मदृशां वृत्तिरूपज्ञानां नेत्राणां सदा सर्वकालं विषयो गोचरोऽस्त्विति प्रत्यगाशीः ॥

अत्र विषयपदस्य यौगिकार्थोऽपि रूढार्थोपोद्बलकतया विवक्षितः । विशेषेण सिनोति बध्नातीति विषयः आसेचनकदर्शने नेत्रयोस्तथात्वस्यानुभवसिद्धत्वात् । तदासेचनकं तृप्तेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शने * इति वाक्यसिद्धत्वाच्च । तथाचेन्द्रियैर्विषयाकृष्टैरिति न्यायेन भगवतैवान्तर्बहिरिन्द्रियाकर्षणेन या सर्ववृत्तिगोचरता तस्या आशास्यत्वं व्यज्यते । नचेदं रूढ्या प्राप्यते । स्वरूपसंबन्धवैशिष्ट्यमात्रेण कृतार्थत्वात् । नापि योगेन । विशेषाणां बहुत्वात् । अतो व्यञ्जनयैवेति निश्चयः । नेत्रपक्षे तु भगवतस्तावद्रूपस्य दर्शने नेत्रद्वयस्य पर्याप्तत्वं न भवतीति तद्बहुत्वस्याप्याशास्यत्वं व्यज्यते । उभय-

मपीदं वरणैकलभ्यमेतन्मनोरथोऽपि तथेति तत्सूचनेन स्वस्य भृत्यत्वमपि ध्वन्यते । व्यञ्जना च तात्पर्यवृत्तिरेव, न त्वतिरिक्ता । अर्थगताया लक्षणाया इव वक्तृगतस्य तात्पर्यस्यापि शब्द आरोपाच्छब्दवृत्तित्वव्यवहार इत्यादिकं प्रस्थानरत्नाकरे व्युत्पादितमस्माभिः । वस्तुतस्तु बुभुत्सिताऽवाचकत्वेऽपि तत्प्रतीतिजनकत्वमेव तात्पर्यमतो न कोऽपि संदेहः । अनिर्वाच्यत्वं तु रसरूपस्यैव । यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेत्यत्रानिर्वाच्यत्वं यद्यपि ब्रह्मणः श्रावितं तथापि, रसो वै स इति रसरूपत्वं पूर्वानुवाके प्रकृत्य तदुत्तरमेतस्य श्रावितत्वात्तादृशस्यैव तथात्वं, न त्वीश्वरादिरूपस्य । तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि, अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः, सर्ववेदान्तप्रत्ययमित्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायेषु तस्य प्रतिपादनात् । एतेन विरुद्धधर्माश्रयत्वं बोधितं भवति । परित आर्द्राद्रैत्वकथनेन यत्कृपावत्त्वं सूचितं तदपि लीलानित्यत्ववादसमाप्तौ व्युत्पाद्यम् । एकादशे, रामेण सार्द्धमित्यादिसंदर्भेण तासां स्तुतिपूर्वकं सर्वात्मभावोपदेशेन ततश्चाऽभयप्राप्तिकथनेन तत्प्रीतिकभावेन भजत्स्वपि भगवतः कृपालुतासूचनार्थमपि ज्ञेयम् । लुप्तोपमया स्नेहस्याऽम्भोधितुल्यत्वसूचनमपि तस्याऽनन्तत्वाय । तेन निरुपमत्वोक्तेर्न विरोधः । स्नेहश्चात्मनो मनसो वा योग्यो धर्मविशेषः । न त्विच्छा । तस्मिन् स्निह्यामि प्रीणाम्यनुरज्यामि नेच्छामीत्यनुव्यवसायात् । अत एव न ज्ञानमपि । तस्य द्विष्टादावपि तुल्यत्वाच्च । तस्य नवत्वं च इतरत्र तदप्रकटनात्, न तु जन्यत्वात् । वाक्यान्वयाधिकरणे तथैव सिद्धेः । निरुपमत्वं च मोक्षसुखादप्याधिक्यबोधनाय । लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणे तथा व्युत्पादनात् । प्रजापतिरमृतमानन्द इत्युपस्थे इत्यत्र मोक्षेऽपि क्वचिदुपमाया व्याख्यानाच्च । मुरलिकायां स्वीयत्वं चात्र तात्कालिको यो भगवदधरसंबन्धस्तद्वत्त्वं, न तु स्वस्वामिकत्वमात्रम् । क्रीडार्थमात्मन इदं त्रिजगत्कृतं ते * इत्यादिवाक्यैः सर्वस्यैव तथात्वेनाविशेषापातात् । नाप्याभिमानिकतादृक्सम्बन्धित्वम् । भगवतो निरभिमानत्वात् । नापि प्रातीतिकाभिमानविषयत्वम् । तदीयमुरलिकाया अन्येन वादने तद्रागमनाऽश्रवणात् । तस्मादुक्त एव सम्बन्धो विवक्षितः । नादस्य तु साक्षात् स्वकृतत्वमेव निजत्वम् ॥

अत्र च वाक्ये स्फुटः पर्यायोक्तमलङ्कारः । तल्लक्षणं च, पर्यायोक्तं तु गम्यस्य वचो भङ्ग्यन्तराश्रयमिति । स च, परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विष इति, परोक्षवादा ऋषयः परोक्षं च मम प्रियम् * इति श्रुतिभगवद्वाक्याभ्यां तथा कथनस्य भगवत्प्रियत्वावगमादत्र तथा कथनायादृतः । किञ्चात्र, वंशस्तु भगवान् रुद्र इति तापनीयश्रुतेर्मुरलिकाया रुद्रात्मकत्वम् । नादश्च वर्णात्मकशब्दस्य पूर्वावस्था, आह्वानरूपात् कार्यादुत्तरावस्थामपि सूचयन्ती, वेदः शिवः शिवो वेद इति वाक्यैनैकरूप्यसामानाधिकरण्याद्वेदं सूचयति । इतिहासपुराणं वेदानां पञ्चमं वेदमिति श्रुतेस्तेन रूपेण पुराणमपि संगृह्णाति । नादश्चाव्यक्तः शब्दस्तेन तदर्थस्य दुर्ज्ञेयत्वं, तेन यदाह्वानं तद्विचारं विना न भवतीति तत्कथनादत्र भगवच्चिन्तात्मकव्यासावतारत्वसूचनम् । तादृशाह्वानस्य भगद्वाक्यत्वाच्च गीतासूचनम् । एवं समभिव्याहारेण तेषां परस्पराविरोधसूचनम् । एवमाह्वानं तेन प्रमाणं सूचितम् । आगतेत्यारभ्योर्मिभिरित्यन्तेन सर्वात्मभावसाधनकथनम् । अग्रिमार्द्धेन प्रमेयम् । आशास्यतया फलतदनुभवप्रकारश्चोक्तः । एवमत्र चतुर्लक्षण्युक्तं चतुष्टयमपि संगृहीतम् । तावता विषयप्रयोजनयोः सिद्धौ प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः । संबन्धोऽपि ग्रन्थार्थयोः सिद्धः । आशंसयैव च तदाशंसुरधिकार्यपि बोध्यते । एतदेव समासौ, तस्मादस्माभिरेवोक्तपद्धत्येति श्लोके स्फुटं वक्तव्यम् । एवमेतेन श्रोतुर्ग्रन्थश्रवणे प्रवर्तनाय यदुपयुज्यते तत्सर्वमुक्तम् । सिद्धार्थं सिद्धसंबन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते * शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः संबन्धः सप्रयोजन इति ॥

ग्रन्थश्च संबन्धप्रयोजनज्ञानाऽधीनशुश्रूषाजन्यश्रुतिविषयः संदर्भविशेष इति दिङ्मात्रमुक्तम् ॥ १ ॥

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ * तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मन इति श्वेताश्वतरश्रुतेर्गुरौ भगवतीव बुद्धिरावश्यकीति श्रीमदाचार्यान् नमस्यन्तो ग्रन्थकरणं प्रतिजानते ॥

पितृचरणान् नत्वाऽहं हरिरातिमार्गाऽम्बुजातमार्तण्डान् ॥
तदनुग्रहतः किञ्चिल्लिखामि यत्नाद् यथाबुद्धि ॥ २ ॥

पितृचरणानिति ॥ त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः पारं

तारयसीति प्रश्नश्रुतेः, पातीति पितेति यांगोऽत्रापि ग्राह्यः । मृतेऽण्ड एष एतस्मिन् यदभूत् ततो मार्तण्ड इति व्यपदेश इति पञ्चमस्कन्धे मार्तण्डपदनिर्वचनम् । श्रीमदाचार्यैर्भक्तिमार्गप्रकाशने अकृत एतस्य जगतो मृतप्रायत्वं द्योतितम् । तदेव श्रीवल्लभाष्टके, नाविर्भूयाद्भवानिति श्लोके व्युत्पादितम् । तदेतन्मत्कृततद्विवृतिटिप्पणादवगन्तव्यम् ॥२॥

श्रुतिसूत्रादिमणिभिर्जटितं युक्तिमौक्तिकैः ॥
ग्रथितं कुरुते विद्वन्मण्डनं विट्ठलः सुधीः ॥ ३ ॥

एवं ग्रन्थकरणं प्रतिज्ञाय तस्य विद्वदुपयोगित्वं वदन्ति ॥ श्रुतीति ॥ विदा ज्ञानेन ठाः शून्यास्तान् लातीति व्युत्पत्त्या स्वनामयोगस्मारणेन स्वस्य दयालुत्वमपि बोधितम् । आदिपदेन गीतादिस्मृतिग्रहणम् । मणिमृष्टस्यापि मण्डनस्य मुक्ताभिः शोभातिशयादत्र तदनुकूलतन्मूलकयुक्तीनां तथात्वम् ॥ ३ ॥

एवं ग्रन्थोपयोगमुक्त्वा तमारभमाणा विषयं संशयं च स्फुटीकुर्वन्ति

इह हि विविधवृजिनतापोपतप्यमाननिखिलजनाऽपवर्गाय श्रुतिपुराणेषु श्रवणादयः प्रतिपाद्यन्ते । तेषां विषयश्च ब्रह्मैवोच्यते । तन्निर्धर्मकं सधर्मकं वेति भवति विप्रतिपत्तिर्जिज्ञासूनाम् । उभयरूपत्वेनापि श्रूयमाणत्वात् ।

तथाहि । अथात आदेशो नेति नेति । अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स श्रृणोत्यकर्णः । स होवाचैतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमोऽवाय्वनाकाशमसंगस्पर्शमगन्धमरसमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कमप्राणममुखमनामाऽगोत्रमजरममरमभयममृतमरजोऽशब्दमविवृतमसंवृतमपूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यं, न तदश्नोति कश्चन, न तदश्नोति कश्चन । दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः । अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम्, महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो, न शोचति । अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः । असङ्गो ह्ययं

पुरुष इत्यादिश्रुतिभिः । अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयम् । न सत्तन्नासदुच्यते । स वै न देवाऽसुरमर्त्यतिर्यङ् न स्त्री न षण्ढो न पुमान् न जन्तुः, नायं गुणः कर्म न सन्न चासन्निषेधशेषो जयतादशेष इत्यादिपुराणवाक्यैश्च निर्विशेषं ब्रह्म प्रतिपाद्यते ॥

यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते इत्यादि । स ईक्षांचक्रे स आत्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति । सर्वस्य वशी, सर्वस्येशानः । यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः । विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरुत विश्वतस्पात्, संबाहुभ्यां धमति संपतत्त्रैः, द्यावाभूमी जनयन् देव एकः । सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरस इत्यादिश्रुतिभिः । सर्वतः पाणिपादान्तं सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम्, सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति । निर्दोषपूर्णगुणविग्रह आत्मतन्त्रो निश्चेतनात्मकशरीरगुणैश्च हीनः ! आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिः सर्वत्र च स्वगतभेदविवर्जितात्मा इत्यादिस्मृतिभिश्च सविशेषं प्रतिपाद्यते ॥

इह हीत्यादि ॥ आपाततः प्रतीतः संदिग्धोऽर्थो विषयः । स चाऽत्र ब्रह्मैव ॥ विप्रतिपत्तिरिति ॥ विरुद्धं ज्ञानम् । तथाचोभयरूपत्वेन श्रूयमाणत्वाद्विप्रतिपत्तिः । ततश्च जिज्ञासूनामुक्तरूपसंशय इत्यर्थः ॥ अथात इति ॥ बृहदारण्यके मूर्त्तामूर्त्तब्राह्मणे श्रूयते । एतदर्थस्तु स्वयमेवाग्रे वक्तव्यः ॥ अपाणीति ॥ श्वेताश्वतरे तृतीयेऽध्याये श्रूयते । एतदग्रिमार्द्धन्तु, स वेत्ति वेद्यं न च तस्य वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तमिति । अर्थस्तु– अज्ञानसाक्षित्वेन गच्छतीव भातीति जवनः । एवमग्रेऽपि । एवं सर्वं जडं वेत्ति तस्य वेत्ता ग्राहको ज्ञाता अन्यो नास्ति । तं पुरुषं तादृशमाहुरिति ॥ स होवाचेति ॥ बृहदारण्यकाद्धतीये गार्गिब्राह्मणे । अत्र न स्थूलम् । अस्थूलादिपदचतुष्टयेन द्रव्यत्वप्रयोजकपरिणामनिषेधेन द्रव्यत्वनिषेधः । लौहित्यनिषेधनाग्निभिन्नत्वम् । स्नेहनिषेधेन जलभिन्नत्वम् । छाया दी-

भिस्तमो ध्वान्तम् तदुभयभिन्नत्वेन किञ्चिदतिरिक्तत्वशङ्कापाकृता । अवाय्वनाकाशमित्येताभ्याममूर्त्तद्रव्यनिषेधः । असङ्गमित्यनेन वासनात्वस्य । अस्पर्शमित्यादिभी रूपादीनाम् । अचक्षुष्कमित्यादिनेन्द्रियाणाम् । अतेजस्कमिति वृत्तिरूपज्ञानस्य । अनामेत्यादिभिस्तदुपलक्षितशरीरस्य अनन्तरमिति छिद्रस्य । व्यक्त्यानन्त्येन प्रत्येकनिषेधाशक्त्या भोक्तृभोग्यात्मना तदेकीकृत्य निषेधति ॥ न तदित्यादि ॥ अश्नोतीत्यत्र विकरणव्यत्ययः । अश्नातीत्यर्थः ॥ दिव्य इति ॥ मुण्डके श्रूयते । एतदग्रेऽप्राणो ह्यमनाः शुभ्राऽक्षरात् परतः पर इति । अत्रैतयोर्मध्ये श्रुत्यन्तरलिखनम्, अमूर्तशरीरपदयोरैकार्थ्येन शरीराहित्यस्यानेकश्रुत्युक्तत्वबोधनार्थेति ज्ञेयम् । अर्थस्तु । दिव्यः द्योतनवान् । दिवि स्वात्मनि भवः अलौकिको वा । हि यस्मादमूर्तः । पूर्वं मूर्तिवर्जितः । पुरुषः पूर्णः पुरिशय । स बाह्याभ्यन्तरः । स बाह्याभ्यन्तरेण वर्तत इति । अज स्वतोऽन्यस्य निमित्तस्याभावाच्च न कुतश्चिज्जायते । तावता भावविकाराः सर्वे निषिद्धाः । तेषां जन्यत्वात् । अजत्वेन जरामरणक्षयभयादिकमुपलक्षणतया निवर्तितम् । यद्यपि देहाद्युपाधिभेददृष्टीनां तद्रहित एवेत्यर्थः । एवमत्र करणनिषेधः । पूर्वत्र कार्यरूपशरीरनिषेधः । शुभ्रः शुद्धः । नामरूपबीजोपाधिलक्षितस्वरूपात् क्षरात् परमक्षरं तद्रहितमव्याकृताख्यम् । ईश्वरोपाधिरूपम् । तस्मात् परो निरुपाधिकः पुरुष इत्यर्थः परमते । सिद्धान्ते तु अव्याकृतमक्षरं लोकादिस्थानीयं, तस्मात् पर ईश्वर एव । अमूर्तः । इयत्तावच्छिन्नपरिमाणरहितः । स इति भिन्नं पदम् । लोकवेदप्रसिद्ध इत्यर्थः । बहिरन्तर्विद्यमान इत्येवं ज्ञेयम् ॥ अशरीरमिति ॥ इदं कठवल्लीस्थम् । अर्थस्तु । अशरीरं स्वरूपेणाकाशकल्पं, शरीरेषु देवतिर्यगादिरूपेष्वनवस्थेष्ववस्थितिरहितेषु नश्वरेष्ववस्थितं वर्तमानम् । तथाच नित्यमविकृतमित्यर्थः . महत्त्वस्यापेक्षिकत्वाद्विभुं व्यापकम् । आत्मनिम आत्मग्रहणं स्वतोऽनन्यत्वप्रदर्शनार्थम् । शब्दः प्रत्यगात्मविषय एव मुख्यः । तमीदृशमात्मानं मत्वा अयमहमिति ज्ञात्वा धीरो धीमान्, न शोचति, शोकनिर्मुक्तो भवतीतिपरमते । सिद्धान्ते तु, येयं प्रेते इति जीवप्रश्नोत्तरं श्रुत्वा, अन्यत्र धर्मादित्यनेन प्रश्नान्तरं कृते, सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीत्यादिना तदुत्तरकथनात् प्रकरणभेदेन नास्य शारीरैक्यम् । अतस्तद-

तिरिक्तमत्र ब्रह्मोच्यते । अत एव पूर्वत्र, हर्षशोकौ जहातीत्युक्तम् । अत्र तु शोकमात्रत्यागः । अर्थस्तु अशरीरं, न विद्यते शरीरं विशरणस्वभावं यस्मिन् तादृशं नित्यस्वात्मकधर्मकम् । महान्तम् । सर्वप्रकारैः । न तत्समः कश्चिदिति । विभुं व्यापकमिति । पूर्वत्राशरीरमहद्विभुपदानामेकार्थबोधकत्वाद्बैयर्थ्यमपुष्टार्थत्वं वा बोध्यम् ॥ असङ्ग इति ॥ बृहदारण्यके ज्योतिर्ब्राह्मणे श्रूयते । इदं च जीवप्रकरणम् । अत्र स्वप्ने रमणादिकमुक्त्वा ततो जागरणदशायां स्वाप्निकेन पुण्यपापफलेनानुविद्धत्वादसङ्गं जीवस्य वक्ति । स यत्किञ्चित् पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष इति । अयम् अर्थः सिद्धान्तेऽपि तुल्यः ॥ अव्यक्तोऽयमिति ॥ गीतायां जीवप्रकरणे ॥ न सदिति ॥ गीतायां ज्ञेयं प्रकृत्योक्तम् । सत् नामरूपाभ्यां व्याकृतम् । असत् ताभ्यामव्याकृतमित्यर्थः ॥ स वा इति ॥ अष्टमस्कन्धे गजेन्द्रवाक्यम् । अत्र देवादिनिषेधेन तद्रूपता निषिद्धा । न जन्तुरित्यनेन लिङ्गत्रयशून्यं प्राणिमात्रं निषिद्धम् । किन्तु सर्वनिषेधे अबाधितत्वेन अवशिष्यत इति निषेधशेषः, मायया अशेषात्मकश्चेति परमतेऽर्थः । स्वमत एव विरुद्धधर्माधारत्वात् सर्वात्मक इति सैद्धान्तिकोऽर्थः ॥ यतो वेति ॥ आनन्दाद्धीति ॥ तैत्तिरीये भृगुप्रपाठके ब्रह्मलक्षणं ब्रह्मलक्षणमिदम् । यतो यस्मादिमानि ब्रह्मादितृणस्तम्बान्तानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । प्राणान् धारयन्ति । विनाशकाले च यत् ब्रह्म प्रति गच्छन्ति । अभिसंविशन्ति तादात्म्यं प्रतिपद्यन्ते । तथाच भूतानि उत्पत्तिस्थितिप्रलयकालेषु यदात्मतां न जहति तदेतद्ब्रह्मलक्षणमित्यर्थः । इदं मतान्तरे उपहितस्योपादानत्वात् परब्रह्मणस्तटस्थलक्षणम् । सिद्धान्ते तूपादानलक्षणं परस्यैवेति विशेषः ॥ स ईक्षाञ्चक्र इति ॥ एषा श्रुतिः प्रश्नोपनिषदि षोडशकलमुपक्रम्य पठिता । स आत्मानमिति शाखान्तरस्थपाठः ।

बृहदारण्यके, सोऽहेयमिति व्याख्यायते । तदात्मानमित्येवं पठ्यते । अर्थस्तु स प्रजापतिः, अहेयं यथा स्यात्तथा ईक्षाम् ईक्षणं विचारं चक्र इति । इतः पूर्वं सोऽबिभेत् । तस्मादेकाकी बिभेतीतिश्रावणात् अग्र यन्मदन्यन्नास्ति कस्मान्नु बिभेमि इति । तत एवास्य भयं वीयायेति तत्त्वज्ञानेन भयनिवृत्तिश्रावणाच्चास्य संसारित्वं परमते, सिद्धान्ते तु, आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविधः सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनो-

ऽपश्यदित्युपक्रमे आत्मशब्दादनुवीक्षायामन्यदर्शननिषेधाच्च ब्रह्मैवा-त्रोच्यते । मध्ये भयकथनं तु अग्रे एकाकिनो भयबोधनाद्यर्थमेवम्प्र-कारेण भयोत्पत्तिकथनार्थम् । अन्यथाऽऽत्मेत्येवोपासीतेति, तदेतत् पश्यन् वामदेवः प्रतिपेदे इत्यादिनोक्तसर्वभावार्थकमुपासनं वेदनं चोत्कृष्टं न स्यात् । विषयस्य संसारित्वात् । अतो यथा, सोऽकाम-यतेत्यादौ कामोत्पत्तिरुच्यते एवमिह भयोत्पत्तिरुच्यत इत्येव यु-क्तमिति ॥ सर्वस्य वशीति ॥ बृहदारण्यके शारीरब्राह्मणे। वशमस्या-स्तीति वशी । तथाच सर्वनिष्ठं यदधीनत्वं तत् । एतन्निरूपितम-स्तीत्यर्थः । वस्तुतस्तु सर्वशब्दस्य, स वा अयमात्मेति पूर्वेण संब-न्धः । अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थित * इति गीतास्मृतेः ॥ यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति शाखान्तरस्थम् । श्वेताश्वतरे, यः सर्व-ज्ञः सर्वविदिति पाठात् ॥ विश्वत इति ॥ तैत्तिरीये श्वेताश्वतरे च किञ्चित्पाठभेदेन वर्त्तते । अर्थस्तु आब्रह्मतृणस्तम्बान्तानां चक्षूं-षि अस्येति विश्वतश्चक्षुः ॥ उत ॥ अपि । एवमग्रेऽपि । सर्वेन्द्रियो-पलक्षणमेतत् ॥ संधमति ॥ संयोजयति ॥ पत्रैः पतनसाधनैः पादैः पक्षैर्वा ॥ सिद्धान्तेऽपि तुल्यमेतत् । मूलरूपं तथेति वा ॥ सर्वकाम इति ॥ छान्दोग्ये शाण्डिल्यविद्यायाम् ॥ सर्वत इति गीतावाक्यं त्रयोदशे । अग्रे विवरणीयम् ॥ निर्दोषेति ॥ नारदपञ्चरात्रे। एवमत्र विषयसंशययोर्बोधनाय श्रुत्यादिवाक्यान्युपन्यस्तानि ॥

पूर्वपक्षमनुयुञ्जन्ति ।

किमत्र युक्तम् ? । निर्विशेषमेवेति । कुतः ।
उपजीव्यत्वतः श्रौतवाक्यैश्चान्यपरत्वतः ।
अन्तरङ्गत्वतश्चापि निर्विशेषं निरूप्यते ॥

तथाहि । सविशेषवादिनापि विशेषाधारत्वेनावश्यं ब्रह्मस्वरूपमभ्यङ्गी-कर्तव्यम् । अन्यथा कुत्र विशेषा निरूपिताः स्युः । तथाचाऽऽधारनिरू-पिका श्रुतिराधेयनिरूपिकया नान्यथयितुं शक्या उपजीव्यत्वात् । नच धर्मिस्वरूपं निरूप्य धर्मनिरूपणेनोभयसार्थकत्वमिति वाच्यम् । अस्थूलाद्युक्तश्रौतवाक्यैर्धर्मनिषेधश्रवणात् । ननु निर्विशेषब्रह्मनि-रूपिका श्रुतिर्धर्मान् विना न तन्निरूपयितुं शक्ता । तथाहि निरूपणं हि

२

लक्षणैः, तानि चासाधारणधर्मरूपाणि । अत्र च धर्माभावात् तन्नि-रूपणपूर्वप्रभावमुखेनाऽस्थूलादिवाक्यैर्निरूपयन्त्या धर्मनिरूपिका श्रुतिरुपजीव्या, अभावस्य प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणत्वात् तथाच श्रौतत्वोपजीव्यत्वयोरविशेषादन्यतरबाधो न युक्तः । वि-रोधात् तथाकरणे तूभयबाधो युक्तः, उक्तयुक्तेः । तथाच शून्य-वाद आपद्येतेति वृश्चिकभिया पलायमानस्य विषमाशीविषमुखे नि-पातः । नचैवमपि वक्तुं शक्यम् । असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चे-दिति निन्दाश्रुतेरिति चेन्मैवम् । न हि श्रुतिसिद्धा धर्मा निषिद्ध्यन्ते, किन्त्वनुवादपूर्वं लौकिकाः स्थौल्यादयः । तथाच क धर्माणां श्रौ-तानामुपजीव्यत्वम् । नचैवं निषेधस्य भिन्नविषयत्वाद् विरोधाभावेनै-कतरबाधो न युक्तः, तथाचोभयवत्त्वं सिद्धमिति सांप्रतम् । श्रौ-तानामप्यर्थानां श्रोतव्यत्वादीनां, यतो वाचो निवर्तन्ते इत्यादिना निषेधात् । नचोपजीव्यत्वबाधः । एवंविधस्य तस्याऽप्रयोजक-त्वात् । अन्यथा अभावनिरूपणोच्छेदप्रसङ्गात् । नन्विदमसङ्ग-तम् । न हि लोके यस्मिन् यदा ये धर्माः सत्त्वेन निरूपितास्ते तस्मिन्नेव तदैव निषेद्धुं शक्याः, विरोधात् । कालभेदेन तु शक्या निषेद्धुम् । पूर्वं श्यामत्वेन निरूपिते पाकरक्तघटे अश्यामत्वस्येव । न चैवं ब्रह्मणि संभवति । सदैकरसत्वात् । अतः कथं धर्मनिरूप-णं कथं वा निषेध इति तप्तसंदंशपतितो मिथ्यावादीति चेन्न । धर्मनिरूपिकायाः श्रुतेरन्यपरत्वात् । तथाहि । सोपाधि ब्रह्म निरू-पयति धर्मनिरूपिका श्रुतिरुपासनार्थम्, तया चित्तशुद्धौ सत्यां नि-र्विशेषं ब्रह्म प्रतिपत्स्यते इति तात्पर्येण । ततस्तादृशब्रह्मज्ञापनाय पूर्वोक्तान् निषेधति, तेषामविद्याकल्पितत्वेनाङ्गीकारात् । अतोऽप-वादार्थं कर्तृत्वाद्युक्त्वा निषेधतीतिकल्पने सर्वं समञ्जसमिति चेत् ।

किमिति ॥ पूर्वपक्षं गृह्णाति ॥ उपजीव्यत्वेत इत्यादि ॥ उपजीव्यत्वे

निर्वाहकत्वम् । निर्वाहश्च वृत्त्यविघातः । वृत्तिस्तु क्वचित् स्वरूपस्थि-तिः, क्वचिदक्लिष्टस्थितिः, क्वचित् कार्यजननसामर्थ्यम् इत्यनुगता तत्र तत्र बोध्या । तथाच विशेषनिरूपकश्रुतिवृत्त्यविघातसाधकत्वेने-त्यर्थः ॥ उपजीव्यत्वत इत्यादौ सार्वविभक्तिकस्तसिः । अत्र पूर्व-श्चकारः स्मार्तवाक्यसमुच्चायकः । द्वितीयश्चकारो युक्तिसमुच्चा-यकः । अपिर्बाधन्तरगर्हायाम् ॥ निरूप्यत इति ॥ श्रुत्यादितात्पर्यगो-चरतयोच्यत इत्यर्थः । कारिकां व्याकरोति ॥ तथाहीत्यादि ॥ उप-जीव्यत्वादिति ॥ एतेनान्तरङ्गत्वमपि बोध्यते । तेनामिक्षाधिकरणे उत्पत्तिशिष्टाया आमिक्षाया यागस्वरूपघटकतयाऽन्तरङ्गत्वम् । त-थात्र स्वरूपनिरूपकाणां धर्माणां धर्मस्वरूपनिर्वाहकतयाऽन्तरङ्ग-त्वमिति । यथा तत्र न वाजिनेनाऽऽमिक्षाबाधस्तथात्र न धर्मै-र्निर्विशेषस्य बाध इत्यर्थः । इयमेव युक्तिरन्तरङ्गत्वनश्चेति चकारे-ण बोध्यते । ननु धर्माणामागन्तुकत्वाङ्गीकारे पाश्चत्यत्वान्न तैः स्व-रूपबाधनमिति । तदन्यथाकरणशङ्कया एवानुदय इति शङ्कां हृदि कृत्वाह ॥ नचेत्यादि ॥ अस्थूलेत्यादि ॥ यदि निषेधो न स्यात् त-दा तथा स्यान्न तु तस्मिन्नप्रतीत्यर्थः ॥

अभावस्येत्यादि ॥ अभावनिरूपणं धर्मिप्रतियोगिनिरूपणाधीनमिति धर्मिणो ब्रह्मण इव प्रतियोगिनां धर्माणामप्युपजीव्यत्वादित्यर्थः ॥ उक्त-युक्तेरिति ॥ सूचिताभ्यामुपजीवकत्वबहिरङ्गत्वाभ्यामित्यर्थः ॥ उप-जीव्यत्वबाध इति ॥ उपजीव्यत्वप्रयुक्तो बाध इत्यर्थः ॥ एवंविध-स्येत्यादि ॥ अभावप्रतियोगितानियन्त्रितस्योपजीव्यत्वस्य स्वकार्या-ऽक्षमत्वादित्यर्थः ॥ इदमिति ॥ एकस्मिन् ब्रह्मणि तत्तद्भावनिरूपण-मित्यर्थः ॥ अविद्याकल्पितत्वेनाङ्गीकारादिति ॥ ल्यब्लोपे पञ्चमी तथा-च तेषां तथात्वमङ्गीकृत्य निषेधतीत्यर्थः । उदाहरणं तु श्वेताश्वतरे, विश्वतश्चक्षुरित्याद्युक्त्वा, ततो यदुत्तरं तदरूपमनामयमिति । यथा-च बृहदारण्यके मूर्तामूर्तलक्षणरूपद्वयमुक्त्वा, अथात आदेशो नेति नेतीति । एवमन्यदपि द्रष्टव्यम् ॥

अत्र ब्रूमः ।

अभेदादनुपाधित्वाज्जगदप्रययाप्तितः ।
सर्वाधारत्वतस्तावच्छक्तित्वाद्भासस्य बाधनम् ॥

अत्र मिथ्यावादी प्रष्टव्यः । जगत्कर्तृत्वेशितृत्वादिविशिष्ट-निर्विशेषयोर्भेदमङ्गीकरोष्युताऽभेदम् । भेदपक्षेऽपि तात्त्विकमतात्त्विकं वा । न तावदाद्यः । सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशादित्यधिकरण-विरोधात् । अस्यार्थस्तु सर्वत्र वेदान्तेषु प्रसिद्धस्य ब्रह्मण एवोपास्यत्वेन उपदेशान्मनोमयत्वादिविषयवाक्योक्तधर्मविशिष्टं ब्रह्मैवाऽस्मिन् वाक्ये उच्यते इत्येतत् सर्वं व्याससूत्रभाष्ये विस्तृतं पितृचरणैर्विस्तरभियाऽत्र न लिख्यते। किञ्चैवं जीवे नितरां तथाऽऽयातमिति तत्त्वमसीत्याद्यभेदबोधकश्रुतिविरोधः । ब्रह्मानेकत्वापत्त्या चैकमेवेत्यादितद्विरोधः । तथा त्वयानङ्गीकाराच्च । येऽप्यङ्गीकुर्वन्ति, तेषां मते वेदान्तां तादृग्भावनापरत्वमेव, न तु वस्तु तादृशमित्युच्यते । तदग्रे निराकरिष्यते । न द्वितीयः, स तूपाधिकृत एव संभवति, घटादिकृत इवाकाशस्य । प्रकृते तादृश उपाधिः कः । सोऽप्यनादिः सादिर्वेति विचारणीयम् । अविद्यैवोपाधिः स चानादिरेवेति पक्षस्त्वसङ्गतः । तथाहि—

उभयोरप्यनादित्वेन उपहितस्याप्यनादितया तादृशस्यैव च त्वन्मते कर्तृत्वेन अविरतं सर्गः स्यान्न जातु प्रलयः । श्रुतौ ब्रह्ममात्रस्यैव इच्छाविशिष्टस्य कारणत्वोक्त्या कारणान्तरानपेक्षणात् । स्मार्तमतमवलम्ब्य गुणापेक्षाकथने तु गुणानां पौर्वापर्येणाविर्भावे हेतोरवश्यं वाच्यत्वे तदिच्छैव तादृशी वाच्या । तथा सति तद्धेतोरेवेति न्यायेनेच्छैव तथाऽस्तु, कृतं गुणैः ।

नचैवमपि त्वन्मते वक्तुं शक्यम् । उपहितस्येच्छाक्रमे हेत्वपेक्षायां तस्योपाध्यधीनतया इच्छायामपि तद्गुणा एव हेतुत्वेन वाच्याः । गुणानां क्रमे चैवं स्वभाव एव हेतुर्वाच्यः । तथाच तादृक्स्वभावविशिष्टा गुणा एव कारणानि सन्तु, कृतं तदधीनब्रह्मणेत्यनीश्वरवादः प्रसज्ज्येत । सदेव सोम्येदमग्र आसीदितिश्रुतिविरोध-

श्च । एवकारेण सतो ब्रह्मणोऽन्यस्य व्यवच्छेदात् । नच काल-
वाचकाग्रपदेन तस्याऽप्युक्तत्वाद् एवकारो नान्ययोगव्यवच्छेदकः, ।
किन्तु तदानीमपि ब्रह्माऽऽसीदेवेत्ययोगव्यवच्छेदक इति वाच्य-
म् । बोधनार्थमेव तथोक्तेः । अन्यथा, सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनो-
ऽपश्यदितिश्रुतिविरोधः । एतच्छ्रुत्यनुरोधेन अग्रपदेन च यदि
कालस्यापि ब्रह्मत्वमेव मनुषे तदोमिति ब्रूमः । अत एव कालो-
ऽस्मीति भगवद्वाक्यम्, कालरूपोऽवतीर्ण इत्याद्यपि । इदमेवोपक्रम्य,
सन्मूलाः सोम्येमाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा इत्यादिश्रुति-
भिः सत एवकर्तृत्वोक्तेश्च । किञ्च त्वन्मतेऽप्युपहितस्योपाध्यधीन-
तया स्वातन्त्र्याभावात् कर्तृत्वानुपपत्तिः । भवेद्वा, उपाधावेव स्या-
न्न तूपहिते घटक्रियेव । एवमस्त्विति चेन्न । यतो वा इमानि भूता-
नि, सन्मूलाः सोम्येति, आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जा-
यन्त इत्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायव्याकोपात् । नचायम् उपचार एव
सर्वत्रेतिवाच्यम् । मुख्ये संभवति तथाकल्पनस्याऽयुक्तत्वाद्, मु-
ख्याबाधाच्च । अत एव व्यासोऽपि इममर्थमसूत्रयत्, गौणश्चेन्ना-
त्मशब्दादिति । श्रुतावात्मपदमप्युपचारादुपाधिपरमेवेत्याशङ्कायां
पुनराह । तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशादिति । यदात्मशब्देनोक्तं तन्निष्ठस्यैव
श्रुतौ मोक्षोक्तेर्नौपचारिकमात्मपदं, किन्तु शुद्धब्रह्मपरमेवेत्यर्थः ।
किञ्च, त्वन्मते उपहितस्य जीवत्वेन पुत्रादितुल्यतया तद्धेयत्वोप-
देशवन्मुमुक्षुसाधनोपदेशेषु तस्यापि तथात्वं वदेन्न तु तदुपासनाम् ।
इतोऽपि हेतोर्निर्गुणमेव ब्रह्म जगत्कारणमित्याशयेन हेत्वन्तरमाह
सूत्रकारः, हेयत्वावचनाच्चेति । किञ्च, अथातो ब्रह्मजिज्ञासा इ-
त्यत्र निर्गुणब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय किंलक्षणं तदित्याकाङ्क्षायां,
जन्माद्यस्य यत इत्यवदत् । तच्च सगुणनिरूपकमितिवदन् व्या-
सस्य प्रतिज्ञाहान्युपक्रमविरोधावपश्यन् हृदयशून्यो भासि । कि-

श्चैवं, सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति । वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृदित्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधोऽपि । अतो भेदपक्षस्त्वसंगत एव । द्वितीयस्तु स्यात् । न स्याद् विरोधादिति चेन्मैवम् । अस्थूलादिवाक्यैर्जडजीवधर्मा एव ब्रह्मणि निषिद्ध्यन्ते, न श्रुतिसिद्धा जगत्कर्तृत्वादयः । तथा सति, प्रक्षालनाद्धीतिन्यायेन प्रतिपादनवैयर्थ्यापातात् । किञ्च ब्रह्मनिरूपकमहावाक्ये त्वन्मते सृष्टिनिरूपकाणि वाक्यानि असंगतानि स्युः, तदनिरूपकत्वात् ।

नन्वस्ति संगतिरध्यारोपापवादलक्षणा तथाहि, शुद्धब्रह्मणो दुर्ज्ञेयत्वेन तज्ज्ञापनाय जगज्जननमुक्त्वा तत्कर्तृभोक्तृत्वे प्रतिपाद्य तद्द्वारा सोपाधिके ब्रह्मणि बुद्धौ सिद्धायां शाखाऽरुन्धतीन्यायेन पूर्वोक्तमपोह्य कर्तृत्वाद्यपेतं ब्रह्म पश्चाद् बोध्यते इति चेन्नैवं वक्तुं युक्तम् । जगदप्रतीतिप्रसङ्गात् । तथाहि । न हि जगत्प्रतीतिः श्रुतिसिद्धा, येन पूर्वं बोधयति, पश्चान्निषेधतीत्युच्यते । किन्तु लोकसिद्धा । तथाच तत्र कर्त्रपेक्षायां कर्तारमेवोपदिशतीति वक्तुं युक्तं, न तु लोकसिद्धमेव जगदनूद्य तत्कर्तृत्वं बोधयित्वा पश्चान्निषेधतीति । तथा सति कार्यस्य प्रतीतिसिद्धत्वेन कर्त्रन्तरस्याभावाच्च जगत एवाऽसंभवेन, अनुवादो बाधितविषयः स्यात् । स्वारूढशाखाछेदनवन्माता वन्ध्येतिवाक्यवच्च सर्वार्थतत्त्वप्रतिपादिका श्रुतिः कथमेवं वदेत् । सर्वतो बलवती ह्यन्यथानुपपत्तिः । ननूपलब्धिमात्रेण न वस्तुसत्त्वं वक्तुं शक्यं, स्वप्नादिषु तथा प्रसङ्गात् । तथाच निषेधिकायाः श्रुतेः प्रपञ्चासत्त्वमेवाभिप्रेतमिति चेत्, तर्हि प्रतीतिमुपपादयतु देवानाम्प्रियः । न तावद् वासनयेति वक्तुं शक्यम्, तस्या अनुभवजन्यत्वेन, जगतश्चासत्त्वेन पूर्वमनुभवासंभवात् । नचानादित्वेन तदुपपत्तिः, सर्वेषामनुभवानां वासनाजनकत्वाऽनियमेन कदाचित् कस्यचिदर्थस्याप्रतीतिप्रसङ्गात् । निय-

मे वा सर्वदा तदुद्बोधानियमेनापि तथा प्रसङ्गः । उद्बोधकं च न दृष्टम्, अन्योऽन्याश्रयप्रसङ्गात् । नाप्यदृष्टं, दृष्टसामग्रीसंपादनद्वारैव तस्य कारणत्वात् । वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदिति तत्त्वसूत्रविरोधश्च ।

ननु जीवाविद्यैव जगत्प्रतीतौ हेतुः । तथाहि । जीवब्रह्मणोरभेदबोधकश्रुत्या, भेदस्य च तत्रैव ज्ञाननिवर्त्त्यत्वोक्त्या भेदस्य चातात्त्विकत्वम् अज्ञानकृतत्वं च निरूपितम् । यतः परमार्थतो भिन्नस्याऽभेदासंभवो ज्ञानमप्यज्ञानस्यैव निवर्तकम् । तथाच अनादिरविद्यैवाज्ञानरूपा, अहमज्ञ इत्यनुभवसिद्धा भावरूपा तदवच्छेदिका मन्तव्या । जीवब्रह्मविभागस्याप्यनादित्वात् । बन्धोऽस्याविद्ययाऽनादिरिति वचनात् । तथाच विचित्रपरिणामशीलया अविद्ययैव दोषरूपया विचित्रं जगत् प्रतीयते । युक्तं चैतत् । कार्यस्य तुच्छत्वेन तत्कारणेनापि तादृशेनैव भवितव्यम् । कारणसजातीयत्वात् कार्यस्य । यथाच मुखसम्बन्धमात्रेण दर्पणादिकं बिम्बप्रतिबिम्बभेदनिमित्तं, तथा चिद्रूपब्रह्मसम्बन्धमात्रेण तद्भेदनिमित्तं सा । तत्कृततदध्यासवशात् स्वस्मिन्नज्ञत्वं कर्तृत्वभोक्तृत्वे मन्यमानो जीवो विधिनियोज्यादिभावं मनुते । शमदमादिभिर्गुरूपसत्तितदुपदेशश्रवणमनननिदिध्यासनैश्चाऽविद्याधिष्ठानरूपस्वात्मनोऽद्वैतकूटस्थचिदेकरसत्वलक्षणस्वरूपज्ञानेन अज्ञाननिवृत्त्या तत्कार्यरूपप्रपञ्चस्याऽपि निवृत्तेः, ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति इत्यादिश्रुतिनिरूपितो मोक्षः सम्पद्यते । रज्जुस्वरूपज्ञानेन प्राचीनसर्पानुभवतत्कृतभयनिवृत्त्या स्वास्थ्यमिव । ननु ब्रह्मणः सर्वज्ञस्याविद्यासम्बन्धोऽशक्यवचनः, अज्ञत्वाऽऽपादकत्वात् । नच जीवाश्रयैव सेति वाच्यम् । ऐक्याङ्गीकारात्तयोः । एतेनैव जीवस्याऽप्यज्ञत्वमनुपपन्नमितिचेन्न । जपाकुसुमाऽरुणस्फटिकस्तम्भश्रोणिगतपुरुष-

प्रतिबिम्बस्यारुणत्ववज्जीवस्याज्ञत्वावभासोपपत्तेः । तद्बिम्बस्योज्ज्वलत्ववत् ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वोपपत्तेः । अविद्याश्रयत्वेन नाभेदानुपपत्तिरित्येवं प्राप्ते ॥

सिद्धान्तं गृह्णते ॥ अभेदादित्यादि ॥ अत्र प्रथमतस्तदुक्तसर्वहेतुसाधकम्-अन्यपरत्वत इति हेतुं दूषयितुम् अन्त्यं निषेधन्त्यभेदादिति ॥ सविशेषनिर्विशेषयोर्भेदाभावादित्यर्थः । तत्र हेतुः—अनुपाधित्वादिति ॥ तथा सति धर्माभावमुखेनेव धर्ममुखेन निरूपयन्त्या अपि श्रुतेर्ब्रह्मपरत्वतौल्यादुपजीव्यत्वतोऽन्तरङ्गत्वत इति हेतुद्वयं दूषितम् । अनुपाधित्वे हेतुरग्रिमः । मिथ्यावादिरीत्या सोपाधित्वे जगद्प्रत्ययापत्ति इत्यर्थः । अबाधन एव हेत्वन्तरम् । सर्वाधारत्वत इति ॥ परस्परविरुद्धसर्वधर्माधारत्वादित्यर्थः । अत्र हेतुः—तावच्छक्तित्वादिति ॥ तावती विरुद्धधर्माधारत्वसाधिका शक्तिर्यस्य, तादृशत्वादित्यर्थः ॥ एताभ्यां, श्रौतवाक्यैरिति तदुक्तो हेतुर्दूषितः ॥ अस्येति ॥ सविशेषत्वस्य ॥

पूर्वं कारिकोक्तमभेदमुपपादयितुं मिथ्यावादिनोऽसंभाव्यत्वबोधनाय सभ्यं प्रत्याहुः ॥ अत्रेत्यादि ॥ अत्र सविशेषनिर्विशेषयोर्भेदाभेदविचारे, मिथ्यावादी विशेषाणां शुक्तिरजतवदविद्याकल्पितत्वं वदन् वादी त्वया मध्यस्थेन प्रष्टव्य इत्यर्थः ॥ सर्वत्रेति ॥ चतुःसूत्रमिदमधिकरणमुत्तरतन्त्रप्रथमाध्यायद्वितीयपादारम्भेऽस्ति ॥ विरोधबोधनार्थमाहुः ॥ अस्यार्थ इत्यादि ॥ मनोमयत्वादीनि ॥ छान्दोग्यपञ्चमप्रपाठके शाण्डिल्यविद्यायाम् । सर्वं खल्विदं ब्रह्म, तज्जलानिति, शान्त उपासीताथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथा क्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति, स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः सत्यसंकल्प आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्त इत्यादि विषयवाक्यम् ॥ अस्मिन् वाक्ये उच्यते इति ॥ मन्तव्यत्वेनोपदिश्यते । अयमर्थः । वाक्योपक्रमे सर्वस्य ब्रह्मत्वं प्रतिज्ञाय, जायते लीयते अनितीति जलान् तस्मिन् जलान् तज्जलान् । इदं सर्वं खलु सर्वावस्थासु तस्मिन्नतः सर्वं ब्रह्मेत्युपासीतेति तस्य ब्रह्मत्वेनोपासनं विहितम् । अतः परमर्थेत्यग्रिमे वाक्ये, क्रतुं कुर्वीतेत्यनेन, किं जीवोपासनमुपदिश्यत, उत

ब्रह्मोपासनमिति संदेहः । तत्र मनोमय इत्यादिना लिङ्गकथनात्तादृशशरीरवर्ती जीव एवोच्यते । अग्रे सत्यसंकल्पादि लिङ्गं तु ब्रह्मत्वेनोपासनार्थम् । शाखान्तरे, विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेदेति तस्य तथोपासनस्योक्तत्वाच्च । अतः कार्यकारणयोरभेदाद्यथा पूर्वोपासना तथेयमपीति पूर्वपक्ष उच्यते ॥ सर्वत्रेति ॥ एकपदमिदं सूत्रम् । तथाच पूर्वोपासनया परमशान्तस्य मननात्मा सर्ववेदान्तप्रसिद्धब्रह्मोपदेश एव युक्तो, न तु जीवोपदेशः । एवं भगवत्स्वरूपलाभात् सारूप्यलाभाद्वा । यथासंकल्पं प्रेत्याऽपि तथा भाव उपपद्यते । अत्यणुत्वातिमहत्त्वादिसत्यसंकल्पादिकर्मत्वध्येयत्वप्राप्यत्वव्यपदेशोऽपि युज्यते । मनोमयत्वं तु, स एष जीव इति भगवद्वाक्याद्वेदेऽपि, न तु जीवलिङ्गैकान्तम् । वेद एव च ब्रह्मणि प्रमाणम् । तत्कार्यतश्च । अतस्तदभेदोपचारः । तस्मादानन्दमयप्राणशरीररूपः परमपुरुष एव वाक्यार्थः । तथाच यदि सविशेषनिर्विशेषयोस्तात्त्विकभेदः स्याद् व्यासचरणैः सर्ववेदान्तप्रसिद्धत्वं तादृशस्य नोच्येतातस्तद्विरोध इति भावः ॥ नितरामिति ॥ अज्ञत्वादिवैशिष्ट्यात्तथेत्यर्थः ॥ येऽप्यङ्गीकुर्वन्तीति ॥ माध्वादयो जीवब्रह्मणोस्तात्त्विकभेदमङ्गीकुर्वन्ति ॥ तादृग्भावनेति ॥ अभेदभावना ॥ अग्र इति ॥ जीवस्वरूपविचारे । अतात्त्विकभेदपक्षं दूषयन्ति ॥ न द्वितीय इति ॥ उपाधिकृत इति ॥ प्रयोजककृतः ॥ घटादिकृत इत्यत्रादिपदेन दर्पणादिसंग्रहादवच्छिन्नपक्षः, प्रतिबिम्बपक्षश्चेति द्वावपि दूषणायोपक्षिप्तौ ॥ अविद्येति ॥ त्रिगुणात्मकभावरूपाज्ञानम् ॥ अनादिरिति ॥ जीव ईशो विशुद्धा चिद्विभागस्त्वनयोर्द्वयोः * अविद्या तत्कृतो बन्धः षडस्माकमनादय इत्युपगमादनादिः । असङ्गति व्युत्पादयन्ति ॥ तथाहीत्यादि ॥ किमत्राविद्यात्वेनोपाधित्वमिष्टम् उत तस्यास्त्रिगुणत्वात्तद्गुणत्वेन विकल्प्याद्यं दूषयन्ति ॥ उभयोरिति ॥ उपाध्युपाधेययोरविद्याब्रह्मणोः ॥ तादृशस्येति ॥ अविद्योपहितस्य । कारणान्तरानपेक्षणादिति ॥ सहकार्यन्तरानपेक्षणात् । द्वितीयं दूषयन्ति ॥ स्मार्तमिति ॥ सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्त * इत्यादि पुराणवाक्यम् ॥ गुणानामिति ॥ जडत्वेन स्वतः क्रमासमर्थानाम् ॥ हेतोरवश्यं वाच्यत्व इति ॥ हेत्वनुक्तावनादीनां त्रयाणां युगपदुपाधित्वेऽनेकेश्वरापत्तिस्तदभावाय तथात्वे कृतं गुणैरित्यत्र काकुः । तथाच गुण-

ग्रहणात् पूर्वमिच्छाप्राप्त्या सिद्धे सविशेषत्वे सिद्धान्तभङ्गाप्तेः कि-मपि न कृतमिति गुणानामप्युपाधित्वमसङ्गतमित्यर्थः । ननु पूर्वमपि धर्यैवेच्छोत्पाद्यते, ततस्तत्कार्यार्थे तांस्तान् गुणानुपाधीकृत्य तत्क-रोतीत्याशङ्कायामाहुः ॥ नचेत्यादि ॥ भवतु तथेच्छा, तथापि तस्या गुणसाम्यरूपत्वेन तया कार्यत्रयविषयके वा सामान्यमुत्पादनीयं, न तु तत्क्रमो नियन्तुं शक्यः । साम्यरूपत्वात् । अतस्तत्क्रमे हेत्व-ऽपेक्षायां तस्योपाध्यधीनतया सामान्येच्छायामपि तद्गुणा हेतुत्वेन वाच्याः । तत्क्रमे च तत्स्वभावस्तथेति । तथाच सति क्रमिकावि-र्भावस्वभावानां तेषामेव कारणत्वापत्त्याऽनीश्वरवादप्रसक्तिरिति वे-दान्तित्वाभिमानिनस्तव मते एवं न वक्तुं शक्यमित्यर्थः । ननूपा-धेर्जडत्वेन चेतनतापेक्षणादुपहितेश्वरसिद्धेर्न तथेत्यत आहुः ॥ स-देवेत्यादि ॥ एवकारेणेति ॥ विशेष्यान्वितेन तेन । तथाचानाद्युपा-धिपक्षे, एवकारव्याकोप इत्यर्थः । एवकारस्यान्यार्थत्वशङ्कां निषे-धन्ति ॥ नचेत्यादि ॥ किन्त्विति ॥ विशेष्यान्वयापेक्षयाऽग्रपदाम्यथा-नुपपत्तेर्बलिष्ठत्वादित्यर्थः । निषेधने हेतुः—बोधनार्थमिति ॥ अस्याः श्रुतेः सर्वतः पूर्ववृत्तान्तबोधकत्वात् तत्रैवकारेण सद्भिन्नतरयावद्व्य-वच्छेदे प्रमाणान्तरस्यापि व्यवच्छेदादग्रपदस्यानुवादकतया वक्तु-मशक्यत्वेन तत्प्रतिपादकताङ्गीकारे वाक्यभेदप्रसङ्गेन च काल-सत्ताया अशक्यवचनत्वे केवलसतोऽपि निरूपणाशक्यतया वाक्या-बोधकत्वे प्रसक्ते, सृष्ट्युत्तरव्यवहारानुसारेण सर्वाधारतया प्रतीय-मानकालोपरञ्जनतया पूर्ववृत्तान्तबोधनार्थमित्यर्थः । अत्र गमक-मप्याहुः ॥ अन्यथेत्यादि ॥ श्रुतिस्तु बृहदारण्यके पुरुषविधब्राह्म-णस्था ॥ इत्याद्यपीति ॥ आदिपदेन, विद्याविद्ये मम तनू इत्यादी-नां संग्रहः । नन्वियं श्रुतिः शाखान्तरस्थेति नास्या उक्तार्थगम-कत्वमित्यत आहुः ॥ इदमित्यादि ॥ सदेव सोम्येति वाक्यमेव । त-थाच यद्युपाधिरनादिः स्यात् तदा ब्रह्मणस्तद्विशिष्टस्यैव सर्वकर्तृ-त्वं वदेदित्यर्थः । नच सच्छब्देनोपाधिविशिष्टमेव ब्रह्मोच्यते इति वाच्यम् । विनिगमकाभावात् । ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिवि-धः स्मृत इति गीतावाक्यविरोधाच्च । ननु सदेव सोम्येदमग्र आ-सीदित्यस्याग्रे, एकमेवाद्वितीयमिति वाक्यशेषादेकपदस्य मुख्यत्वा-ऽर्थाङ्गीकारे मुख्याऽद्वितीयतया ब्रह्मस्थितिः पूर्वमभिप्रेता श्रुतौ,

न केवलाद्वितीयतया । तथैव श्रुत्यन्तरे मुख्यान्यदर्शननिषेधोऽपि । अन्यथाऽनूपसर्गाविरोधात । तदानीं सृष्टानां सत्त्वात् । अतो न सांख्यवन्मम श्रुतिविरोध इत्यत आहुः—

किञ्चेत्यादि ॥ तथाचेदं दूषणं तवानुद्धार्यमित्यर्थः । नन्वितरेतरसापेक्षत्वाद् भटादीनां राजाधीनत्वेऽपि कर्तृत्वदर्शनाच्च स्वातन्त्र्याभावो न कर्तृत्वबाधक इत्याशङ्कायामाहुः ॥ भवेद्वेति ॥ तत्र तेषां स्वस्वकार्ये स्वातन्त्र्येण कर्तृत्वस्य सिद्धत्वाद् युद्धादौ तदभावेऽपि न तद्बाधनम् । प्रकृते तु केवलस्याकाशतुल्यत्वात् कर्तृत्वेन सिद्धमेवेति यथा घटाकाशश्चलतीत्यत्र घटे क्रिया तथात्रोपाधावेव स्यादित्यर्थः । एवं सांख्यतुल्यतायामापादितायामन्यमादीश्वराङ्गीकाराच्च कार्येश्वरानीश्वरवादापत्तिरतीष्टमापादयति ॥ एवमित्यादि ॥ तत्रापि दूषणमाहुः ॥ यतो वेत्यादि ॥ एतेषु केवलस्यैव कर्तृत्वप्रतिपादनेन तद्व्याकोपादित्यर्थः ॥ अयमिति ॥ कर्तृत्वकथनरूपः । तथाचोपाधिगतमेव कर्तृत्वं राजा युद्ध्यतीतिवदुपहितप्रशंसार्थमुच्यते इत्यर्थः । तद् दूषयन्ति ॥ मुख्य इत्यादि ॥ मुख्य इति ॥ अनुपहिते । यदि चानुपहितस्याशरीरत्वादसम्भवो विभाव्यते तदाप्युपाधेर्जडत्वेन चेतनाधीनत्वाल्लोके शरीरिण इवात्रापि ब्रह्मण एवेच्छाविशिष्टस्य कर्तृत्वं पर्यवस्यतीत्याशयेनाहुः ॥ मुख्याबाधाच्चेति । युक्तेः समूलत्वायाहुः ॥ अत एवेत्यादि ॥ गौण इति ॥ सूत्रार्थस्तु—ईक्षतेर्नाशब्दमित्यत्र चेतनधर्मेक्षणेन निरस्ते प्रकृतेः कर्तृत्वे, पुनः सांख्येन, तत्तेज ऐक्षतेत्यादौ, कूलं पिपतिषतीतिवदीक्षतेर्गौणप्रयोगदर्शनात् तत्प्रायपठितस्य सदीक्षणस्यापि तथात्वे शङ्किते सूत्रं पठ्यते । गौण इति । ईक्षतिप्रयोगो गौण इतिचेन्न । कुतः? । आत्मशब्दात् । सेयं देवतैक्षत हंताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनाऽऽत्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति देवताजीवस्यात्मशब्देनाभिधानात् । यद्यऽचेतनं प्रधानं गुणवृत्त्येक्षणकर्तृ स्यात्तदा प्रकृतत्वात्तदेव परामृष्येत, न तु देवताजीवमात्मशब्देनाभिदध्यात् । अत ईक्षितर्यात्मशब्दाद् ईक्षतिप्रयोगो न गौण इत्यर्थः ॥ उपचारादिति ॥ यथा सर्वार्थकारिणि भृत्ये, ममात्मा भद्रसेन इति प्रयुज्यते, न तद्भोगापवर्गाभ्यां पुरुषोपकारिणि प्रधाने आत्मपदप्रयोगादुपचारादित्यर्थ ॥ यदात्मशब्देनेत्यादि यत् पूर्वं प्रकृतं सदणिमरूपं तदेव स आत्मेत्यत्रात्मशब्देनोक्तम् ।

तन्निष्ठस्यैव श्वेतकेतोश्चेतनस्य श्रुतौ, आचार्यवान् पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य इत्यनेन मोक्षोक्तेस्तथेत्यर्थः । यदि हि सच्छब्दवाच्यमचेतनं तदसीति ग्राहयेत् तदा मुमुक्षुं चेतनं श्वेतकेतुमचेतनोऽसीति ग्राहयच्छास्त्रं विपरीतवादित्वादप्रमाणमेव स्यादतस्तथेति भावः । तथाचोपहितेश्वरवादेऽपि कर्तृत्वस्य नोपाधौ पर्यवसानं, किन्तूपहिते । तच्च तस्य तदैव सिद्ध्येद्यदीच्छादिमत्त्वेन तस्य स्वतन्त्रतया मुख्यत्वं स्यात् । अतोऽनिच्छतोऽपि शुद्धब्रह्मण इच्छादिविशेषवत्त्वापत्तेः । सविशेषनिर्विशेषयोरभेद एव सिद्ध इति--अन्यपरत्वत इत्यसङ्गतमित्यर्थः । नन्वेवमभेदापादनेऽपीच्छावच्छरीरस्यापि निर्वाहकत्वात् कर्तृत्वमुपहित एव सिद्ध्यति, न शुद्ध इत्यत आहुः ॥ किञ्च त्वदित्यादि ॥ निगदव्याख्यातमेतत् ॥ नन्विदं सूत्रं भवद्भिरेवं व्याख्यायते, नास्माभिः । प्रकृतवादनिरासार्थत्वात् । तथाच यदि सच्छब्दवाच्यं प्रधानं न स्यात् । तदा, स आत्मा तत्त्वमसीति इहोपदिष्टं स्यात् । पूर्वं सत उपदिष्टतया तच्छ्रवणेनानात्मज्ञतया तन्निष्ठानिवृत्त्यर्थमुख्यमात्मानमुपदिदिक्षुस्तस्य हेयत्वं वदेदतस्तदवचनान्न प्रधानं सच्छब्दवाच्यमिति व्याख्यानात् । अतो नानेनोपहितस्य कर्तृत्वनिरास इत्याशङ्कायामाहुः ॥ किञ्चाथेत्यादि ॥ तथाचोपहितकर्तृत्ववादो व्यासाशयविरुद्ध इति पूर्वोक्तं त्वदभिमतं व्याख्यानमप्यसंगतमित्यर्थः । ननु विचार एव मुख्योऽतो व्यासवाक्यविरोधो न दोषाय । अथानुरोध आवश्यकस्तदा गुणे त्वन्याय्यकल्पनेति न्यायेन जन्मादिसूत्रं तटस्थलक्षणतया नेयमित्यत आहुः ॥ किञ्चैवमित्यादि ॥ तथाचैतच्छ्रुत्याद्यावेकस्यैव सर्ववेदवेद्यत्वकथनात् ताटस्थ्ये च सगुणनिर्गुणयोर्भेदापत्त्या एतद्विरोधो दुर्वार इत्यर्थः ॥ सिद्धमाहुः ॥ अत इत्यादि ॥ अनाद्युपहिताङ्गीकारेण सांख्यतौल्यनिरासेऽप्युपाधिसम्बन्धकृतदूषणानुद्धारात् तथेत्यर्थः । एवं कारिकोक्तं हेतुं दृढीकृत्य सिद्धान्तमाहुः ॥ द्वितीयस्तु स्यादिति ॥ उपाध्यनङ्गीकारे ब्रह्मणः स्वतन्त्रतया यथेच्छं सर्गादिकरणादौ केवलस्य स्वस्यैव नियामकत्वादविरतसर्गापत्त्यनीश्वरवादापत्त्येवकारानुवीक्षणकर्तृत्वविरोधानामुपधानप्रयुक्तदोषाणां चाभावादभेदपक्षः स्यादित्यर्थः । एवमुपाधेस्तदनादित्वस्य च निरासेन दूषितेऽप्यतात्त्विकभेदपक्ष उपाधिस्वरूपस्याद्दूषि-

तत्वात् पुनः पर्यनुयोक्ष्यन् मिथ्यावादी प्रत्यवतिष्ठते ॥ न स्यादित्यादि ॥ तत्तदभावयोः सहानवस्थानसविशेषनिर्विशेषत्वयोरेकत्र विरोधात् ॥ एवञ्च, नन्विदमसङ्गतमित्यादिना यस्तप्तसन्दंशपातो मां प्रत्युक्तः स एव त्वां प्रत्युपागादतो न स्यादित्यर्थः । तत्र समादधते ॥ मैवमित्यादि ॥ तथाचोक्तवाक्ये एवाग्रे, एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिवी विधृते तिष्ठत इत्यादिना सर्वप्रशासितृत्वद्रष्टृत्वादीनां श्रावणात्तदनिषेधाच्च न तत्र धर्मसामान्यनिषेधो येन तद्दूषणं स्यादपि तु तद्विशेषनिषेध इति निषेधविषयविवेकेन तत्र तदभावाद् द्वयोरेकत्राभावान्न विरोध इत्यर्थः । नन्वेवमस्तु, न तु सर्वत्रैवं वक्तुं शक्यम् । श्रोतव्यत्वादीनां श्रौतानामपि, यतो वाच इत्यादिना निषेधादित्यत आहुः ॥ तथा सतीति ॥ तथाच तत्रापि वाचो मनश्च लौकिक्या अशुद्धं च तत्स्वरूपमित्यर्थः । ननु यथा धर्मनिरूपिका मया संकोच्यते तथा तन्निषेधिका त्वयेति तौल्यमित्यत आहुः ॥ किञ्चेत्यादि ॥ तदनिरूपकत्वादिति ॥ ब्रह्मानिरूपकत्वात् । तथाच त्वन्मते दोषबाहुल्यान्न तौल्यमित्यर्थः । ब्रह्मानिरूपकत्वं परिहर्तुं सङ्गतिं व्युत्पादयति ॥ नन्वित्यादि ॥ तथाचैवं तेषां तटस्थब्रह्मपरत्वान्नासङ्गतिरित्यर्थः ॥ तां दूषयन्ति ॥ नैवमित्यारभ्य, न कर्तृत्वनिषेधो ब्रह्मणि शक्यनिरूपण इत्यन्तेन ग्रन्थेन ॥ एवमिति ॥ उक्तरीत्या ब्रह्मणि कर्तृत्वादिराहित्यम् ॥ तथा सतीत्यादि ॥ कर्तृनिषेधे सति ॥ कार्यस्य जगतः प्रतीतिसिद्धत्वेन शुक्तिकारजतवद्भ्रमसिद्धत्वेन सर्वज्ञत्वादिगुणके सोपाधिके ब्रह्मणि तद्योगेन तस्याकर्तृत्वात्तथेत्यर्थः ॥ अन्यथानुपपत्तिरिति ॥ अनुवादान्यथानुपपत्तिः ॥ अन्यथानुपपत्तिं पूर्वपक्षी समाधत्ते ॥ न तूपलब्धिमात्रेणेति ॥ लोकसिद्धेत्यनेन सिद्धमाह ॥ तथाचेत्यादि ॥ न तत्र रथा रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान् रथयोगान् पथः सृजत इत्यत्रैव सन्मूला इत्यादावपि भ्रमसिद्धानुवादो निषेधकश्रुतिबलादुपगम्यत इति नानुपपत्तिरित्यर्थः । समाधिमुपगम्य तद् दूषयन्ति ॥ तर्हीत्यादि ॥ यच्चसत्त्वमभिप्रेतं तर्हीत्यर्थः । स्वप्नादिप्रतीतिसामग्र्याऽत्रापि प्रतीतिरित्यत आहुः ॥ नेत्यादि ॥ पूर्वमनुभवेति ॥ प्राथमिकानुभवेत्यर्थः ॥ अनादित्वेनेति ॥ वासनासन्तानानादित्वेन ॥ वासनाजकत्वानियमेनेति ॥ संस्कारं प्रत्युपेक्षान्यसंशयान्यज्ञानस्यैव

हेतुत्वात् तथेत्यर्थः ॥ अप्रतीतिप्रसङ्गादिति ॥ व्यावहारिकप्रमाया अपि तव मते वस्तुतो भ्रमत्वाद् यद्विषयकमुपेक्षाज्ञानं प्रागासीत्तद्विषयकवासनाया अभावेन तस्य तथात्वादित्यर्थः । ननूपेक्षाज्ञानोत्तरमपि कालान्तरे किंचिदंशस्मरणदर्शनेन सर्वांशोपेक्षायां प्रमाणाभावात्तेषां वासनाजनकत्वं नियतमेवेति नोक्तदोष इत्यत आहुः ॥ नियमेत्यादि ॥ ननु कालोपाधेरपि सहकारित्वाद् उद्बोधकस्यापि नियम एवेत्यत आहुः ॥ उद्बोधकामित्यादि ॥ अन्योन्याश्रयेति ॥ वासनया तद्विषया प्रतीतिः, प्रतीतस्य तद्वासनोद्बोधकत्वमित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः । अन्योन्याश्रयपदं चक्रकात्माश्रयस्यापि संग्राहकम् । ननु प्रतीतिवासनाव्यक्तीनां भेदान्नान्योन्याश्रयः । अनादिप्रवाहाच्च नानवस्थापि दोषायेत्यत आहुः ॥ वैधर्म्यादिति ॥ सूत्रार्थस्तु—जगत्स्वप्नमायाभ्रमवदसन्न । कुतः । वैधर्म्यात् । पूर्वं दृष्टस्य स्तम्भादेः संवत्सरोत्तरमपि तथैव दर्शनात् तद्वैधर्म्यात् । चकारेण मोक्षसाधने प्रवृत्त्यनुपपत्तिश्चेति । तथाच यदि श्रुत्यभिप्रायः प्रपञ्चासत्त्वे भवेत् तदा श्रुतीर्विचारयन् व्यास एवं न वदेदित्यर्थः । एवं जगत्प्रतीत्युपपादक एकस्मिन् पक्षे दूषिते पक्षान्तरेण प्रत्यवतिष्ठते—नन्वित्यादि ॥ जीवाविद्येति ॥ ब्रह्मणः सकाशाज्जीवस्य व्यावर्तकं मूलाज्ञानम् ॥ अभेदबोधकश्रुत्येति ॥ नृसिंहतापनीयनवमखण्डरूपया महावाक्यरूपया च । एवञ्च जीवब्रह्मभेदः, अतात्त्विकः । अज्ञानकृतत्वात् । अज्ञानकृतः । ज्ञाननिवर्त्यत्वात् । यदेवं तदेवम् । शुक्तिरजतवदिति श्रुतिसिद्धानुमानेन भेदस्याज्ञानकृतत्वसिद्धौ साध्यतावच्छेदकतया श्रुतार्थतापत्त्या चाभेदकारणीभूताज्ञानस्य प्रमाणं दर्शितम् । प्रमाणान्तरमाह ॥ तथाचेत्यादि ॥ इत्यनुभवसिद्धेति ॥ विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठितमिति पातञ्जलसूत्रभाष्ये व्यासपादैः पुराणस्वारस्येनाविद्यापञ्चपर्वाख्याता । तमो मोहो महामोहस्तामिस्रमन्धतामिस्रमिति । तत्राविद्याख्यं तमोऽपरपर्यायं स्वरूपाज्ञानं तस्याः प्रथमं पर्व, तदेवान्येषां मूलम् । तदेवाध्यासरूपत्वाद्भावरूपा । तथाच यथा, अमित्रो न मित्राभावः, किन्तु तद्विरुद्धसम्पत् तथेयं ज्ञानविरुद्धमिथ्याज्ञानरूपा । माया च तमोरूपाऽनुभूतेरिति तापनीये भाविता उक्तरूपानुभवसिद्धा । उक्तरीत्या भावरूपानादिस्तदवच्छेदिका जीवव्यावर्त्तिका, मन्तव्या श्रुत्युक्तानुभवेनाप्यङ्गीकार्येत्यर्थः ।

एवं पक्षेणापि निश्चित्य तस्या अनादित्वं साधयति ॥ जीवेत्यादि ॥ साऽनादिर्भावरूपा च । अनादिबन्धकारणीभूतविभागरूपभावकार्य-जनकत्वात् । यदेवं तदेवं, ब्रह्मवत् । यन्नैवं तन्नैवं, घटाद्यज्ञानवदि-त्यनुमानेनाप्यनादिभावरूपत्वसिद्धिः । यद्यपि बन्धस्यानादित्वमु-क्तम् । तथापि विभागात् पूर्वं बन्धे कृत्स्नस्य ब्रह्मणो बद्धत्वापत्तिरि-त्यगत्या विभागोत्तरकालीनत्वमाद्रियते । एवं तस्याः भावरूपत्वे दोषरूपत्वे च सिद्धे तस्याः प्रत्यायकत्वमाह ॥ तथाचेत्यादि ॥ नन्व-स्तु दोषरूपत्वं भावरूपत्वं च, तथापि विचित्रपरिणामशीलत्वं कथ-मित्यत आह ॥ युक्तमित्यादि ॥ एतदिति ॥ विचित्रपरिणामशीलत्वं म् । तथाच, जगत् तुच्छकारणकम् । तुच्छत्वात् । यद्यादृशं तत्तादृ-क्कारणकम् । घटादिवदिति सामान्यव्याप्त्या जगतस्तथात्वसिद्धौ तत्र साध्यतावच्छेदकतया सिद्धान्तो विचित्रपरिणामशीलतया सि-द्ध्यतीत्यर्थः । एवं तस्या एकं कार्यमुक्त्वा कार्यान्तरमाह ॥ यथाचे-त्यादि ॥ दर्पणादिकमित्यत्रादिपदं घटादिसंग्रहाय । एवं भेदस्याता-त्त्विकत्वे जीवावच्छेदकतायां प्रकार उक्तः । तेन जीवब्रह्मभेदस्तस्या नैमित्तिकं कार्यं, जगत्तूपादेयं कार्यम् । उभयोः फलमाह ॥ तत्कृते-त्यादि ॥ भेदकृतो यः प्रतिबिम्बादावात्मत्वाध्यासस्तद्वशात् प्रतिबि-म्बरूपे अवच्छिन्नरूपे वा स्वस्मिन्नज्ञत्वादिकमध्यस्यञ्जीवः स्वस्मिन् शास्त्रद्वारा विधिनियोज्यत्वं तत्फलभोक्तृत्वं चान्यध्यवस्यति । एवमनर्थपरम्परारूपं तस्याः फलमुक्त्वा शास्त्रान्तरद्वारा तन्निवृत्ति-माह ॥ तत इत्यादि ॥ अज्ञाननिवृत्त्येति ॥ ज्ञानेन स्वरूपाज्ञानरूपे तस्याः प्रथमपर्वणि नाशिते तन्मूलानि मिथ्याध्यासरूपाणि पर्वान्तराण्यपि नश्यन्तीत्येवं मूलाविद्यानिवृत्तौ तत्कृताध्यासनिवृत्त्या । तथाच शा-स्त्रीयसाधनानां मोक्षप्रतिबन्धकीभूताज्ञाननिवर्तकत्वेन मोक्षजनक-त्वोपचारः । न तु मोक्षो जन्यः ब्रह्मरूपत्वात् । अतः स्वत एव सं-पद्यत इत्यर्थः । एवं यावत्संबन्धं तस्या अनर्थकारित्वे निरूपिते अवच्छेदिकेत्यनेनानवच्छिन्नवादस्यापि संगृहीतत्वात्तदाद्वाय शङ्कते । नन्वित्यादि ॥ तथाच मायाविद्ययोरभेदस्वीकारादेकस्या एव संबन्धेन शुद्धचिद्रूपे ब्रह्मणि कथं विरुद्धं स्वरूपद्वयमित्यर्थः । एवमवच्छि-न्नवादे आक्षिप्ते तद्विहाय मायाविद्ययोर्भेदवादमङ्गीकृत्य प्रतिबिम्ब-वादेन समाधत्ते ॥ जपेत्यादि ॥ अविद्याश्रयत्वेनेति ॥ असत्वादस्त-

थात्वेन। तथाच मायाविद्ययोरवान्तरभेदान्मायावच्छिन्नं तस्यां प्रतिबिम्बितं वा चैतन्यमीश्वरः। अविद्यायां तत्प्रतिबिम्बो जीव इति पक्षे न कोऽपि दोष इत्यर्थः। एवमत्र पुरुषप्रतिबिम्बदृष्टान्तेन तटस्थब्रह्मणो व्यवधानपुरस्सरं संबन्धः। बिम्बोज्ज्वलवत्सर्वत्वं ताटस्थ्येऽपि मायाकृतं मायावच्छेदकृतं वा। जीवस्त्वविद्यायां प्रतिबिम्ब इति तदज्ञत्वादिकं सर्वमविद्यायामेवेति तादृशस्य जगत्प्रतीतिरविद्यात एवोपपन्ना। एवं जगत्प्रतीतौ सिद्धायामुपाधेः सिद्धौ सविशेषनिर्विशेषयोरवास्तवो भेद इत्यपि श्रुतार्थापत्त्यैव सिद्धमित्युभयोरप्यनादित्वेनेत्यादीनि दूषणानि श्रुतिमूलकत्वाभावादेव निरस्तप्रायाणि। तथा सति सच्छब्दस्योपहितवाचकत्वेन, यतो वाच इत्यादीनामविरोधः। एवं सति मुख्ये बाधात् कर्तृत्वमप्यौपचारिकमेव। तथा सति, गौणश्चेदित्यादीनि सूत्राण्यपि प्रधाननिरसनपराणीति न तेषामपि विरोधः। तटस्थलक्षणत्वाच्च न प्रतिज्ञादिविरोधोऽपि॥ सर्वे वेदा इत्यादौ च वृत्तिः संकोच्येति न कोऽपि दोष इति॥

ब्रूमः। पूर्वं जीवस्वरूपं विचारणीयं, यस्य सा शक्तिः। तत्र न तावद् ब्रह्मप्रतिबिम्बो जीव इति पक्षो युक्तिसहः। तथाहि ब्रह्मणो नीरूपत्वेन प्रतिबिम्बाश्रयस्याऽज्ञानस्य अस्वच्छत्वेन क कस्य प्रतिबिम्बः स्यात्। रूपवत एव प्रतिबिम्बनियमात्। दृष्टाऽनुसारिणी हि कल्पनोचिता। अन्यथा वायुदारुणोरपि बिम्बत्वप्रतिबिम्बाश्रयत्वप्रसङ्गात्। ननु दर्पणादावाकाशप्रतिबिम्बो दृश्यते। न। तावद्देशीयप्रभामण्डलस्यैव रूपवत्त्वेन प्रतीतेः। किञ्च, यत्र यदस्ति तत्र तन्न प्रतिबिम्बते, दर्पणरेखावत्। तथाच सर्वगतस्य ब्रह्मणोऽविद्यायामपि सर्वगतायां सत्त्वेन कथं प्रतिबिम्बः स्यात्। नच संयोगसंबन्धेन तत्र वर्तमानत्वमप्रतिबिम्बे प्रयोजकम्, एतयोश्च न संयोगो विभुत्वादतो नानुपपत्तिरिति वाच्यम्। संयुक्तस्यापि प्रभामण्डलस्य तथा प्रतीतेः। नच यदंशे संयोगस्तदंशे न तथेति वाच्यम्। बिसिनीसूत्रमात्रान्तरिताङ्गुली-

तलभागस्थप्रभाया अपि दर्पणे प्रतिबिम्बात् । किञ्च, द्वा सुपर्णा सयुजा, गुहां प्रविष्टौ परमे परार्द्धे, गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनादित्यादिश्रुतिन्यायनिर्णीता जीवपरमात्मनोरेकत्र स्थितिर्बिम्बप्रतिबिम्बपक्षे न सङ्गच्छते । तयोर्लोके तथा दर्शनात् । अपरं च, अविद्यायां ब्रह्म प्रतिबिम्बो जीव इति, मोक्षश्चाविद्यानाश इति वदतस्तव मते जीवस्वरूपनाश एव मोक्ष इति संपद्यते । तथाच आत्महानमपुरुषार्थ इति मोक्षस्यापुरुषार्थत्वमापद्येत । जीवस्यालीकत्वमपि स्यात् । तथा सति कोऽपि पारलौकिकप्रयत्नं न कुर्यात् । तथाहि । मुमुक्षुर्हि मोक्षस्वरूपं, बद्धत्वेन स्वस्वरूपं च ज्ञात्वोक्तसाधने यतिष्यते । तथाचोक्तोभयस्वस्वरूपज्ञाने सर्वं मिथ्येतिज्ञात्वा, प्रवृत्तिश्चाविद्याध्यासकृतैवैहिकी पारलौकिक्यपीति ज्ञात्वा च, वरमैहिक्येव, न तु पारलौकिकी स्वरूपहानिहेतुत्वादिति सर्वाप्रवृत्तौ निवृत्तिमार्ग एवोच्छिद्येत । तूष्णीं वा तिष्ठेत् सर्वोऽपि । निषिद्धविहितयोश्चाविशेषात् कुतोऽपि न निवर्तेतैवेति सन्मार्गमात्रोच्छेदनायेदृशं मतं प्रवर्तयन्, व्यवहारमात्रे वेदमपि प्रमाणत्वेनोररीकुर्वन् प्रच्छन्नबौद्धोऽसि । वेदमपि स्वाज्ञानकल्पितं ब्रुवन्नतिधृष्टोऽसि । नन्वखिलप्रपञ्चस्यैव तथात्वात् तन्मध्यपातित्वेन वेदेऽपि तथात्वं ब्रवीमि, बाढं ब्रवीषि, निरङ्कुशत्वात् ते तुण्डस्य, न तु युक्तियुक्तं ब्रवीषि । तथाहि, न हि प्रतिबिम्बिताम्रतरुकदम्बफलादानाय प्रसारितबाहुः प्रतिबिम्बितत्वं जानन् दृष्टचरः कश्चिन । एवं वेदे तथात्वं जानन्, तदुक्तस्वर्गाऽपवर्गादिफलकयागसंन्यासादिषु बह्वायाससाध्येषु सर्वबन्धुपरित्यागेन सर्वसुखवैमुख्येन च को वा प्रवर्तेत । ननु स्वप्ने स्वाप्निकफलार्थं प्रवृत्तिर्दृष्टचरी । सत्यं दृष्टचरी, तदा तत् सत्यमेवेति विदुषो, न तु स्वप्नमिमं पश्यामि, न पारमार्थिकमिति स्वप्न एव विदुष इति गृहाण।

ननु विशेषदर्शनस्य स्वसजातीयस्यैव भ्रमस्य निवर्तकत्वात् प्रकृते च प्रपञ्चरूपभ्रमस्यापरोक्षरूपत्वाच्छाब्दं ज्ञानं न तन्निवर्तनसमर्थमिति प्रवृत्तिरुपपद्यते इति चेद्, नैतत् सारम् । प्रतिबिम्बत्वेनानुमितासत्त्वानामपि तरूणां चाक्षुषप्रतीतिवत्, शाब्दज्ञानानन्तरमपि प्रपञ्चप्रतीतिरास्तां नाम, न तु जातु प्रवृत्तिः । अन्यथा तत्फलार्थाऽपि प्रवृत्तिः स्यात् । प्राग्जातस्य च यागब्रह्मज्ञानयोः स्वर्गमुक्तिफलकत्वज्ञानस्य पश्चाज्जातेन तन्मिथ्यात्वज्ञानेन बाधे बाधकाभावः । उभयोरपि शाब्दत्वात् । ननु द्वैतप्रतीतिरेवानर्थरूपा, तन्निवृत्तिश्च अपरोक्षब्रह्मज्ञानं विना न भवतीति तदर्थं प्रवृत्तिरितिचेत् अत्र मिथ्यावादी प्रष्टव्यः । तदनर्थत्वैतत्कार्यकारणभावाऽवगतिस्तव कुत इति । श्रुतित इति यदि ब्रूयात् तदा स वक्तव्यः । निःश्वसितमस्य वेदाः, यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै, वेदो नारायणः साक्षात् स्वयम्भूरिति शुश्रुम, वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद् वेदविदेव चाहम्, इत्यादिस्वस्मृतिविरुद्धं यदज्ञानकल्पितत्वं स्वस्य लौकिकवाक्याविशिष्टयापादकं कथं श्रुतिर्वक्तुमर्हतीति स्वयमेव विचारय । किञ्च, पूर्वं वेदानां पारमार्थिकसत्त्वं ज्ञात्वा तदौदासीन्येन वा तच्छ्रवणे प्रवृत्तस्त्वदुक्तरीत्या च श्रुतेस्तदुक्तसाधनानां च अज्ञानकल्पितत्वं श्रुत्वा स्वाप्निकभोजनेन परमार्थतस्तृप्तिवदसत्तुल्यैर्गुरुतद्वाक्यैः कथं परमार्थसद्रूपं ब्रह्म फलिष्यतीति शङ्कया अवधारणेन वा न कश्चित् प्रवर्तेत । ननु यत एवावधारणं तत एव प्रवृत्तिरितिचेन्नैवम् । पूर्वं तथाऽवधारणेऽपि तादृशानामेव तदुक्तसाधनानाम् अतादृशब्रह्मफलकत्वं श्रुत्वा उक्तदृष्टान्तन्यायेन बाधितार्थत्वं जानन्नेकतरबाधोऽशक्यः, श्रुतित्वाविशेषादित्यपि जानंस्तदर्थे संदिहानस्तन्निर्णयार्थं प्रवृत्तो, निःश्वसितमिति, यो

प्रमाणमिति, नामरूपे व्याकरवाणीति, ऐतदात्म्यमिदं सर्वं, त-
त्सत्यमिति, तदात्मानं स्वयमकुरुत, तत् सत्यमित्याचक्षते, कथम-
सतः सज्जायेतेति, वेदो नारायणः, वेदैश्च सर्वैः, अहं सर्वस्य प्र-
भवः, तेने ब्रह्महृदा, आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिः, जन्माद्यस्य
यतः, आनन्दमयोऽभ्यासादित्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायसहस्रैर्बाधित-
त्वावधारणात् त्वदुक्तरीत्या न विचारकस्य प्रवृत्तिः सम्भवति ।
सम्प्रति तु विचारकाणामप्यासुरसर्गोत्पन्नत्वेन भगवन्मायामोहि-
तानां न बाधज्ञानं पूर्वोक्तमिति तथैव प्रवृत्तिः । अत एव, ज्ञानि-
नामपि चेतांसि देवी भगवती हि सा * बलादाकृष्य मोहाय
महामाया प्रयच्छतीति मार्कण्डेयपुराणोक्तम् । यतस्तथैव हरीच्छा ।
तदुक्तं पाद्मादौ, द्वापरादौ युगे भूत्वा कलया मानुषादिषु * स्वा-
गमैः कल्पितैस्त्वं च जनान् मद्विमुखान् कुरु । मां च गोपय येन
स्यात् सृष्टिरेषोत्तरोत्तरेत्यादि । फलं च तेषामन्धंतम एव, माम-
प्राप्यैवेतिवचनादित्यलमतिप्रसङ्गेन । अपरं च, लोके हि द्रष्टुरेव
दर्पणादिदोषसम्बन्धात् प्रतिबिम्बदर्शनं दृश्यते । तथाच परमा-
त्मन्यविद्यासम्बन्धानङ्गीकाराज्जीवद्रष्टृत्वं तस्य न स्यात् । तथा
सति श्रुतिर्द्रष्टृत्वनियामकत्वबोधिका बाधितविषया स्यात् । एत-
दनुरोधेन द्रष्टृत्वाङ्गीकारे पूर्वोक्तन्यायेन अविद्यासम्बन्धित्वे जीव-
तुल्यतापत्तिरिति महद्व्याख्यानकौशलं प्रच्छन्ननास्तिकस्य । किंचैवं
गुहां प्रविष्टाविति श्रुत्यर्थबाधः, जीवाज्ञानकल्पितत्वात् । गुहायाः
परमात्मनस्तददर्शित्वेन सह प्रवेशानुपपत्तिः । जीवन्मुक्त्यनुपपत्ति-
श्च । तथाहि । अन्तःकरणे अविद्यायां वा त्वया प्रतिबिम्बो वा-
च्यः । अन्तःकरणपक्षे जीवन्मुक्तस्य तत्सत्त्वे संसारित्वमेव स्यात् ।
तदसत्त्वे परममुक्तिरेवेति क जीवन्मुक्तिः । अविद्यापक्षस्तु सुतरा-
मसंगतः । तस्य अपरोक्षब्रह्मज्ञानवत्त्वेन अज्ञानस्य निवृत्त्या तस्य-

तिबिम्बरूपजीवरूपस्यापि निवृत्तत्वाज्जीवन्मुक्तस्य देहः स्पन्दितु-मप्यसमर्थः स्यात् । नच प्रारब्धमात्रशेषाऽविद्या तदाऽस्तीति सर्वमुपपद्यते इति वाच्यम् । ब्रह्मसाक्षात्कारैकनाश्यायास्तस्यास्तस्मिन् सति वक्तुमशक्यत्वात् । प्रतिबन्धकाभावात् । तेनानिवृत्तौ कदाप्यनिवृत्तिप्रसङ्गश्च । भोगैकनाश्यं तदितिचेत्, तर्ह्यविद्यातत्कार्यातिरिक्तं तदितिचेद्वक्तुमुद्यतोऽसि । न हि रज्जुज्ञानानन्तरं केनाप्यंशेन तस्मिन् सर्पज्ञानं तत्कृतभयादिकं चानुवर्तते । अनुवर्तते कम्पादिरितिचेद् अनुवर्ततां नाम पूर्वकारणजः स्वरूपसत्कम्पो, न तु तेनाऽन्यत् किंचित् कर्तुं शक्यम् । एवं प्रारब्धेनापि देहविद्यमानतैव संपादयितुं शक्या, न तु भोगादिरपि । अध्यासाभावात् । सुषुप्तौ तथोपलम्भात् । अपरं च, सर्पज्ञानजनितः कम्पो वेगाख्यसंस्कारवशादनुवर्तते । प्रकृते चाज्ञानकार्ये प्रारब्धे संस्काराभावात्, ज्ञाननाश्यतावश्यम्भावाच्च, ज्ञाने सति, कथं तदनुवृत्तिर्भवेत् । प्रवचनानुपपत्तिश्च । जीवन्मुक्तिनिरूपकश्रुतिस्मृतिपुराणविरोधात् सा नास्तीति न वक्तुं शक्यम् । तस्मात् प्रतिबिम्बो जीव इति पक्षोऽसंगतः ।

एवं जगत्प्रत्यये प्राप्ते तद् दूषयितुं, ब्रूम इति प्रतिज्ञाय भ्रान्तिस्वरूपे उपालभन्ते ॥ पूर्वमित्यादि ॥ सेति ॥ जगद्भ्रमोत्पादिका । तद्रूपं मयोक्तमेवेत्युत्तरे तन्निषेधन्ति ॥तत्र नेत्यादि ॥ तद् व्युत्पादयन्ति ॥ ब्रह्मण इत्यादि ॥ नीरूपत्वेनेति ॥ दर्पणसंनिधौ मुखस्येवाविद्यासन्निधावस्तु प्रतिबिम्बत्वमात्राभिमानो द्रष्टुर्न तस्याः सामर्थ्यं बिम्बगतधर्मकरणे । अत आयसदर्पणस्थमुखरूपान्यथात्ववदविद्यास्थेश्वरजीवयोः सर्वतःपाणिपादत्वाङ्गुष्ठमात्रत्वादिधर्मा अपि शुद्धब्रह्मणि रूपे सत्येवोपपद्येरन्नान्यथेति भावः । ननु रूपसंयोगक्रियाणां प्रतिबिम्बदर्शनान्नायं नियम इत्याशङ्कायामाहुः ॥ अन्यथेत्यादि ॥ तथा च वायुसंयोगादेरप्रतिबिम्बात् तत्रापि रूपमेव प्रयोजकमिति न नियमभङ्ग इत्यर्थः । अविद्याया एकतः स्वच्छत्वमनङ्गीकृत्य नियमभ-

ङ्ग इत्यर्थः । अविद्याया एकतस्स्वच्छत्वमङ्गीकृत्य नियमभङ्गमाशङ्कते ॥ नन्वित्यादि ॥ तद् दूषयन्ति ॥ नेत्यादि । तथाच प्रभायामेवाकाशो दृश्यत इति प्रतीतेश्च नायमभिमानः, किन्तु प्रतिबिम्ब एवेतिशङ्कायां तद्विहाय वृत्तिविचारेण दूषणान्तरमाहुः । किञ्चेत्यादि ॥ वस्तुतस्त्ववकाशोऽपि प्रभासहित एव प्रतिबिम्बत इति स्वरूपसबन्धाविशेषेण रूपसत्ताया एव तत्र प्रयोजकत्वमिति भावः ॥ तथा प्रतीतेरिति ॥ प्रतिबिम्बितत्वप्रतीतेः ॥ प्रतिबिम्बादिति ॥ तादृशप्रभायामसंयुक्तांशस्याशक्यवचनत्वात् संयोगेन वृत्तिर्नबिम्बे प्रयोजिका, किन्तु व्याप्यवृत्तित्वमेव तथेति संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वेन प्रभाया अपि तथात्वेन प्रतिबिम्बादित्यर्थः । एवञ्च तस्यागुणत्वपक्षेऽपि गुणसत्त्वे द्रव्यसत्त्वस्य नियामकत्वात् तत्रापि किरणसत्त्वेन तत्संयोगस्यापि सत्त्वात् प्रभायाश्च रूपत्वेन किरणव्याप्यवृत्तिसंयुक्तसमवायेन वृत्तिरिति तत्रापि संयोगस्यैव प्रयोजकतेतिज्ञेयम् । तथाच व्याप्यवृत्तिरेव प्रतिबिम्बाप्रयोजिकेति न संयोगेन वृत्तिरिति भावः ॥ ननु गुणाद्वाऽऽलोकवदिति सूत्रे तस्या द्रव्याधिकदेशवृत्तित्वाङ्गीकाराद् द्रव्यसंयोगस्य तत्राभावेन स्वरूपाप्तेर्व्याप्यवृत्तित्वमपि नाप्रतिबिम्बे प्रयोजकं, किन्तु तद्वृत्तित्वे सति तत्स्वच्छापादकत्वमेव तथेति प्रकृते तदभावान्न दोष इत्याशङ्कायां दूषणान्तरमाहुः ॥ किञ्च द्वा इत्यादि॥ स्थितिरिति ॥ इतरेतरविलक्षणा स्थितिः । तथाचाद्यायां श्रुतौ द्वित्वादेरेकतूष्णीकत्वापरक्रिययोः कथनाद् द्वितीयस्यां छायातपोक्तावपि व्यासेनात्मनाविति निर्णीतत्वाद् द्वयोः प्रवेशस्योक्तत्वात् तेषां विरोधो दुर्वार इत्यर्थः ॥

यत्तु नीरूपस्य प्रतिबिम्बे रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवेति श्रुतिरेव मानमिति कश्चित्तन्न । ब्राह्मणोपक्रमे सर्वात्मकत्वप्रतिपादनोत्तरं, पुरश्चक्र इति मन्त्रेण पूःकरणप्रवेशयोरुक्तत्वात् तेन प्राप्तस्य भेदस्य निवारणायैतन्मन्त्रस्य प्रवृत्तत्वेनायं वै हरय इत्यादिना विवृतत्वेन चात्र, रूपं रूपं रूपयित्वा रूपयित्वा प्रतिरूपः प्रतिपुस्तकन्यायेन मूलरूपो बभूवेत्यर्थस्य विवक्षिततया, तस्याः प्रतिबिम्बबोधकत्वे मानाभावात् ॥

नाप्येकधा बहुधेति श्रुतिबलात् प्रतिबिम्बो वक्तुं युक्तः । तत्र चन्द्रदृष्टान्तेनांशप्रवेशद्वारा तस्य विवक्षितत्वेन रूपवत्तायामेव त-

स्याभिप्रेतत्वात् । त्वया तदनङ्गीकारात् । तस्य ब्रह्मप्रकरणस्थत्वेन ब्रह्मनानाप्रतीतावेव दार्ष्टान्तपर्यवसानाच्च । एवं, जीवेशावाभासेन करोतीत्यत्रापि ज्ञेयम् । तस्य कार्यजीवेश्वरपरत्वाद्वा । जीवो जीवं विहाय मां, जीवो जीवेन निर्मुक्त इत्येकादेशे कार्यजीवस्यापि स्वीकारात् । हिरण्यगर्भादीनां कार्येश्वरत्वाच्च । अतस्ता अप्यादाय न भवदभिमतजीवस्वरूपस्य सिद्धिरित्यर्थः । नन्वविद्याया अघटितघटनापटीयःस्वभावत्वाद् बिम्बप्रतिबिम्बरूपयोः परमात्मजीवयोरेकत्र स्थितिरपि नानुपपन्नेति शङ्कायां सूत्रद्वयमन्यदाहुः ॥ अपरं चेत्यादि॥जीवस्येत्यादि च ॥ अघटितघटनापटुत्वेऽपि मोक्षजीवस्वरूपयोः साधुत्वसत्त्वादत्र सामर्थ्यस्य कल्पनाविरुद्धेनानुपयुक्तत्वात्तारशत्वभावाङ्गीकारेऽपि न भवदभीष्टसिद्धिरित्यर्थः । एवं तन्मतं दूषयित्वा तस्यासुरत्वबोधनाय पूर्वोक्तदूषणाभ्यामापद्यमानं दूषणान्तरं व्युत्पादयन्ति च ॥ तथा सतीत्यादि ॥ तथाहीत्यारभ्योच्छिद्येतेत्यन्तम् । ननु कर्मफलदोषदर्शनात् प्रवृत्तिरितिचेत् तत्राहुः ॥ तूष्णीमित्यादि ॥ तथाच संसारहेतुत्वेनैहिकयाः स्वरूपहानिहेतुत्वेनाऽन्यया इत्येवं द्वयोरपि फलदोषं पश्यन्न किञ्चित् कुर्यादिति सर्वप्रवृत्तिप्रतिरोध इत्यर्थः । ननु, न हि कश्चिदिति वाक्याद् गुणैरेव प्रवृत्तिरिति चेत् तत्राहुः ॥ निषिद्धेत्यादि ॥ तथाच तस्मिन् सन्दर्भे यज्ञार्थकर्मव्यतिरिक्तकर्मप्रवृत्तेरेव तद्गुणजन्यबोधनात्तदननुसन्धायैव दुष्कल्पनां कल्पयतस्तवासुरत्वमेवेति निश्चीयत इत्यर्थः । ननु वेदस्य व्यवहारमात्रे प्रामाण्यं, न मदाग्रहासिद्धं, किन्तु, नानुध्यायाद् बहूञ्छब्दान्, जिज्ञासायां सम्प्रवृत्तो नाद्रियेत कर्मचोदनामित्यादिश्रुतिस्मृतिसिद्धमतो न मे दोष इत्यत आहुः ॥ वेदमपीत्यादि ॥ तथाच यदि प्रमाणसिद्धमेव सर्वं ब्रूषे तर्ह्यत्रापि प्रमाणं वद । यदि न वदसि तदा तत्तात्पर्याज्ञानेन पूर्वोक्तमपि धाष्टर्यादेव । वेदस्य परोक्षवादत्वेन व्यवहारे तात्पर्याभावादित्यर्थः । एवमुपालम्भे स्वस्य वेदतात्पर्यज्ञत्वाभिमानेनाह ॥ नन्वित्यादि ॥ प्रपञ्चस्याज्ञानकल्पितं ब्रह्माभेदबोधकश्रुत्यभिप्रायसिद्धम् । प्रपञ्चश्च रूपनामभेदेन द्विधेति नामप्रपञ्चरूपे वेदे तथात्वं तात्पर्यज्ञानादेव ब्रवीमीत्यर्थः । तदपि दूषयन्ति ॥ बाढमित्यादि ॥ तथाच श्रुतार्थापत्तेः शब्दत्वाभावेन युक्तित्वाद्युक्त्यन्तरविरोधे तथा तथा कल्पनं न शक्यमित्यर्थः । ननु सू-

लाभावे युक्त्यन्तरं निर्बलमिति शङ्कायां तद्बलं व्युत्पादयन्ति ॥ तथाहीत्यादि ॥ तथाच यस्मात् सर्वः प्रवर्तते तस्माच्च वेदे सर्वस्य तथात्वज्ञानमतो यथा तस्यामर्थापत्तावेका श्रुतिर्मूलत्वेन त्वयाभिसंधीयते तथाऽस्यां दृष्टार्थापत्तौ सर्वा श्रुतिर्मूलमितीयं युक्तिस्ततः प्रबलेत्यर्थः । एतस्या युक्तेर्निर्बलत्वाय प्रकारान्तरेण वृत्तिमुत्पादयन्ति ॥ ननु स्वप्नेत्यादि ॥ तदुपगम्य दूषयन्ति ॥ सत्यमित्यादि ॥ तथाच वेदे स्वाज्ञानकल्पितत्वेन मिथ्यात्वं त्वया प्रतिपाद्यते इति तद्विपरीतज्ञानाच्च त्वदुक्तरीत्या प्रवृत्त्युपपत्तिरित्यर्थः । पुनरपि प्रवृत्तिमुपपादयति ॥ नन्वित्यादि ॥ शाब्दमिति ॥ प्रपञ्चमिथ्यात्वबोधकशब्दजन्यम् । तद् दूषयन्ति ॥ नेत्यादि ॥ तथाच तादृशविशेषज्ञानस्य भ्रमानिवर्तकत्वात्तस्य फलार्थप्रवृत्त्युत्पादकत्वं दुर्घटमेवेत्यर्थः । ननु भ्रमानिवृत्तौ कदाचित् प्रवृत्तिरपि संभाव्यत एवेत्यत आहुः ॥ प्रागित्यादि ॥ इदं दूषणं तुष्यतु दुर्जनन्यायेन तदुपगम्य दत्तं ज्ञेयम् । विशेषदर्शने विजातीयभ्रमनिवर्तकस्यापि दर्शनात् । वल्मीकादौ जातस्य घट इति चाक्षुषभ्रमस्य रात्रौ वल्मीकस्पार्शनेन निवृत्तेः । क्षौमादौ जातस्य कार्पासमितिस्पार्शनभ्रमस्य दिवा तच्चाक्षुषेण तद्भिज्ञवाक्येन च निवृत्तेः सर्वलोकप्रसिद्धत्वात् मणिपरीक्षायामपि तथा निश्चयाच्चेति एवं युक्तिविरोधिश्रुतार्थपरत्वेव फलानुसंधानेन पुनः प्रवृत्तिमुत्पादयति ॥ ननु द्वेत्यादि ॥ तद् दूषयन्ति ॥ अत्रेत्यादि ॥ नन्वर्हति, नार्हति वेति वादान्तरं, तथापि प्रवृत्तिस्तूपपन्नेत्यत आहुः ॥ किञ्चेत्यादि ॥ तथाच प्रवृत्त्यनुपपत्तिस्तदवस्थैवेत्यर्थः । पुनः प्रकारान्तरेणोपपादयति । ननु यत इत्यादि ॥ अभेदबोधकश्रुतेः । तदपि दूषयन्ति ॥ नैवमित्यादि ॥ उक्तदृष्टान्तन्यायेनेति ॥ स्वाप्निकभोजनदृष्टान्तन्यायेन ॥ बाधितत्वावधारणादिति ॥ उक्तश्रुतिस्मृतिभिः प्रपञ्चद्वयस्यापि ब्रह्मकर्तृत्वे आनन्दमात्रेतिस्मृत्या कर्तुः स्वभावेन मायिकत्वे चावधारिते प्रपञ्चद्वयेऽपि जीवाज्ञानकल्पितत्वस्य बाधितत्वावधारणात् । नन्वाधुनिकविचारकप्रवृत्तिदर्शनान्नेदं युक्तमितिशङ्कायामाहुः ॥ संप्रतीत्यादि ॥ विचारकाणां मोहितत्वे मानमाहुः ॥ अत एवेति ॥ विचारकाणामासुरत्वादेव । हरीच्छायां मानमाहुः ॥ तदुक्तमित्यादि ॥ पाञ्चरात्रादावित्यादिपदेन वाराहसंग्रहः । ननु जीवस्येश्वरप्रतिबिम्बरूपत्वात्तत्क्रियायाश्च लोके बिम्बाधीनत्वाल्लोके तत्कि-

येवात्र बिम्बेच्छयैव प्रवृत्तिरिति शङ्कायां पुनर्दूषणान्तरमाहुः ॥ अपरं चेत्यादि । अत्रायमर्थः । प्रतिबिम्बवादिनां षण्मतानि । अनादिरनिर्वाच्या मूलप्रकृतिर्माया चिन्मात्रसंबन्धिनी, तस्यां चित्प्रतिबिम्ब ईश्वरः । तस्या एव परिच्छिन्नानन्तप्रदेशेष्वावरणविक्षेपशक्तिमत्स्वविद्याभिधानेषु चित्प्रतिबिम्बो जीव इत्येकम । त्रिगुणात्मिकाया मूलप्रकृतेः शुद्धसत्त्वप्रधाने मायाख्ये रूपे चित्प्रतिबिम्ब ईश्वरः । तस्या एव रजस्तमोऽभिभूतमलिनसत्त्वप्रधाने अविद्याख्ये रूपान्तरे चित्प्रतिबिम्बो जीव इत्यपरम । विक्षेपशक्तिप्रधान्येन मायाशब्दितायां मूलप्रकृतावेव चित्प्रतिबिम्ब ईश्वरः । आवरणशक्तिप्राधान्येनाविद्याशब्दितायां तस्यामेव चित्प्रतिबिम्बो जीव इति तृतीयम् एतेषु त्रिषु पक्षेषु ईश्वरो वा तस्यैव रूपान्तर वा परमात्मेति तत्र दर्पणरूपाविद्यासंबन्धाभावात् स्फुट एव तुलाज्ञानरूपाविद्यासबन्धानङ्गीकारः । अविद्यायां चित्प्रतिबिम्ब ईश्वरः । अन्तःकरणे चित्प्रतिबिम्बो जीव इति तुरीयम् । अत्रापि ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वादिनिर्वाहार्थं तुलाऽविद्यासंबन्धानङ्गीकार ।

एवं घटाकाशजलाकाशमहाकाशमेघाकाशवत् कूटस्थजीवब्रह्मेश्वरभेदेन चैतन्यचातुर्विध्यवादिनां मते ब्रह्माश्रितमायातमसि स्थितासु सर्वप्राणिनां वासनासु प्रतिबिम्बितं चैतन्यमीश्वर । स्थूलसूक्ष्मदेहावच्छिन्नचैतन्यस्थिते मायाकल्पितेऽन्तःकरणे प्रतिबिम्बितं चैतन्यं जीव इति पञ्चमम् । अत्रेश्वरः परमात्मैव एक एवेत्यत्रापि तथा । एवं जीवोपाधिनान्तःकरणादिनाऽवच्छिन्नं चैतन्यमीश्वरो बिम्बभूतः अज्ञाने तत्प्रतिबिम्बो जीवस्तत्राप्यज्ञानपरिणामभूतमन्तःकरणं जीवस्य विशेषाभिव्यक्तिस्थानमिति षष्ठम । अस्मिन् बिम्बेश्वरवादिमतेऽपि तथैवेति सर्वेषु पक्षेषु दोषतौल्यम । तथाचाविद्यासंबन्धाऽभावेन तद्दर्शनाभाव तत्प्रवर्तनेच्छाया अप्यभावान्न प्रवृत्त्युपपत्तिरित्यर्थः । एतेन सं गच्छमानं दूषणान्तरमाहुः ॥ तथा सतीत्यादि ॥ द्रष्टृत्वनियामकत्वबोधिका श्रुतिस्तु– अदृश्यं द्रष्टृ, क्षरात्मानावीशते देव एक इत्यादिरूपा ज्ञेया ॥ पूर्वोऽक्तन्य येनाविद्यासंबन्धित्व इति । अनुपदोक्तेन लौकिकद्रष्टृन्यायेन दर्पणस्थानीयाविद्यासंबन्धित्वे ।

ननु प्रतिबिम्बं पश्यतो दर्पणादिदोषसंबन्धेऽप्यज्ञत्वं भ्रान्तत्वं च नोच्यत इत्येतादृशाविद्यासंबन्धेऽपि न जीवतुल्यतापत्तिरित्यतो दूष-

णान्तरमाहुः । किञ्चेत्यादि ॥ तथाचाऽऽद्याज्ञानकल्पितशुक्त्यादर्शित्वे शुक्तिरजतद्रष्टृवद्भ्रान्तत्वं, तददर्शित्वे वोक्तदूषणमित्यर्थः । पूर्वं, द्वा सुपर्णेत्यादिना सहास्थित्यनुपपत्तिर्दूषणत्वेनोक्ता । इह तु सहप्रवेशानुपपत्तिरिति न पौनरुक्त्यम् ॥ एवमेतेषु दूषणेषु नीरूपप्रयुक्तः प्रतिबिम्बासंभवो बिम्बासंभवो विभुत्वहानिर्बिम्बप्रतिबिम्बवैजात्यं शुद्धब्रह्मणः स्वप्रतिष्ठतापरित्यागहेत्वभावश्चेति दूषणानि प्रतिबिम्बेश्वरवादेऽपि समानीति सोऽप्यनेनैव दूषितो ज्ञेयः । एवं ब्रह्मस्वरूपविचारेण दूषयित्वा जीवावस्थाविचारेण दूषणान्तरमाहुः ॥ जीववदित्यादि ॥ तत्सत्त्वे संसारित्वमेवेति ॥ शुद्धेऽप्यन्तःकरणे प्रतिबिम्बरूपताया जीवे तुल्यत्वात् कामसंकल्पाभावेन लिङ्गेन ममत्वाभावेऽप्यहंतायाः सत्त्वादन्तःकरणत्वे संसारित्वमेवेत्यर्थः । अविद्यापक्षस्यासंगतत्वं व्युत्पादयन्ति ॥ तस्येत्यादि ॥ तस्येति ॥ जीवन्मुक्तस्य स्पन्दं व्युत्पादयितुमनुवदन्ति ॥ नचेत्यादि ॥ सर्वमिति । जीवस्वरूपस्थितिर्देहस्पन्दभिक्षाटनादिना च । दूषयन्ति ॥ ब्रह्मेत्यादि ॥ तेनानिवृत्तावित्यादि । जीवन्मुक्तिसंपादकं ज्ञानं यद्यदृढं तदा अध्यासानिवर्तकत्वान्न तां संपादयेत् । अतो दृढं वाच्यम् । तेनापिचेदनिवृत्तिस्तदा तथेत्यर्थः ॥ तदिति ॥ प्रारब्धम् । दूषयन्ति ॥ तर्हीत्यादि ॥ तथाच भोगैकनाश्यत्वाङ्गीकारे तव सिद्धान्तभङ्ग इत्यर्थः ॥ सिद्धान्तभङ्गनिरासायाविद्यातत्कार्यनिवृत्तावपि जीवन्मुक्तिसाधनायाविद्याकार्यानुवृत्तिमाह ॥ अन्विल्यादि ॥ तदुपगम्य दूषयन्ति ॥ अनुवर्ततामित्यादि ॥ तथा भोगाद्यभावे प्रारब्धनाशाभावेन तादृशस्य परममुक्तिः कदापि न स्यादित्यर्थः । ननु मास्तु परममुक्तिस्तथापि जीवन्मुक्त्यनुपपत्तिरूपं दूषणं तु निवृत्तमित्याशङ्कायामाहुः ॥ अपरं चेत्यादि ॥ प्रारब्धस्यादृष्टरूपत्वे कर्मरूपत्वे वा द्रव्यत्वाभावेन तत्र वेगाख्यसंस्कारस्य वक्तुमशक्यत्वात् तस्य द्रव्यधर्मत्वानङ्गीकारेऽप्यज्ञानकार्यत्वेन ज्ञाननाश्यत्वावश्यम्भावाच्चेत्यर्थः । ननु रिक्तीकृतघटस्य गन्तःशेषवदनुवृत्तिरितिचेत् तत्राहुः ॥ प्रवचनेत्यादि ॥ प्रवचनमध्यापनम् । तथाचैवमङ्गीकारेऽपि तेन शेषेण कार्यांशशेषेण कार्यान्तराभाववदत्रोपदेशादिरूपकार्याभावात् संप्रदायोच्छेदोऽपि स्यादित्यर्थः । न चाऽयं दोषः सिद्धान्ते शङ्कनीयः । ब्रह्मभूतानां सर्वात्मभावेन, प्राणन्नेव प्राणो भवतीतिवत् सर्वोपपत्तेरिति । ननु मास्तु जीवन्मुक्तिः शुको मुक्तो वाम-

देवो मुक्त इति तु प्रवादमात्रमिति वादिनं प्रत्याहुः ॥ जीववदित्यादि-तेषां भूतार्थवादत्वेन स्वार्थे प्रामाण्यस्यावश्यकत्वात् प्रवादमात्रतो-पगमस्यासंगतत्वादित्यर्थः ॥

एवं दूषिते प्रतिबिम्बवादे वादान्तरमुत्थापयति ।

स्यादेतत्, न वयं प्रतिबिम्बं जीवं ब्रूमः । किन्त्वङ्गुल्यादि-संपर्काच्चन्द्रादिद्वैताभासवदविद्यातो ब्रह्माप्यनेकवदवभासमानं द्वि-त्वादिसंख्यायोगि जीवपदवाच्यमिति । नैतद् विद्वदादरणीयम् । तथाहि । अविद्यासंबन्धाद् ब्रह्मणो नेकवदवभासः कस्येति वि-चारणीयम् । न तावद् ब्रह्मणः, भ्रमायोगात् । नापि जीवस्य तादृशावभासविषयत्वात् । न हि दोषवशाद् गृहीतचन्द्राणामिव स्वानेकत्वाभासः संभवति, चन्द्रस्य वा । तेषामलीकत्वात् । द्रष्टु-रि सत्येव तेषां भानाच्च । दोषाऽसंबन्धादेव न तस्य । किञ्चैवं जीवात्मनियामकत्वस्य परमात्मन्यसंभवः । तथाच, य आत्मानम-न्तरो यमयतीत्यादिश्रुतिर्बाधितविषया स्यात् । अपरं च, अवि-द्याब्रह्मणोः कः संबन्धः ? । न तावत् संयोगः, तयोर्विभुत्वेन त-दनङ्गीकारात् । नाप्यध्यासः, तस्याऽप्यभावात् । नापि स्वरूप-लक्षणः, मुक्तात्मन्यपि तत्संभवेन संसारित्वापादकत्वप्रसङ्गात् । आस्तां वा यः कश्चित् संबन्धः, सोऽप्यनादिर्वाच्यः । तथाच ब्र-ह्माविद्यातत्संबन्धानामनादित्वेन जीवविभागस्याऽप्यनादित्वादवि-द्यासंबन्धजीवविभागयोः कार्यकारणभावासङ्गतिः, एककालीन-त्वात् । ननु श्रुतिबोधितः कार्यकारणभावस्तर्हि तन्निर्वाहाय जीव-विभागस्यार्वाचीनतामुररीकुरु । बन्धोऽस्याविद्ययाऽनादिरिति वाक्यात् सोऽप्यनादिरेव मन्तव्य इति चेन्मैवम् । न हि सर्वात्मना तत्र सादित्वनिषेधः, किन्तु घटपटादिसाधारणतन्निषेधः । यथा देवेषु मरणनिषेधोऽमरनाम्ना । अन्यथा, अविद्ययेति करणबोधक-

तृतीयान्तं न वदेत् । तच्च बन्धलक्षणकार्यात् पूर्वकालीनत्वं विनाऽस्या न निर्वहति । ननु बन्धनैकस्वभावायास्तस्या जीवस्य चानादित्वे किञ्चित् कालं न बन्ध इत्यत्र को हेतुः । तदा जीवस्वरूपं कीदृशमित्यपि विचारणीयम् । मुक्तमिति तु न वक्तुं शक्यं, साधनाभावादग्रे बन्धाच्च । न वा बद्धं, तस्य भावित्वात् । एतदुभयातिरिक्ताऽवस्था चाप्रसिद्धेति नैवं वक्तुं युक्तमितिचेत् । नैतत् साधु । श्रिया पुष्टचेति वाक्ये मुख्यासु द्वादशशक्तिषु गणनादविद्याया भगवच्छक्तित्वेन तदिच्छाधीनत्वात् । तथाच यद्बन्धने तदिच्छा तमेव सा बध्नाति, नान्यम् । अत एव शुकसनकादीनां सर्वदा मुक्तत्वं, तेषु तथेच्छाऽभावात् । अत एव श्रुतिरपि, एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषति, एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्योऽधो निनीषतीति तदिच्छाऽधीनत्वमेवाह । जीवस्वरूपं चाग्रे वक्ष्यामः । अपिच, अविद्यासम्बन्धमात्रेण जीवभावं वदतः, शुद्धब्रह्मण्येव च तत्सम्बन्धं वदतस्तव मते जीवभावानापत्तौ हेत्वभावान्निरवयवस्याचांशभेदेन तथात्वस्य वक्तुमशक्यत्वाच्च सर्वज्ञत्वादिविशिष्टपरमात्माऽसिद्ध्या सर्वश्रुत्युपप्लवः । किञ्च, जीवपरमात्मनोरनादिसिद्धं भेदं वदन् पारमार्थिकं कुतो न ब्रूषे । यतः श्रुतिरनयोरभेदं बोधयति, स च परमार्थतो भिन्नयोर्न सम्भवति इत्यवास्तवो भेदोऽत्र वाच्यः । तादृशश्च भेदो बिम्बप्रतिबिम्बयोराभासतदाश्रययोश्च दृष्टचरो लोके इति तथाऽत्रापि ब्रवीमि, अत एव महावाक्ये भागत्यागलक्षणाऽपि । बाढं ब्रवीषि, परं पूर्वाऽपरालोचनरहितः । तथाहि । स्यादेतदेवं यदि तत्त्वमसीत्येतन्मात्रं महावाक्यं स्यात्, न त्वेवम्, किन्तु सम्पूर्णः प्रपाठकः । तत्रोपक्रमे, अपि वा तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमित्येकविज्ञानेन सर्व-

विज्ञानं प्रतिज्ञातम् । तदेकमेव चेत् सर्वं भवेत् तदोपपद्यते । यथा सुवर्णखण्डाः सुवर्णकार्यं च सर्वं सुवर्णमिति सुवर्णज्ञानेन तज्ज्ञानं भवति । अतो ब्रह्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानं वक्तुं सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वं, सदेव सोम्येत्यारभ्य निरूपितम् । तत्र, ऐतदात्म्यमिदं सर्वम् इति जडस्य सर्वस्यापि तदात्मकत्वमुक्तम् । ततो जडस्य विनाशित्वद-र्शनेन अब्रह्मत्वशङ्कानिरासायाह– तत् सत्यम् इति । तेनाविर्भा-वतिरोभावावेव श्रुत्यभिमतौ, नाशोत्पत्तिप्रतीतिर्भ्रान्तेति । नन्वा-विर्भावतिरोभावौ नित्यावनित्यौ वा । नाद्यः, सततं घटोपलम्भा-ऽनुपलम्भप्रसङ्गाभ्यामनिर्वाच्यतापत्तेः । तयोर्धर्मत्वेन विरोधात् तादृग्धर्म्यसिद्धौ तयोरपि वक्तुमशक्यत्वेन शून्यवादश्चापद्येत । साधने प्रवृत्तिश्चानुपपन्ना स्यात् । किञ्च, वर्तमानस्य वस्तुनो द-र्शनयोग्यतातदयोग्यतात्मकौ हि तौ, तथा सति क्व भगवच्छक्तित्व-म् । एवं सति घटोपलम्भानुपलम्भयोः कादाचित्कत्वे हेतावुच्य-माने तत्तत्कारणस्तोमपरम्परयोस्तथात्वं तथेति वाच्यम् । एवमी-श्वरेच्छापर्यन्तधावने तस्या अपि नित्यत्वेन न पूर्वोक्तदूषणोद्धा-रः, अपसिद्धान्तश्च । नचेतरसहकार्यभावान्नोक्तदूषणमिति वा-च्यम् । उक्तरीत्या तस्यैव निरूपयितुमशक्यत्वात् । नाप्युक्तयोग्य-ताऽऽत्मकत्वं तत्त्वमिति वक्तुं शक्यम् । वाय्वाद्यव्यापकत्वात् । नच दर्शनपदमनुभवपरमिति वाच्यम् । अतीतानागतयोरपि चाक्षु-षत्वप्रसङ्गात् । एवं सति तिरोभावोच्छेदश्च । किञ्च, तौ प्रतिव्य-क्ति भिन्नावभिन्नौ वा । नान्त्यः, युगपत् सकलोपलम्भप्रसङ्गात् । नचावच्छेदकभेदान्न तत्प्रसङ्ग इति वाच्यम् । विचाराक्षमत्वात् । तथाहि । अवच्छेदको हि घटादिः । तथाच तत्तदवच्छिन्न आविर्भाव इत्यागतम्, अवच्छेदकस्य नित्यत्वात् सदोपलम्भनं स्यात् । अ-नुपलम्भो वा । नच तत्तत्कालोपाध्यवच्छेदभेदान्न तत्प्रसङ्ग इति

बाच्यम् । तस्यापि त्वन्मते घटतुल्यत्वात् । न ह्येकदोपलभ्यमाना-नां तथात्वमनुपपन्नम् । आविर्भावस्याविर्भावस्तत्तदवच्छेदेनेति न वक्तुं शक्यम् । तत्राप्युक्तविकल्पैरनवस्थापातात् । तिरोभावो-ऽप्येतेन व्याख्यातः । नाद्यः । आविर्भावतिरोभावौ शक्ती वै मुर-वैरिण इति वाक्यविरोधात् । नचानन्तशक्तिमत्त्वेन तदुपपत्तिः । एकजातीयकार्यकरणे एकयैव सम्भवति सत्यनेकतत्कल्पने माना-भावाद् गौरवाच्च । उक्तरीत्या कादाचित्कत्वहेतुरपि न निरूपयितुं शक्यः । न द्वितीयः, विरोधात् । भगवद्धर्माणां नित्यत्वात् । तथा सति उत्पत्तिस्तयोर्वाच्या । तर्हि घटादीनामेव तामङ्गीकुरु, किं-मन्तर्गडुभ्यामिताभ्याम् । अपसिद्धान्तश्च । तदुत्पादकं च दण्डमु-द्गरादिकमेव त्वया वाच्यं, तच्च घटतद्ध्वंसोत्पादकमेव । तिरोभा-वश्च घटादेर्न वक्तुं शक्यः । तथा सति वस्तुसत्तया लौकिकप्रत्य-क्षाविषयत्वेऽपि ध्वस्तो घटो योगिनोपलभ्येत, रूपवतः सतो यो-गिप्रत्यक्षविषयत्वनियमात् । नचैवम्, प्रमाणाभावात्, प्रजाश्चतु-र्युगकालीना नाधुना सन्ति कालिता इति श्रीभागवताच्चेति प्राप्ते ।

स्यादेतदिति ॥ अस्मिन् पक्षे जीवस्य वस्तुतो ब्रह्मत्वे भेदभा-नस्य जीवपदवाच्यतायाश्च दुष्टत्वं, न तु स्वरूपालीकत्वं, न वा मोक्ष-स्याऽपुरुषार्थत्वं, न वा पारलौकिकप्रयत्नप्रतिरोधः । दोषवशात्सिद्धे द्वित्वे सहप्रवेशैकत्वस्थित्योर्नियामकत्वस्य च नानुपपत्तिर्वस्तुतो मु-क्तत्वाज्जीवन्मुक्तेरपि नानुपपत्तिः । नीरूपत्वकृत आभाससम्भवस्तु जीवेशाभावासेन करोतीति श्रुतिबलादेव निरस्त इत्ययं पक्ष आद-र्णीय इत्यर्थः । एवं दोषेषु परिहृतप्रायेष्वपि दुष्टत्वासम्भवस्यापरि-हृतत्वात्तदादाय दूषयन्ति ॥ नैतदित्यादि ॥ आभास इति ॥ करण-संस्थानैकमुखत्वान्यतरविघटकेन बाह्यदोषेण जायमानो भ्रमः ॥ अ-वभासविषयत्वादिति ॥ आभासमानस्यैव जीवपदवाच्यताङ्गीकारात् तथेत्यर्थः ॥ न तस्येत्यादि ॥ आभास्यस्य चन्द्रस्य ब्रह्मणश्च न । तथाच दुष्टभावात्सम्भवत्यस्तोऽयं पक्ष इत्यर्थः । स्वरूपविचारेण

दूषणान्तरमाहुः ॥ किञ्चेत्यादि ॥ एवमिति ॥ ब्रह्मत्वेनैक आभासक-
सम्बन्धविचारेण । तृतीयमाहुः ॥ अपरं चेत्यादि ॥ मुक्त्येत्यादि ॥
एकमुक्तानन्तरमपि सर्वमुक्त्यभावादविद्यायाः सत्त्वेनाभासजनकस्य
स्वरूपसम्बन्धस्यानपेतत्वान्मुक्तात्मन्यपि तादृशसम्बन्धसम्भवेन त-
स्य तथात्वप्रसङ्गादित्यर्थः । एवमाभासप्रयोजकसम्बन्धदूषणेन प्रति-
बिम्बप्रयोजकोऽपि सम्बन्धो निवारितः । सम्बन्धाभावेन च तस्या
ब्रह्मशक्तित्वमपि निवारितम् । तेन तस्या जीवशक्तित्वे दृढीभूते त-
त्सम्बन्धिजीवस्वरूपस्याभासप्रतिबिम्बपक्षदूषणैर्दूषितत्वात् तस्या
जीवशक्तित्वमपि दूषितप्रायम् । अतः परं तदनादित्वं दूषयितुं वि-
भागबन्धयोरनादित्वं दूषयन्ति ॥ आस्तामित्यादि ॥ उरीकुर्वीति ॥
विभागात् पूर्वं बन्धोक्तौ सर्वस्यैव ब्रह्मणो बन्धसम्भवात् तदभावाय
तथेत्यर्थः ॥ सोऽपीति ॥ विभागोऽपि ॥ तत्रेति ॥ बन्धे । अन्यथेति ॥
अनादित्वस्यासङ्कुचितवृत्तित्वे । तथाचानादिबन्धाङ्गीकारे श्रुतिवि-
रोधो दुष्परिहर एवेत्यर्थः । एवं दूषिते बन्धाद्यनादित्वे तत्साधयितुं
प्रत्यवतिष्ठते ॥ नन्वित्यादि ॥ तथाच बन्धाभावहेत्ववचने सिद्धमेव
तदनादित्वं प्रकारान्तरेणापि साधयन्ति ॥ तदेत्यादि ॥ कीदृश-
मिति ॥ ब्रह्मरूपं जीवरूपं वा । यदि ब्रह्मरूपं तदा मुक्तं वक्तव्यं, यदि
जीवरूपं तदानादिबद्धमेवावश्यं वक्तव्यम् । तदुभयमप्यसङ्गतम् ।
अतः किमवस्थं किम्प्रकारकं चेति विचार्य मदुपरि दूषणं देयं, ना-
ऽविचार्येत्यर्थः । तद् दूषयन्ति ॥ नेत्यादि ॥ एवं हेत्वादिप्रश्नमात्रेण
बन्धाद्यनादित्वं न सिद्ध्यतीत्यर्थः । बन्धस्य कादाचित्कत्वे अवस्था-
यां च हेतुं वदन्तोऽविद्याया जीवशक्तित्वं निरस्यन्ति ॥ श्रियेत्यादि ॥
तथाच यथेदानीं शुकादीनां मुक्तता तथाऽन्येषां बन्धात् पूर्वमपीति
बन्धे तदभावे पुनर्बन्धे मोक्षे चेच्छैव हेतुरिति न त्वदुक्तरीत्या बन्धा-
ऽनादित्वस्याविद्यानादित्वस्य च सिद्धिरित्यर्थः । ननु शुकादी-
नां योगचालितत्वात् प्राचीनसाधनानामेव मुक्तिहेतुत्वं नेच्छा-
या इत्याशङ्कायामाहुः ॥ अत एव श्रुतिरित्यादि ॥ तथाच साधना-
न्यपि तदिच्छां नातिवर्तन्ते इति यथा तत्र सव्यापारेच्छा कारणं, त-
थात्र निर्व्यापारा सेति पूर्वोक्तं निर्बाधमित्यर्थः । एवञ्च मुक्तित्वेन
जीवकृतसाधनसाध्यत्वेन व्याप्त्यभावबोधनात्तदुक्तं साधनाभाव-
रूपं दूषणं परिहृतम् । इच्छाप्राधान्यबोधनेनाग्रे बन्धस्यापि प्राक्का-

लीनमुक्तत्वाविघातकत्वं च परिहृतम् । तेन जीवस्वरूपं विभागात् पूर्वं ब्रह्मरूपमेव । तदुत्तरं तु सदामुक्तबन्धयोग्यमुक्तबद्धमुक्तभेदेनावश्यं चतुरवस्थं चेति बाधितम् । पूर्वं कीदृशमिति प्रश्ने बन्धाभावदशायामविद्यासंबन्धाभावादनवच्छिन्नरूपत्वस्याप्यभावेन किम्प्रकारकमिति यत् पृष्टं तत्राहुः ॥ जीवेत्यादि ॥ तथाच बन्धात् पूर्वं विभागादुत्तरं यादृशं तदग्रे वक्ष्याम इत्यर्थः ।

एवं जीवानादित्वं दूषयित्वा देवाऽमरन्यायदार्ढ्याय जीवादित्रयानादित्वसाधिकामविद्यासबन्धानादितां दूषयन्ति ॥ अन्यच्चेत्यादि ॥ अविद्यायाः सतस्त्वाङ्गीकाराच्च स्यादनादिः संबन्धो, यदि सार्वदेशिकस्तदा कृत्स्नब्रह्मणो जीवत्वापत्तिः । अथ प्रादेशिकस्तदा अविद्याया विभुत्वहानिस्तत्तन्मतीयविभूतीनां निरवयवत्वस्यैवापगमादतस्तथेत्यर्थः । एतेन विशुद्धचिदीशयोरनादित्वमपि दूषितम् । अविद्यानादित्वं तु प्रागेव दूषितमित्येव, षडस्माकमनादय इति तत्प्रतिज्ञां दूषयित्वा अनादिसिद्धजीवपरमात्मभेदोपपादकमाभासीकर्तुं प्रतिवादिनं प्रति तादृशाभ्युपगमहेतु पृच्छन्ति ॥ किञ्चेत्यादि ॥ तद् दूषयितुं प्रमाणस्याभासत्वं च साधयन्ति ॥ बाढं ब्रवीषीत्यादि ॥ स्यादेतदेवमिति॥स्याद्वास्तवो भेदो भागत्यागलक्षणा चेत्यर्थः ॥ किन्त्विति ॥ तावता प्रतिज्ञापूर्त्यसम्भवात् ॥ सम्पूर्णप्रपाठक इति ॥ छान्दोग्ये श्वेतकेतूपाख्यानरूपः । महावाक्यं यदि तावत् सर्वार्थसंग्राहकतयोपदेशत्वेनाभिप्रेतं, यदि वा वाक्यसमुदायत्वेन, उभयथाऽपि, ऐतदात्म्यमित्यादेरष्टादशाक्षरस्य सम्पूर्णस्य वा तथात्वं, न चतुरक्षरस्येति भागत्यागलक्षणाया अयुक्तत्वमुपक्रमविरोधादिति वक्तुमाहुः ॥ नत्रेत्यादि ॥ यथा सुवर्णेत्यादि ॥ यथा सोम्यैकेन लोहमणिना लोहमयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं लोहमित्येव सत्यमिति श्रौतदृष्टान्तात् । लोहं सुवर्णं, दार्ष्टान्तिके खण्डाः जीवाः, कार्यं जगदिति फलिष्यति । एवं ब्रह्मपरिणामत्वबोधनात् तस्या विचित्रपरिणामशीलत्वं निरस्तं भविष्यति ॥

तत्रेति ॥ प्रपाठकार्थसंग्राहकं, ऐतदात्म्यमिदं सर्वं, तत् सत्यं, स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इत्यस्मिन्नुपदेशवाक्ये । इदं हि नवकृत्व उपदिष्टम् । अर्थस्तु– सदेव सोम्येदमित्यादिना असतः सत्तां कण्ठतो युक्तिपूर्वकं निराकृत्य, तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेतीक्षयोक्तिपू-

वैकं तस्मात् सतस्तेजआदिक्रमेण सृष्टिमुक्त्वाऽग्रे वदति । स य ए-षोऽणिमैतदात्म्यम् । एतत् आत्मा एतदात्मा । मयूरव्यंसकादित्वात् समासः । न तु बहुव्रीहि । एतदात्मा यस्य तदेतदात्मं, तद्भाव ऐतदात्म्य-मित्युक्तौ श्रूयमाणपदवैयर्थ्यापत्तेः अत उक्त एव समासः । एतदात्मनो भाव ऐतदात्म्यम् । मृल्लोहकृष्णायसदृष्टान्तस्य उपक्रमे उक्तत्वात् तद्वत् सन्मयमित्यर्थः ॥ तत्सत्यमिति ॥ तत्पूर्वोक्तं स-त्यं सर्वकालं सदित्यर्थः । तेन वैनाशिकार्द्धवैनाशिकप्रतिपन्ने अस-त्त्वविनाशित्वे, मायावादप्रतिपन्नं मायिकत्वं च निरस्तम् । स आत्मे त्यनेन सर्वस्यानागन्तुकानारोपितं रूपं स इत्युक्तम् । तत्त्वमसीत्यनेन जीवस्य तदात्मकत्वमुक्तम् । तस्य भावस्तत्त्वमिति । तेन जीवानामंशत्वं, जगतः कार्यत्वम्, उभयोरपि ब्रह्माभेदात् प्रतिज्ञादिपूर्तिः । तमेतम-र्थं विवृण्वन्ति ॥ तत्रैतदात्म्यमित्यादि ॥ अत्र मध्ये वैनाशिकवाद-निरासं श्रुत्वा प्रमाणज्येष्ठत्वादग्रे बाधाभावाच्चोत्पत्तिनाशप्रतीत्यो-रभ्रान्तत्वं सांख्यप्रतिपन्नयोराविर्भावतिरोभावयोः प्रतिबन्दिपर्यव-सितत्वेन तदसाधकत्वं च मन्वानो नैयायिकादिः प्रत्यवतिष्ठते ॥ नन्वित्यादि ॥ सार्वजनीनां प्रतीतिमनादृत्य जडस्य सर्वदा सत्त्वसा-धनाय यावाविर्भावतिरोभावावङ्गीक्रियेते तौ सांख्यमतेऽभिव्यक्ति-तदभावात्मकत्वाज्ज्ञानविषयतदभावात्मकौ पदार्थान्तररूपौ । तथाच ज्ञानतदभावसमनियतौ । अतस्तयोर्नित्यत्वे ज्ञानतदभावयोरपि नि-त्यत्वम् आवश्यकम् । तथा सति सततं तदाधारभूतघटोपलम्भानु-पलम्भप्रसङ्गाभ्यां तयोरभिव्यक्त्याद्यात्मकत्वेन निष्क्रष्टुमशक्यत-या तदाश्रयस्य घटादेश्चोपलब्धोऽनुपलब्ध इति निष्क्रष्टुमशक्यत-या तयोस्तस्य चानिर्वाच्यतापत्तेः । अत्रार्हे कृत्ये ण्यत् । नितरामि-दमित्थतया वक्तुं योग्यत्वं निर्वाच्यत्वम् । तदभावः अनिर्वाच्यत्वम् । प्रकृते कम्बुग्रीवत्वादिना निर्वाच्यत्वेऽपि सततमुपलम्भानुपलम्भा-भ्यां तथात्वमापद्यते । यदि तौ नित्यौ स्यातां तदाधारो घटादिः सा-मग्रीसमवधाने सदोपलम्भानुपलम्भविषयः स्यात् । यदि तथा स्या-त्ताभ्यां निर्वाच्यो न स्यादिति तर्के व्याप्यव्यापकयोर्व्याप्तिः । य-था निर्वह्निः स्यान्निर्धूमः स्यादित्यत्र वह्न्यभावधूमाभावयोः । प्रकृते यद्यपि नित्यत्वसदोपलम्भानुपलम्भविषयत्वयोर्धर्मनित्यत्वधर्म्यनि-र्वाच्यत्वयोश्च न व्याप्तिः । नित्यद्रव्येषु व्यभिचारात् । तथाप्याविर्भावा-

दिनित्यत्वतदाश्रयानिर्वाच्यत्वयोः सा निराबाधा । यद्यपि सामान्यव्याप्तौ सर्वस्य पक्षे निवेशात् सपक्षाभावेन व्याप्तिग्रहाभावे तर्कस्य मूलतः शैथिल्यं, तथा विशेषव्याप्तावपि । तथाहि । घटः, अनित्याविर्भावतिरोभाववान् कादाचित्कोपलम्भानुपलम्भविषयत्वात् यत्र यत्र कादाचित्कोपलम्भानुपलम्भविषयत्वं तत्र तत्रानित्याविर्भावतिरोभावकत्वम् । यथा पटे । व्यतिरेके तु, यत्र यत्र नित्याविर्भावतिरोभावकत्वं तत्र तत्र सदोपलम्भानुपलम्भाविषयत्वमिति । घटः कादाचित्कोपलम्भविषयः । कालविशेषे ताभ्यां निर्वाच्यत्वात् । यदेवं तदेवम् । पटवत् । व्यतिरेके तु, यत्र यत्र सदोपलम्भानुपलम्भविषयत्वं तत्तत्सदा ताभ्यामनिर्वाच्यत्वम् । अनयोर्व्यतिरेकव्याप्त्योरप्रसिद्धत्वान्मूले शैथिल्यमविचार्यम् । तथापि, प्रसञ्जकं तु स्वानिष्टं परानिष्टं प्रसज्ज्यते * विपर्यये पराभीष्टं स्वाभीष्टे पर्यवस्यतीति तर्के जयोपायस्याभियुक्तैरुक्तत्वात् पूर्वपक्षी स्वानिष्टं नित्यत्वं, परानिष्टं सदोपलम्भानुपलम्भविषयत्वमनिर्वाच्यत्वं चापादकापाद्यीकृत्य सिद्धान्तिनं जेतुं तथोक्तवानिति बोध्यम् । एतावतापि तर्कदोषानपायाद् दूषणान्तरमाह ॥ तयोरित्यादि ॥ तथाच मास्त्वनिर्वाच्यत्वमुक्तरीत्या तथापि जडगतोत्पत्तिनाशौ स्तः । तयोरङ्गीकारात् तौ धर्मत्वेन निश्चितौ । तयोर्विरोधप्रयोजकत्वं च न धर्मत्वम् । रूपरसादौ व्यभिचारात् । नापि भावाभावरूपत्वम् । घटादभावस्य भूतलवृत्तिनाभावप्रसङ्गात् । किन्तु भावाभावरूपत्वे सत्युभयनित्यत्वम् । तदोत्पत्तिनाशवत्कालभेदेन स्थित्यभावात्तद्धर्मिभूतस्य जडस्य विरुद्धधर्माधारत्वमभ्युपगन्तव्यम् । तच्च तन्नित्यत्वाधीनम् । नित्यत्वं च तादृग्धर्मिसिद्ध्यधीनमित्यन्योन्याश्रयाद्धर्मिणस्तयोश्चासिद्धौ शून्यवादापत्तिरिति सत्कार्यवादस्थापनाय प्रवृत्तस्य वैनाशिकमतापत्तिरित्यर्थः । उक्तदूषणस्य व्यावहारिकत्वाल्लोकव्यवहारस्य गुणसन्निपातजन्यत्वेनाप्रामाणिकत्वात् तत्सिद्धस्य दूषणस्याप्रयोजकत्वमित्याशङ्क्य लोकवेदसाधारणं दूषणान्तरमाह ॥ साधनेत्यादि ॥ साधने = घटयागब्रह्मज्ञानादौ प्रवृत्तिस्तत्करणोद्यमः सापि वस्तुमात्रनित्यत्वेन तत्फलस्यापि तथात्वादनुपपन्ना स्यात् सिद्धसाधनदोषग्रस्ता विधिविशेषविचारजन्यत्वहीना च स्यात् । तथाच श्रुतितात्पर्योद्घाटनाय प्रवृत्तस्य

श्रुतिविरोध इति महदेव दूषणमित्यर्थः । एवं धर्मविचारेण दूषयित्वा तयोर्विरोधदृढीकरणाय स्वरूपविचारेण दूषयिष्यन् स्वरूपस्यानुक्तत्वात् तद्बोधयितुं तौ लक्षयति ॥ किञ्चेत्यादि ॥ योग्यता च बाधाऽभावः । बाधश्च शून्यत्वरूपोऽभावात्मेति तदभावरूपाया योग्यताया भावरूपत्वम् । एवंलक्षणकत्वे सिद्धान्तापघातरूपं दूषणमाह ॥ तथा सतीत्यादि ॥ वस्तुधर्मत्वे सति, वक्ष्यमाणवाक्येनाङ्गीक्रियमाणं भगवच्छ्रुक्तित्वसिद्धान्तमपहनिष्यतीत्यर्थः । वाक्यस्याऽनङ्गीकृतौ नोक्तं दूषणमित्यतो दूषणान्तरमाह ॥ एवं सतीत्यादि ॥ मास्तु भगवच्छ्रुक्तित्वं तथापि प्रत्यर्थं वाक्यस्याङ्गानुरोधेन वस्तुधर्मत्वं तु तयोरङ्गीकार्यम् । एवं सति लोकवेदसाधारणघटोपलम्भानुपलम्भकादाचित्कत्वरूपमर्यादाया निर्वाहाय घटादेराविर्भावादेश्च नित्यत्वेऽपि उपलम्भादिकादाचित्कत्वहेतौ विचार्यमाणे तत्कारणस्तोमपरम्परयोरुपलम्भकारणभूता या घटस्य विषयता चक्षुरादिः सन्निकर्षश्च तादृशविषयताया अपि कारणरूपादिमत्त्वं सन्निकर्षस्य च कारणमिन्द्रियमनःसंयोगः । तत्कारणमात्ममनःसंयोगः । सूर्यपरिस्पन्दः क्षणविशेषसंबन्धश्च । एवमनुपलम्भे अविषयत्वादिकं तेषां स्तोमस्य परम्परायाश्च कादाचित्कत्वमुपलम्भादिकादाचित्कत्वे हेतुरिति वाच्यम् । तत्र सर्वकारणभूतायाः ईश्वरेच्छायाः कारणत्वमपि वाच्यम् । तथा सति तस्या नित्यत्वेन तत्कृतसूर्यपरिस्पन्दानामपि तथात्वेन सदोपलम्भाद्यापत्तौ, न घटानिर्वाच्यतापत्तिशून्यवादयोरुद्धारः । यद् भूतं यच्च भाव्यमिति श्रुत्युक्तभूतादिव्यवहारोच्छेदापत्त्यापसिद्धान्तश्चेत्यर्थः । ननु सहकारिसमवधानाभावेनोपलम्भादेः कादाचित्कत्वोपपत्तौ नाऽनिर्वाच्यतापत्तिशून्यवादावित्यत आह ॥ नचेति ॥ यः कोऽपि सहकारित्वेनाभिमन्तव्यस्तस्य सर्वस्यापि स्तोमान्तःपातित्वेन कारणकोटावेव निवेशात्तदतिरिक्तस्य तस्य तथात्वादित्यर्थः । सहकारिणोऽपि धर्मित्वेन तस्याप्याविर्भावतिरोभावयोर्वक्तव्यत्वे तत्कादाचित्कहेत्वनिर्वाच्यत्वेन तथात्वादित्यर्थः । एवं पूर्वोक्तदूषणस्थापनेन तयोर्वस्तुधर्मत्वं दूषयित्वा तत्स्वरूपं दूषयितुं तल्लक्षणं दूषयति ॥ नापीत्यादि ॥ वाय्वादीत्यादिपदेन कालदिगाकाशाद्याः ॥ अव्यापकत्वादिति ॥ आविर्भावलक्षणस्य वाय्वादावाविर्भावेन तथेत्यर्थः ॥ चाक्षुषत्वप्रसङ्गादिति ॥ अनुभवसामा-

न्यमध्ये चाक्षुषस्यापि प्रवेशात्तथेत्यर्थः । नन्वनुभवपदं विभागेन तत्र तत्र तत्तदनुभवपरमित्यतो न दोष इतिचेत्तत्राह ॥ एवं सतीति ॥ अनुभवयोग्यत्वस्याविर्भावलक्षणत्वेनातीतानागतातीन्द्रियविप्रकृष्टव्यवहितानामाविर्भूतत्वे सति । एवं लक्षणं दूषयित्वा तयोर्भगवच्छक्तित्वं दूषयितुं भेदाभेदविकल्पेन तौ दूषयति ॥ किञ्च, तौ प्रतीत्यादि ॥ युगपदिति ॥ वस्तूनां सर्वेषां नित्यत्वेन तद्धर्मस्याविर्भावस्यैकत्वेनैकोपलम्भसमये तथात्वादित्यर्थः । एवमेकानुपलम्भदशायां सर्वानुपलम्भोऽपि तिरोभावविचारेण बोध्यः । यथैकसमवायवादिमते घटनिरूपितसमवायस्य तन्तुषु सत्त्वेऽपि न घटे तन्तुसमवेतत्वप्रसङ्गः, प्रतीतिर्वा । अवच्छेदभेदात् । तथा आविर्भावस्यैकत्वेऽप्यवच्छेदभेदान्न युगपत् सकलोपलम्भप्रसङ्ग इतिचेत्तत्राह ॥ नचेत्यादि ॥ सदोपलम्भ इत्यादि ॥ तथाच तत्कादाचित्कत्वमर्यादाभङ्गः, प्रत्यक्षविरोधश्चेत्यर्थः ॥ नन्ववच्छेदकस्य घटादेर्नित्यत्वेऽपि अवच्छेदकान्तरस्य कालोपाधेरनित्यत्वेन तदवच्छेदभेदान्न सदोपलम्भप्रसङ्ग इतिचेत्तत्राह ॥ न हीति ॥ नित्यत्वादिति ॥ घटवन्नित्याविर्भावधर्मकत्वात् । ननु दिनराज्यादिभेदस्योपलभ्यमानत्वात् तन्नित्यत्वमनुपपन्नमितिचेत्तत्राह ॥ न हीति ॥ नित्यत्वं हि सर्वकालवर्तमानत्वम् । तथैकदोपलभ्यमानानां घटकालाविर्भावानां वर्तमानत्वेन सिद्धे सत्त्वे उत्पत्तिनाशयोरनङ्गीकारान्नायुक्तम् । अतः कालस्यापि घटतुल्यत्वे सिद्धे नोक्तदूषणस्य परिहार इत्यर्थः । नन्वस्त्वेवं, तथाप्याविर्भावायाविर्भावान्नोक्तदोष इतिचेत् तत्राह ॥ आविरित्यादि ॥ तत्तदवच्छेदेनेति ॥ तत्तत्कालावच्छेदेन ॥ तत्रापि तस्मिन्नाविर्भावाविर्भावेऽपि । उक्तविकल्पैस्तन्नित्यत्वप्रतिव्यक्त्यभिन्नत्वतदवच्छेदककालनित्यत्वविकल्पैर्दोषतादवस्थ्ये पुनस्तस्यापि तस्यापीत्येवमनन्ताविर्भावकल्पनेऽनवस्थापातादित्यर्थः । एतद् दूषणं तिरोभावेऽप्यतिदिशति ॥ तिरोभावोऽपीति ॥ तिरोभावस्य नित्यत्वे सदोपलम्भापत्तौ तन्निवारणाय तिरोभावस्य तिरोभावस्तदानीं कल्पनीयः । तस्मिन्नपि नित्यत्वप्रतिव्यक्त्यभिन्नत्वतदवच्छेदककालनित्यत्वविकल्पैः सदोपलम्भापत्तितिरोभावोच्छेदापत्तिदूषणग्रासात् सोऽप्येतेनाविर्भावदूषणेन दूषित इति पुनः संरम्भो न क्रियत इत्यर्थः । एवमभेदपक्षदूषणेन वस्तुधर्मताद्दढीकरणात्तयोर्भगवच्छक्तित्वं दूषितम् । एतदेव द्रढयितुं भेदविकल्पेना-

ऽपि साक्षात्तद् दूषयति ॥ नाद्य इति ॥ ननु परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयत इति श्रुतेर्भगवतोऽनन्तशक्तित्वात् प्रतिव्यक्तिभेदो न तद्बाधक इत्यत आहुः ॥ नचेत्यादि ॥ अनन्तशक्तिमत्त्वेनेति ॥ अत्रानन्तश्चासौ शक्तिमांश्चेति समासः । अनन्ताश्च ताः शक्तयश्चेति समासे न कर्मधारयान्मत्वर्थीय इति परिभाषासु निषेधान्मतुबभावापत्तेः । तथाच ब्रह्मवादे भगवतः सर्वरूपत्वात् तत्तच्छक्तिमत्वाच्च नोपपत्तिः। अनन्तशक्तित्वेनेति पाठे तु न कश्चित्संदेहः । तत्र हेतुः ॥ एकेत्यादि ॥ तावताऽपि श्रुतेः कार्यस्य चोपपत्तौ अनेकतत्कल्पने श्रुत्यन्तरादेर्मानस्याऽभावात् । व्यसनमात्रेण कल्पनेऽपार्थनानापदार्थकल्पनागौरवाच्चेत्यर्थः । उक्तश्रुतेरेव ग्रहिलतया तत्रापि प्रामाण्याङ्गीकारे दूषणान्तरमाह ॥ उक्तेत्यादि ॥ अनित्यविकल्पस्यावशिष्टत्वात्तमपि दूषयति ॥ न द्वितीय इत्यादि ॥ अनित्यत्वपक्षो नेत्यर्थः ॥ अपसिद्धान्त इति ॥ प्रपञ्चमध्यपातिनोस्तयोरुत्पत्तिमत्त्वेनाब्रह्मत्वप्रसक्तौ सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वमिति सिद्धान्तहानिरित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे तयोः स्वरूपाऽसत्त्वं व्युत्पादयन्ति ॥ तदुत्पादकमित्यादि ॥ सर्वपक्षसाधारणं दूषणान्तरमाह ॥ तिरोभाव इत्यादिना ॥

एवं पूर्वपक्षेण तयोर्निःस्वरूपतया खपुष्पतुल्यत्वे साधिते प्रथमतः खपुष्पतुल्यतां निराकर्तुं तत्स्वरूपनिरूपणं प्रतिजानते ॥

अत्रोच्यते तत्स्वरूपं तच्छ्रुत्वाऽपास्य संशयान् ।
ब्रह्मवादे कृतात्मानः प्राप्नुवन्ति हरिं बुधाः ।

अनुभवविषयत्वयोग्यता आविर्भावः, तदविषयत्वयोग्यता तिरोभावः । ते च वस्तुसत्त्वेनैवावच्छिद्येते । न ह्यलीके ते सम्भवतः, तयोर्धर्मत्वेन निराश्रयत्वासम्भवात् । किञ्च, भावित्वेन भूतत्वेन च व्यवह्रियमाणयोर्वस्तुनोः सत्ता त्वयाऽप्युररीकार्या, तयोर्घटादिधर्मत्वेन तदभावे निराश्रयत्वप्रसङ्गात् । एतेन वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वं भावित्वं, वर्तमानध्वंसप्रतियोगित्वं ध्वस्तत्वमितिनिरस्तम् । नच कालोपाधिरेव तदाश्रय इति वाच्यम् । तत्र तद्वैशिष्ट्यप्रतीतिप्रसङ्गस्य दुर्निवारत्वात् । ननु यथा तन्त्वाधिकर-

जनक-पटनिरूपितसमवायस्य काले सत्त्वेऽपि तत्समवेतत्वेन न पटे प्रतीतिः, तेन सम्बन्धेन तत्रासत्त्वात् । तथात्र तत्प्रतियोगित्वाभावान्न तथा प्रतीतिरितिचेन्न । प्रतियोगित्वस्य स्वरूपसम्बन्धविशेषत्वेनाङ्गीकारात् । तस्य च स्वरूपद्वयात्मकत्वात् तस्य चात्रापि सत्त्वात् । ननु तत्सत्त्वेऽपि स विशेषो नात्रेति चेत्, हंत ! स को वा ? यत्रेदृशी तव श्रद्धा । न दृष्टः, प्रमाणाभावात् । ननु तद्द्वयसत्त्वेऽपि वैशिष्ट्याप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या सम्बन्धान्तरमन्तरेण विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वलक्षणः कल्प्यते इति चेद्, मैवम् । उक्तरूपस्यापि काले एव सत्त्वं त्वया वाच्यम । तथाचोक्तदूषणभिया तत्समवायस्य प्रयोजकत्वं वाच्यम् । तथाच तदा समवायाभावेन उक्तयोग्यत्वसमवायस्य कुत्रापि वक्तुमशक्यत्वात् कालाश्रयत्वस्याप्यसिद्धेः । जन्यभावस्यान्यत्र समवेतस्यैव कालाधारत्वनियमात् । अन्यथा असतोऽप्याश्रयः काल इत्यङ्गीकार आपद्येत । न ह्यन्यधर्मस्य कालाश्रयत्वेनैव सिद्धिः क्वचिद् दृष्टचरी । तथा सत्यन्यधर्मत्वव्याहतेः । अतो भावित्वभूतत्वव्यवहारकालेऽपि घटादिसत्ता उररीकार्या । किञ्च, त्वदुक्तयोग्यता केनावच्छिद्यत इति पृच्छामः । तत्र चेद्यदा कदाचिद् वस्तुसत्त्वयैवावच्छिद्यत इति प्रवीषि, तदा, 'यदा कदा चिद्' इति त्यज । अप्रयोजकत्वाद्, गौरवाच्च । तथा, सम्बन्धान्तरमन्तरेणेति च । स्वरूपस्य सम्बन्धत्वे सिद्धे सम्बन्धान्तरपदं सार्थकं भवेत् । तथाचात्माश्रयः । नच षोढासन्निकर्षाभावेऽपि तथात्वं तदर्थ इति वाच्यम् । योगजधर्मेऽतिव्याप्तेः । नच लौकिकतज्जननयोग्यत्वं विवक्षितमिति वाच्यम् । सव्याप्तिवैशिष्ट्यज्ञानजनकसामान्यलक्षणाजन्यप्रत्यासत्तावतिव्याप्तेः । नच सामान्ययोगजधर्मज्ञानलक्षणषोढाप्रत्यासत्त्यभावेऽपि तथात्वं तदर्थ इति वाच्यम् । असिद्धेः । न ह्युक्ततदभावे तथात्वं क-

चिव सिद्धम् । विवादास्पदीभूतभावित्वादेस्तु पूर्वोक्तयुक्त्या निराश्रयत्वप्रसङ्गस्य दुर्निवारत्वेन तदापि धर्मिसिद्धावनुमानादिना तज्ज्ञाने तत्समवेतोक्तप्रतियोगित्वमपि विषयीभवतीति नोक्तप्रत्यासत्त्यभाव इति सर्वमनवद्यम् ॥

अत्रोच्यते तत्स्वरूपमित्यादिना ॥ संशयानिति ॥ पूर्वोक्तश्रुतितद्विरुद्धयुक्तिकृतान् । कृतात्मानः कृतबुद्धयः । तत्पूर्वोक्तदूषणसञ्चाराय पूर्वं तयोर्लक्षणमाहुः ॥ अनुभवेत्यादि ॥ अत्रानुभवपदं साक्षात्कारपरम् । तदन्यज्ञानोत्तरमनुभवामीत्यनुव्यवसायाभावात् । विषयत्वं विषयविषयिणोः संबन्धरूपं पदार्थान्तरम् । अविषयत्वं तदभावस्तद्विरुद्धमर्थान्तरं वा । योग्यतापदं तु तदुक्तार्थनिष्कर्षार्थमनुवादमात्रम् ॥ तद्रूपायोग्यतेति ॥ तथाच साक्षात्कारविषयत्वमाविर्भावस्तदविषयत्वं तिरोभाव इत्यर्थः । तत्स्वरूपमुक्त्वा ताभ्यां वस्तुसत्तां साधयन्ति ॥ ते चेत्यादि ॥ एवं विवक्षया पूर्वोक्तलक्षणे स्वरूपे चाङ्गीकृते तिरोभावदशायामपि वस्तुसत्तोपगमने तद्धर्मभूतयोर्विरुद्धत्वस्यानपेतत्वेन वस्त्वनिर्वाच्यत्वशून्यवादापत्तिसाधनप्रवृत्त्यनुपपत्त्युपलम्भादिकादाचित्कत्वानुपपत्त्यपसिद्धान्ता अवशिष्यन्ते । तेषु पूर्वं शून्यवादापत्तिं परिहर्तुं वादिनं प्रत्यनिर्वाच्यतापत्तिप्रतिबन्द्या वदिष्यन्तो भूतभावित्वदशायामर्द्धवैनाशिकेनानङ्गीक्रियमाणां वस्तुसत्तां, गले पादुकान्यायेनाङ्गीकारयन्ति ॥ किञ्चेत्यादि ॥ त्वयेति ॥ वर्तमानकाले वस्तुसत्तामुपगच्छतार्द्धवैनाशिकेन । तत्र हेतुः– तयोरित्यादि ॥ भावित्वं यदि कारणेन सम्बद्धं तदा वर्तमाने कपाले भाविकपालमिति प्रतीतिः स्यात् । अथाजन्यं तद् घटत्वादिवत्कार्येणैव सम्बद्ध्यते, न कारणेनेतिचेत्, तदा अजन्यभावत्वेन नित्यत्वात् कारणव्यापारोत्तरं तदविनाशेन कदापि घटादिकार्ये सत्तासम्बन्धो न स्यादिति शून्यवादापत्तिः । प्रत्यक्षविरोधश्चातो घटादीनां सत्ता आवश्यकी । तथा सति भावित्वमनित्यम् । अनित्यभावत्वाच्च जन्यम् । जन्यत्वाच्च न पूर्वकाल इति कारणव्यापारात् पूर्वं घटादिसत्ताङ्गीकार्या । साचेन्नाङ्गीक्रियते तदा भावित्वस्य निराश्रयत्वम् । एवं भूतत्वमपि कारणासम्बद्धं चेद्वर्तमाने कपाले ध्वस्तकपालमित्यापत्तिः । अतस्तदापि घटादिसत्ताङ्गीकार्या । अतस्तयोर्धर्म-

त्वेन वृत्तिमत्त्वेन तदाभावे प्रागभावध्वंसाधिकरणकाले घटादिसत्ताऽभावे । तथा नित्यत्वपक्षे वर्तमानवस्त्वनिर्वाच्यतापत्तिर्यथा मम तथा वस्त्वनित्यत्वपक्षे भूतभावित्ववस्त्वानिर्वाच्यत्वं तवापीति तौल्यान्न वयं पर्यनुयोज्या इत्यर्थः । ननु भावित्वे भूतत्वे च निरुक्ते भाविभूतत्ववस्तूनां निर्वाच्यत्वस्यानायाससिद्धत्वान्न तौल्यमित्यत आहुः ॥ एतेनेत्यादि ॥ एतेन निराश्रयत्वप्रसङ्गरूपेण दूषणेन तथाचोक्तदूषणस्य निरुक्त्यनन्तरमपि तादवस्थ्यान्न तौल्यपरिहार इत्यर्थः । वर्तमानकालोत्तरकालिकत्वं भावित्वमिति लक्षणेऽपि दूषणतादवस्थ्यं बोध्यम् । ननु प्रागभावाद्यवच्छेदकस्य सूर्यपरिस्पन्दादिरूपकालोपाधेर्भावित्वाद्याश्रयत्वाङ्गीकारान्न पूर्वोक्तदूषणावकाश इत्यत आहुः ॥ नचेत्यादि ॥ स कालोपाधिर्भावी भूतो वर्तमानो वा । यद्याद्यौ तदा दोषतादवस्थ्यम् । यद्यन्त्यस्तदा वर्तमाने प्रागभावाद्यवच्छेदके तस्मिन् भाविभूतप्रतीतिप्रसङ्ग इत्युभयतः पाशपात इत्यर्थः । उक्तदूषणं वारयितुं प्रयतन्ते ॥ नन्वित्यादि ॥ तेन संबन्धेन नत्रासत्त्वात् । काले समवायस्योदासीनपटवृत्त्यनियामकतया पटस्य कालविशेषणतया काले सत्त्वमिति समवायसंबन्धेन काले अवर्तमानत्वात् । तथात्र तत्प्रतियोगित्वाभावात् । येन संबन्धेन प्रागभावादिप्रतियोगित्वं घटादौ तेन संबन्धेनात्र प्रागभावाद्यधिकरणकाले तत्प्रतियोगित्वाभावान्न तथा प्रतीतिः । न प्रागभावाद्यधिकरणकाले भावित्वादिवैशिष्ट्यप्रतीतिरित्यर्थः ।

एतां युक्तिं दूषयन्ति ॥ नेत्यादि ॥ त्वदुक्तरीत्या काले भावित्वादिवैशिष्ट्यभावो नोपपद्यते, कुतः । पटस्थले पटस्वरूपस्य तत्र तत्र तद्वृत्तिनियामकसम्बन्धयोश्च भेदान्न पटे कालसमवेतत्वप्रतीतिः । प्रकृते तु प्रतियोगित्वस्य स्वरूपसम्बन्धविशेषत्वेनाङ्गीकारात् तस्य च स्वरूपत्रयात्मकत्वात् । अभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगिन इति प्राचीनलक्षणस्य भेदप्रतियोगिनि घटादावव्याप्तेरुतद्धर्मे घटत्वादावतिव्याप्तेश्च दुष्टतया प्रतियोगित्वस्य स्वरूपसम्बन्धविशेषत्वेन नव्यैरङ्गीकारात्तस्य प्रतियोगित्वस्यानुयोगिज्ञानाधीनज्ञानकत्वेनानुयोगिस्वरूपद्वयात्मकत्वात् । तस्य स्वरूपद्वयस्यात्रापि कालस्थलेऽपि सत्त्वात् । तथाचात्र स्वरूपद्वये विचार्यमाणे प्रागभावादिस्वरूपं प्रतियोगिस्वरूपं चेति वक्तव्यम् । तथा सति यथा तत्र प्रतियोगिस्वरू-

पमादाय सम्बन्धासिद्धिस्तथात्र कालस्वरूपमादायेति सम्बन्धस्य स्वरूपस्य च तौल्येन तस्य स्वरूपसम्बन्धस्यात्र कालेऽपि सत्त्वात्र समवायदृष्टान्तेनेष्टसिद्धिरित्यर्थः ॥ सविशेष इत्यादि ॥ प्रतियोगिनि प्रतियोगिस्वरूपकृतः सम्बन्धः काले कालस्वरूपकृत इति सम्बन्धघटकीभूतस्वरूपभेदाद्यो विशेषः प्रतियोगिनि स न काले इति तादृशप्रतीत्यभाव उपपद्यते इत्यर्थः । तं विशेषं निश्चेतुं पृच्छन्ति ॥ हंतेत्यादि ॥ प्रतियोगिस्वरूपकृतः, अभावनिरूपकत्वरूपो वा, अन्यो वा, सोऽपि दृष्टः कल्प्यो वेति विकल्प्याद्यं दूषयन्ति—
नेत्यादि ॥ प्रमाणाभावादिति ॥ प्रतियोगिनोऽन्यस्य वा सत्त्वेनाविषयतया तदभावादित्यर्थः ॥ कल्प्यत इति ॥ स्वरूपसंबन्धस्य स्वरूपात्मकत्वात् तत्र सखण्डोपाधिसामान्यरूपो नियतपदार्थवादित्वात् कल्प्यत इत्यर्थः । तद् दूषयन्ति ॥ मैवमित्यादि ॥ कस्य स्वरूपे कल्प्यते । प्रतियोगिनो वा, निरूप्यस्य प्रागभावादेर्वा, कालस्य वा । नाद्य. । तस्यैवासत्त्वात् । न द्वितीयः । निरूप्ये निरूपकधर्माधारत्वस्य काप्यसिद्धत्वात् । वर्तमाने तस्मिन् भावित्यादिप्रतीत्यापत्तेश्च । अतः परिशेषात् कालतत्सत्त्वं वाच्यम् तथा सत्युक्तरीत्या तदसिद्धेरित्यर्थः । तत्र हेतुः—जन्यभावस्येति ॥ नश्वरभावत्वेन जन्यत्वेन व्याप्तेर्भावित्वप्रतीतिजनकस्य तस्य जन्यत्वं, ध्वस्तत्वप्रतीतिजनकस्य तु स्फुटमेव जन्यत्वमिति तस्यापि तथात्वं नियतमिति तस्यापि तदाश्रितत्वासिद्धिरित्यर्थः तथाच विनष्टे घट, ज्ञातो घट इति प्रतीतिस्थले यथा समवायभावेन ज्ञाततोत्पत्तिर्दृष्यते तथात्रापि बोध्यमिति भावः । नन्वजन्यभावस्येव जन्याभावस्यान्यत्रासमवेतस्यापि कालाधारत्वाङ्गीकारे बाधकाभावादुक्तनियमोऽप्रयोजक इति चेत्तत्राहुः ॥ अन्यथेत्यादि ॥ असमवेतत्वस्य नष्टघटादौ शशशृङ्गादौ वाऽऽसत्तितौल्यात् तदाश्रयेऽपि कालः स्यात् । तथा सति, प्रजाश्च तुल्यकालीना इति त्वदुक्तवाक्यस्यैव विरोध इत्यर्थः । नन्वन्यथानुपपत्तेर्बलिष्ठत्वाद्वाक्यविरोधं सोढ्वाऽपि यथा तथाङ्गीक्रियते इतिचेत् तत्राहुः ॥ न हीत्यादि ॥ तथाच प्रसिद्धविरोधः, पूर्वोक्तदूषणानुद्धारश्चेत्यधिकदूषणद्वयापत्तिरित्यर्थः । उक्तं निगमयितुं सिद्धमाहुः ॥ अत इति ॥ भावित्वादिव्यवहारसाधनस्यावश्यकत्वात् ॥ ऊरीकार्येति ॥ उक्तविशेषस्य साश्रयत्वायोरीकार्या । तथाचैवं वस्तुसत्तासिद्धौ प्रागभावध्वंसयो-

देवाभावात् तल्लक्षणमप्रयोजकमित्यर्थः । ननु निराश्रयत्वाद् घटादिसत्तापि तद्बाधिकेति तौल्यमेवेति शङ्कायां पटादिसत्ताया व्यवहाराबाधकत्वं व्युत्पादयितुं तां साधयन्ति ॥ किञ्चेत्यादि ॥ उक्तयोग्यता निरवच्छिन्ना, किञ्चिदवच्छिन्ना वा । नाद्यः । व्याप्यधर्मस्य किञ्चिदवच्छिन्नत्वनियमात् । यत्र पुनस्तादृशे निरवच्छिन्नत्वं कचिदुपगम्यते । तत्रावच्छिन्नस्यानुपयोगादेव, न तु सर्वथा तदभावात् । अतो द्वितीयस्यैवादरणीयत्वात्तस्याः किञ्चिदवच्छेदकं व्यापकं च वक्तव्यम् । तत्र । निराश्रयत्वप्रसङ्गेन भावित्वादेर्विवादास्पदत्वादन्ततो गत्वा वस्तुसत्ताया एव तथात्वं वाच्यम् । तत्रापि तादृशव्यवहारकाले वस्तुनि सत्तासत्त्वम् । ध्वंसस्याभावेन सत्तायां तादृशव्यवहारानवच्छिन्नवर्तमानकालविशिष्टत्वं वाच्यमिति यदाकदाचिद्वस्तुसबन्धिन्या सत्तयाऽवच्छिद्यत इति चेद् ब्रवीषि तदा, यदा कदाचिदिति सत्ताविशेषणं त्यज । तत्रहेतुः–अप्रयोजकत्वाद्गौरवाच्चेति ॥ सत्तायां यदोक्तकालवैशिष्ट्यं तदानीमुक्तयोग्यतारूपावच्छेद्याभावात् सा काममवच्छिन्द्यात् । यदा चोक्तयोग्यता तदप्रयोजकं, विशेषणीभूतकालस्याभावात् तद्विशिष्टसत्ताया अभाव इति का वा तामवच्छिन्द्यात् । अतोऽनुकूलतर्काऽभावादप्रयोजकं विशेषणम् । सत्ताया नित्यत्वेऽपि वैशिष्ट्यवशेन जन्यत्वाद् गुरुभूतं च । तस्मादित्यर्थः । तथाच निराश्रयत्वमेव व्यवहारबाधकं, न तु सत्तेति भावः । एवं तदुक्तमुपगम्य दूषितम् । अतः परं विशेषोपगम एवासंगत इति बोधयितुं तल्लक्षणं दूषयन्ति ॥ तथेत्यादि ॥ तथाचात्माश्रय इति ॥ स्वरूपस्य संबन्धत्वसाधने चात्माश्रयः । स्वरूपसंबन्धस्य स्वरूपाऽनतिरिक्तत्वाङ्गीकाराद्यद्घटादिस्वरूपस्य संबन्धत्वसिद्धेर्यद्घटादिस्वरूपसापेक्षत्वेन स्वोत्पत्त्यधीनोत्पत्तिकत्वादुत्पत्तावात्माश्रयः । यद्वासंयोगादेःकेवलस्यैवविशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वेनसंबन्धान्तरमन्तरेणेतिपददानोत्तरमप्यतिव्याप्तितादवस्थ्याद्भावित्वादिवैशिष्ट्यप्रतीतिस्थले च संयोगादिप्रत्यासत्तीनामभावात् संबन्धान्तरपदे स्वरूपसंबन्धो विवक्षणीयः । तत्र संयोगादिषु संबन्धत्वस्य स्वरूपसत एव कारणत्वान्न तज्ज्ञानापेक्षा । स्वरूपसंबन्धे तु स्वरूपस्यौदासीन्ये विशिष्टप्रत्ययानुदयात्तस्य संबन्धज्ञानमप्यपेक्ष्यते । संबन्धत्वं च न संयोगसमवायान्यतरत्वम् । विशेषणतादा-

व्याप्तेः । किन्तु विशिष्टप्रत्यययोग्यत्वमेव । स्वरूपस्य च तथात्वे ज्ञाने संबन्धत्वमिति संबन्धज्ञानाधीनं संबन्धत्वज्ञानमिति ज्ञप्तावात्माश्रयः । तथाच संबन्धत्वज्ञानाभावात् संबन्धान्तरपदवैयर्थ्यम् । यदि तत्सार्थकतयातिव्याप्तिवारणाय च संबन्धान्तरपदे षोढा प्रत्यासत्त्यभाव उपेयते तदाप्यन्यत्रातिव्याप्तिरित्याहुः ॥ नच षोढेत्यादि ॥ तद्वारणार्थं क्रियमाणं विवक्षान्तरमपि दूषयन्ति ॥ नच लौकिकेत्यादि ॥ तत्र हेतु — सत्यामित्यादि ॥ सामान्यं च ज्ञायमानमेव प्रत्यासत्तिः । अन्यथा निमीलितनयनस्यापि, तेन धूमा इति ज्ञानापत्तेः । तज्ज्ञानं चेन्द्रियसंबन्धेन । स च संबन्धः संयुक्तसमवायो वा, इन्द्रियसंबद्धविशेषणता वा, तदन्यतरेण पूर्वं धूमत्वज्ञानम् । ततो ज्ञायमानेन तेन धूमत्वेन सामान्येन यावद्धूमा इत्याकारकं ज्ञानं, ततस्तेषु वह्निव्याप्तिवैशिष्ट्यज्ञानम् । तच्च योगजधर्मजनितानागतातीन्द्रियादिविषयकज्ञानवन्न लौकिकविलक्षणम् । इन्द्रियसंबद्धविशेषणताजन्यतादृग्ज्ञानसादृश्यात् । तच्च सामान्यप्रत्यासत्तिप्रयुक्तमिति तस्यामतिव्याप्तिरित्यर्थः । एतद्वारणाय क्रियमाणं विवक्षान्तरं दूषयन्ति ॥ नच जन्येत्यादि ॥ जन्या ज्ञानलक्षणसंयोगादिरूपा, लौकिकी समवायादिरूपा । तथात्वं विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वं न तु लौकिकतज्जननयोग्यत्वम् । तथा सति योगजधर्मेऽतिव्याप्त्यभावेन ग्रन्थाऽसंगत्यापत्तेः । योगजधर्मपदं सामान्यलक्षणाया अप्युपलक्षकम् । यदि च जन्यपदेन योगजधर्मोऽपि संगृह्यते तदा सामान्यलक्षणायामेवातिव्याप्तिरिति तन्नोट्टङ्कितम् । यदि च जन्यपदं लौकिकप्रत्यासत्तिविशेषणं, तथात्वं च लौकिकतज्जननयोग्यत्वम् । तदा समवायेऽतिव्याप्तेर्ग्रन्थासंगतिरिति लौकिकतज्जननयोग्यत्वं न विवक्षणीयम् तदापि योगजधर्मपदं समवायादेरप्युपलक्षकम् । वस्तुतस्तु, नच जन्येत्यत्र अकारः पतित इति प्रतिभाति । सामान्यलक्षणायामतिव्याप्तेरुक्तत्वात् । तद्वारणाय जन्यपदस्यैव वक्तव्यत्वादिति । तदा लौकिकपदं षोढाप्रत्यासत्तिपरम् । योगजधर्मपदं ज्ञानलक्षणाया अप्युपलक्षकम् । यदि चाकारं प्रश्लिष्य तथात्वं यदि लौकिकत्वमपि विवक्ष्यते तदा तु वक्ष्यमाणप्रसिद्धिरेव दूषणमिति बोध्यम् । स्फुटमन्यत् । इदं च विवक्षाद्वयं मज्जतः फेनावलम्बनरूपमित्यनास्थया दूषितं ज्ञेयम् । एवं लक्षणेन कल्प्यस्य सविशेषस्य

लक्षणदूषणेन स्वरूपमेव दूषितं ज्ञेयम् । ननु माऽस्तु विशेषादिस्तथापि भावित्वादिप्रतीतिस्तूपपादनीया । सामग्र्यन्तराभावाद्भावित्वादिधर्मादेवाङ्गीकरणीया । तथा सति क्लृप्तप्रत्यासत्त्यभावेऽपि तथात्वमत्रैव सिद्धमिति नाप्रसिद्धिरित्यत आहुः ॥ विवादेत्यादि ॥ सत्यं प्रतीतिर्जायते, तथापि स धर्मो निराश्रयत्वे स्वस्वरूपमलभमानो न तां जनयितुं शक्त इति तेन दूषणेन प्रयोजकेन कारणव्यापारात् पूर्वं तद्धर्मव्यवहारकालेऽपि सन् अनुभूयमानधर्मकत्वात् । वर्तमानकालीनघटवदित्यादीनां सांख्योक्तरीतिकाभ्यामनुमानतर्काभ्यां वक्ष्यमाणागमेन वा समुदितैर्वा धर्मिज्ञानेन तत्समवेतं यदुक्तप्रतियोगित्वं वर्तमानप्रागभावादिप्रतियोगित्वं तदपि संयुक्तसमवेतसमवायेन विषयीभवतीति भावित्वादेर्विषयत्वेनैव जनकता । प्रत्यासत्तिस्तु संयुक्तसमवेतसमवाय एवेति नोक्तप्रत्यासत्त्यभाव इत्यर्थः । एवं युक्त्या धर्मिसत्तासाधनेनान्योन्याश्रये निवृत्ते आविर्भावादेरपि सिद्ध्या शून्यवादापत्तिः परिहृता । सांख्योक्तरीतिस्तु—असदकरणादुपादानग्रहणात् सर्वसंभवाभावात् * शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्यमितिकारिकाव्याख्याने वाचस्पतिमिश्रैः स्फुटीकृता । तथाहि । कार्ये हि वादिनां विप्रतिपत्तयो बहुविधाः । असत अलीकादेव सज्जायते । श्रुतिश्च, असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायतेति बाह्याः । एकस्य सतो विवर्तः कार्यजातं, न वस्तु सदिति मायावादिनः । अन्ये तु, सतः असज्जायत इति । सतः सज्जायत इति सांख्यवृद्धाः । तत्र नाद्यः । कार्ये कारणतादात्म्यस्य लोके दर्शनात् सुखदुःखमोहभेदशब्दाद्यात्मकस्य कार्यस्य निरुपाख्यालीकतादात्म्यानुपपत्तेः । वैलक्षण्यात् सदसतोः । न द्वितीयः । अद्वयस्य सतो नानात्वानुपपत्तेः । प्रपञ्चप्रतीतेर्भ्रमत्वापत्तेश्च । असति बाधके तस्या भ्रमत्वायोगात् । न तृतीयः । सदसतोरैक्याभावेन तादात्म्यानुपपत्तेः । अतश्चतुर्थमेव प्रतिजानीते ॥ सत्कार्यमिति ॥ कारणव्यापारात् प्रागपि सदित्यर्थः । न च सिद्धसाधनम् । कारणानामभिव्यञ्जकत्वात् । अभिव्यक्तिः प्राकट्यं, स एव च कारणाद्विवेचकः । सोऽपि लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वं, तदेवाविर्भाव इति तज्जनकत्वादित्यर्थः । नच बीजमृत्पिण्डादिप्रध्वंसोत्तरमङ्कुरघटाद्युत्पत्तिदर्शनात् प्रध्वंसस्य कारणत्वं शङ्क्यम् । तस्य भावत्वेना-

न्यत्रापि सुलभतया बीजादिकं विनापि तत्प्रसङ्गात्। अतो बीजाद्यवयवस्यैवम् अवधेर्नियतत्व इत्यनेन अतत्कारणत्वम्। इदमेव नियतावधिककुसुमाञ्जलावपि प्रोक्तं—हेतुभूतनिषेधो न स्वानुपाख्यविधिर्न च * स्वभाववर्णना नैवमवधेर्नियतत्वत इत्यनेन। अतः परं विनाशस्य सहकारित्वं बीजाद्यवयवानामेव कारणत्वं, ततोऽसतः कार्यस्य जन्मेतिकणभक्षाक्षचरणमतवशिष्यते। तद् दूषयति॥ असदकरणादित्यादिना॥ असतः कारणव्यापारात् प्राग् अविद्यमानस्यासद्रूपस्य अकरणात् सद्रूपेण कर्तुमशक्यत्वात्। नीलरूपस्य पीतत्ववत् सदसत्त्वे वस्तुनो घटादेधर्माविति चेत्, तथाप्यसति धर्मिणि धर्मस्य वक्तुमशक्यत्वात् तदनुरोधेन कारणव्यापारात् प्रागपि सत्त्वमेवाङ्गीकार्यम्। इदमेव दूषणं, भावित्वादेर्निराश्रयत्वसाधने विद्वन्मण्डने प्रपञ्चितं बोध्यम॥

किञ्च, असत्त्वं न कारणे सम्बद्धं, न वा तदात्मकम्। घटश्चेत्तद्धर्मवान् तदा कारणव्यापारोत्तरं कथं कारणात्मकः स्यात्। तस्यासत्त्वस्य स्वरूपधर्मस्यानागन्तुकत्वेनापायानर्हत्वात्। अतः सदेव कार्यमास्थेयम्। तिलेषु तैलं, दध्नि सर्पिस्तथा मृदादौ घटादिरिति। अत्यन्तासत उत्पत्तेरभिव्यक्तेश्च दृष्टान्ताभावादपि। किञ्च, उपादानग्रहणात्॥ उपादानैः सह कार्यस्य ग्रहणात् सम्बन्धात्। कार्येण सम्बद्धस्यैव कारणस्य कार्यजनकत्वादित्यर्थः। ननु कारणासम्बद्धमसदेवोत्पद्यताम्। संबद्धस्यैवोत्पत्तौ नियमाभावात्। घटादेरसंबद्धस्यैवोत्पद्यमानत्वदर्शनादिति चेत्तत्राह॥ सर्वसंभवाभावादिति॥ असम्बद्धस्य जन्यत्वे सर्वतः सर्वकार्योत्पत्तिप्रसङ्गादव्यवस्था। असम्बद्धत्वस्य सर्वत्राविशिष्टत्वात्। अतो घटादीनामपि सम्बन्धः कारणव्यापारात् पूर्वं वक्तव्यः। स च सत्त्व एव सम्भवतीति तदानीमपि कार्यं सदेवेत्यर्थः। नन्वसम्बद्धमपि कार्यं शक्तेन कारणेन जन्यते। शक्तिश्च कार्यदर्शनोन्नेया। तथाच यद् यत्र शक्तं तेनासम्बद्धमपि तदेव जन्यत इत्यदोष इति चेत्तत्राह॥ शक्तस्य शक्यकरणादिति॥ कारणाश्रया सा शक्तिः किं सर्वं प्रति शक्यं प्रति वा। नाद्यः। पूर्ववदनवस्थापातात्। न द्वितीयः। शक्यस्यैवाभावेन तस्या अशक्यवचनत्वात्। अथ शक्तिस्वभाव एव कश्चित्तादृशो यः किञ्चिदेव जनयति, न सर्वमिति चेन्न। तस्य

शक्यसम्बद्धत्वे सम्बन्ध्यपेक्षया तदानीं कार्यसत्तापत्त्या भवत्सिद्धान्तहानिः । असम्बद्धत्वे सैवाव्यवस्थेति । अतः शक्तस्य शक्यकरणात् सदेव कार्यम् । इदं च शक्त्यङ्गीकर्तृमते दूषणं, न तु प्रागभावाङ्गीकर्तृमते । तद्दूषणं तु निबन्धविवृतौ मत्कृतौ सृष्टिभेदवादे च द्रष्टव्यम् । किञ्च, कारणभावात् कार्यस्य कारणात्मकत्वात् । कारणस्य सत्त्वेन कार्यमपि सदेवेत्यर्थः । अभेदसाधकानुमानप्रयोगस्त्वेवं बोध्यः—पटस्तन्तुभ्यो न भिद्यते । तन्तुधर्मत्वात् । यद्यतो भिद्यते तन्न तस्य धर्मः । यथा गौरश्वस्येति । तथा, पटः तन्त्वभिन्नः । तन्तूपादेयत्वात् । यन्नैवं तन्नैवं, घटवत् । तथा पटस्तन्त्वभिन्नस्तान्निरूपितसंयोगरहितत्वात् । यन्नैवं तन्नैवम् । कुण्डबदरवत् । तथा पटस्तन्त्वभिन्नः । अप्राप्त्यभावात् । यन्नैवं तन्नैवम् । हिमवद्विन्ध्यवत् । तथा पटस्तन्त्वभिन्नः । तन्तुगुरुत्वातिरिक्तगुरुत्वानारम्भकत्वात् । यन्नैवं तन्नैवम् । घटवदिति । तस्मान्न तन्तुभ्योऽर्थान्तरं पट इति । नच पटस्तन्तुभ्यो भिन्नः । भिन्नप्रतीतिविषयत्वात् । भिन्नार्थक्रियाकारित्वाच्च घटवदिति प्रत्यनुमानेन पूर्वोक्तहेतूनां सत्प्रतिपक्षत्वमिति वाच्यम् । उक्तहेतूनामनैकान्तिकत्वात् । पटस्तन्त्वभिन्नः । भिन्नप्रतीतिविषयत्वात् । भिन्नव्यपदेशकत्वाच्च । वने तिलका इतिवत् । भिन्नार्थक्रियाकारित्वात् । दाहकपाचकवह्निवदिति । नच स्वात्मनि क्रियाविरोधाद्भेदसिद्धिः । कूर्माङ्गदृष्टान्तेनाविर्भावतिरोभावाभ्यामेव तदुपपत्तेरिति । एतदग्रे आविर्भावतिरोभावयोः सत्त्वमसत्त्वं वा कारणव्यापारात् प्रागिति विचारितम् । तदेव विद्वन्मण्डने प्रपञ्चितम् । तत उत्पत्तिपक्षे प्रतिबन्दी उक्तः । सा सती असती वा । आद्ये कृतं कारणैः । द्वितीये तस्या अप्युत्पत्त्यन्तरापेक्षायामनवस्था । अनपेक्षायां सत्यां सर्वदा सत्तापत्त्या कारणवैयर्थ्यम् । अथ उत्पत्तिः पट एव । तदा पट उत्पद्यत इति न वाच्यम् । पौनरुक्त्यापत्तेः । अयं प्रतिबन्दी सर्वनिर्णये श्रीमदाचार्यैरप्युक्तो बोध्यः । तस्मादुत्पत्तिः स्वकारणं समवायो वा स्वसत्तासमवायो वा । उभयथापि नोत्पद्यते । तथापि तदर्थानि कारणानि व्यापार्यन्त एव । पटादेराविर्भावाय कारणापेक्षेत्युपपन्नम् । न च पटरूपेण कारणानां सम्बन्धः । तद्रूपस्याक्रियत्वात् । कारणानां च क्रियासम्बन्धित्वात् । अन्यथा कारकत्वव्याहतेरिति सांख्योक्तरीतिः प्रसङ्गाद्दर्शिता ॥ प्रकृतमनुसरामः ।

एवं शून्यवादापत्तिपरिहारेऽप्यनिर्वाच्यतापत्तेः प्रतिबन्धा परिहृतत्वेन प्रतिबन्देश्चानुत्तरत्वेन तन्निरासममन्वानोऽसत्कार्यवादी वितण्डया पुनः प्रत्यवतिष्ठते ।

ननु मम तु यथाकथञ्चिद् गतिः काचन भवित्री, तव तु न कापि । तथाहि, त्वन्मते घटादेः सदा सत्त्वेन भावित्वं न वक्तुं शक्यम् । श्रुतिस्मृतिलौकिकव्यवहारसिद्धत्वेन नेष्टापत्तिः कर्तुं शक्या नच लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वगतं भावित्वं घटादावुपचर्यतइतिवाच्यम् तस्यापि घटसमानयोगक्षेमत्वात् । न हि प्रपञ्चातिरिक्तं तत् । स्वोक्तदूषणभियापि नैवं वक्तुं शक्यम् । तथा सति घटस्यापराधः को वेति न विद्मः । तथाच जीर्णतार्णपर्णाऽऽकीर्णविविधमतभवनमये वर्णपुरे स्वयमपि वसन् दूषणदहनमुद्भावयन् निजभवनदाहं किं नानुसन्धत्से इति चेद्, वत्स ! न वेत्सि किं, युक्तिकनकपङ्कसङ्कृप्तविविधनिगममहामणिविरचितब्रह्मवादभवनं मम । तथाहि । स हैतावानास ऐतदात्म्यमिदं सर्वं, तत्सत्यं, पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम् इत्यादिश्रुतिभ्यः प्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मत्वमवगम्यते । अत्र सर्वपदेनासंकुचितवृत्तिना भूतभव्ययोरपि प्राप्तावपि तदुक्तिर्या सा पुरुषस्य नित्यत्वेन तदात्मकस्य वर्तमानदशैव सम्भवतीति भावित्वभूतत्वव्यवहारोऽप्रामाणिक इति शङ्कानिरासायेति ज्ञायते । तथा धर्माणामपि ब्रह्मरूपत्वाद् घटादिषु तदात्मकतत्सत्त्वं न विरुद्धम् । स्वतःसिद्धप्रामाण्यश्रुतिवाक्यबलात् । नन्वेवं दर्शनसमयेऽपि तद्व्यवहारापत्तिर्वैपरीत्यापत्तिश्च, विरोधोच्छेदश्चेति चेन्न । यथा पृथिव्यात्मक एव तस्मिन् गन्धात्मकतत्सत्ता, नापरस्मिँस्तथा यदा यस्मिन् यथा व्यवहाराभावनियमस्तदा तस्मिन्नेव तथाविधविरोधात्मकतत्सत्त्वमिति तथेति नोक्तदूषणगन्धोऽपीति बुद्ध्यस्व । यत्रोक्तानियमाभावस्तत्र तु न तथा ।

तथाचोक्तमाश्रमवासिके पर्वणि गान्धारीं प्रति बादरायणेन—

देवाश्च दानवाश्चैव तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥

त एते निधनं प्राप्ताः कुरुक्षेत्रे रणाजिरे इत्युपक्रम्य, धृतराष्ट्रादिभीष्मान्तानां स्वरूपमुक्त्वा गान्धार्या दुःखनिवारणायाह ।

सर्वे भवन्तो गच्छन्तु नदीं भागीरथीं प्रति ।

ततो द्रक्ष्यथ सर्वांस्तान् ये हताः स्म रणाजिरे, इति ॥

ततो धृतराष्ट्रपाण्डवादयः सस्त्रीकास्तत्र गत्वा स्नात्वा निशायां जातायां व्याससमीपं गताः ।

ततो व्यासो महातेजाः पुण्यं भागीरथीजलम् ।

अवगाह्याजुहावाऽथ सर्वाँल्लोकान् महामुनिः ॥

पाण्डवानां च ये योधाः कौरवाणां च सर्वशः ।

राजानश्च महाभागा नानादेशनिवासिनः ॥

ततः सुतुमुलः शब्दो जलान्ते जनमेजय ! ।

प्रादुरासीद् यथापूर्वं कुरुपाण्डवसेनयोः ॥

ततस्ते पार्थिवाः सर्वे भीष्मद्रोणपुरोगमाः ।

ससैन्याः सलिलात् तस्मात् समुत्तस्थुः सहस्रश इत्यादिना सर्वान्नामपूर्वकं निरूप्याह—

एकां रात्रिं विहृत्यैव ते वीरास्ताश्च योषितः ।

आमन्त्र्यान्योऽन्यमाश्लिष्य ततो जग्मुर्यथागतम् इत्यादि । एतच्छ्रुत्वा जनमेजयः पप्रच्छ । कथं च त्यक्तदेहानां पुनर्दर्शनमिति । तदा वैशम्पायन आह—

अविप्रणाशः सर्वेषां कर्मणामिति निश्चयः ।

कर्मजानि शरीराणि तथैवाकृतयो नृप ! ॥

महाभूतानि नित्यानि भूताधिपतिसंश्रयाद् इत्यादि । एतदग्रे,

अविनाशी तथा नित्यः क्षेत्रज्ञ इति निश्चयः ॥

भूतानामात्मभावो यो ध्रुवोऽसौ संप्रजानताम् इत्याद्यनेक-

मुक्ताह—

अदर्शनादापतितः पुनश्चादर्शनं गतः ।

नाहं तं वेद्मि, नाऽसौ मां, नच मेऽस्ति विरागतेति ॥

नचेदं मायया प्रदर्शितं व्यासेनेति वाच्यम् । तथा वचनाभावात् । प्रसादात्तस्य वै मुनेरिति वाक्याच्च । पतिव्रतानां तासां स्वस्वभर्तृभिः सह विहारकथनाच्च । गङ्गास्नानादिसाधनोपदेशानुपपत्तेश्च । अदर्शनादापतित इत्यत्र ल्यब्लोपे पञ्चमीति, पुनःशब्दाच्च, दर्शनात् पूर्वं वस्तुसत्ता प्राप्यते । एवं सति यद्यद्देशकालावच्छेदेन यस्य यथा प्रतीतिर्भगवतेच्छाविषयः कृताऽस्ति तत्तद्देशकालावच्छेदेन तथा प्रतीतिर्भवतीति सिद्धम् । इदं तु यथा तथा, परान्तु तच्छ्रुतेरित्यधिकरणे निरूपयिष्यामः । एतेन घटोपलम्भानुपलम्भयोः कादाचित्कत्वमनुपपन्नं, तादृशतद्धेतोर्वक्तुमशक्यत्वादितिनिरस्तम् । लौकिकप्रत्यक्षाविषयत्वेऽपि वस्तुसत्तया योगिप्रत्यक्षविषयत्वं स्यात् । भूतभाविनां वस्तूनामपि यतस्तथा तदिच्छा न तत्र चकास्ति । फलबलकल्प्या हि सा । अस्तु वा तद्विषयत्वं बाधकाभावात् । उक्तप्रमाणैर्वस्तु सत्त्वे सिद्धे तस्य न्यायप्राप्तत्वाच्च । अनागतमतीतं च वर्तमानमतीन्द्रियम् * विप्रकृष्टं व्यवहितं सम्यक् पश्यन्ति योगिन इति वचनाच्च । एवं सत्यस्मिन् कालेऽस्मिन् देशे इदं कार्यमेवं भवत्विती च्छाविषयत्वमाविर्भावः, तदा तत्र तथा तन्मा भवत्वितीच्छाविषयत्वं तिरोभाव इत्यपि सुवचम् । एतयोरेव उक्तयोग्यतारूपत्वात् । नच तत्तद्देशकालयोरपि नित्यत्वाद् युगपत् सकलोपलम्भप्रसङ्गोऽनुपलम्भप्रसङ्गो वा स्यादितिवाच्यम् । अस्मिन् सृष्टिकालात्मके स्थूले कालोपाधौ तदवयवात्मकतत्तत्कालोपाधौ क्रमिके तस्य तस्य पुरुषस्य तत्तदुपलम्भो भवत्वितीच्छाविषयत्वस्य तत्त्वात् । अत्रैतदिच्छाप्रकारमापन्नानां तत्तद्देशकालादीनाम् आविर्भावात्मकैत-

दिच्छाविषयत्वादेतदाविर्भावरूपं तेषामपि बुद्ध्यस्व । भगवदाविर्भावस्य भगवच्छक्तित्वमिति नानुपपत्तिः काचित् । एवं सति यत्कालावच्छेदेन सर्वेषां मिथोऽनुभवविषयत्वं तथा स सृष्टिकाल इत्युच्यते । सर्वत्र विशिष्टेच्छैव नियामिकेति सर्वमनवद्यम् ।

आविर्भूयारविन्दाक्षे भक्तिमाविष्करोति यः ।
सोऽव्यान्नः पितृपद्रेणुस्तिरोधानं च दुर्हृदाम् ॥

ननु ममेत्यादि ॥ न वक्तुं शक्यमिति ॥ सार्वकालिकसत्ताविरोधित्वान्न वक्तुं शक्यम् । ननु व्यवहारस्य गौर्वाहीक इतिवदुपचारेणापि सिद्धेः सुखेन वक्तुं शक्यत्वमिति चेत्तत्राह ॥ न चेत्यादि ॥ एकत्र मुख्यत्वसिद्धावन्यत्रोपचारो भवति । त्वन्मते सर्वस्यापि मुख्यत्वेन तस्यावकाशादिति भावः । ननु त्वयेव मया तावन्मात्रस्याऽसत्त्वमेवाङ्गीकार्यमितिचेत्तत्राह ॥ स्वोक्तदूषणेत्यादि ॥ लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वस्य तदानीमसत्त्वेन तद्भावित्वादेर्निराश्रयत्वप्रसङ्गभिया ॥ तथा सतीति ॥ तादृशविषयत्वस्याऽसत्त्वेऽङ्गीकृते सति ॥ तथाचानित्यत्वाङ्गीकारेऽपसिद्धान्तः । अनङ्गीकारे भूतभाविवस्त्वऽनिर्वाच्यतापरिहार इत्युभयतः पाश इत्याशयेनाहुः ॥ तथाचेत्यादि ॥ तत्र सांख्योक्तस्य यौक्तिकत्वात् प्रतिवन्द्यामेव पर्यवसितत्वाच्च तदनादृत्य ब्रह्मवादेनैव समादधते ॥ वत्स न वेत्सीत्यादिना ॥ तथाच केवलयौक्तिकवाद एवेदं दूषणं, न तु श्रुतिप्रमाणयुक्ते वाद इत्यर्थः ॥ तदुपपादयन्ति ॥ तथाहीत्यादि ॥ नन्वेवं भावित्वादिव्यवहारस्य प्रामाणिकत्वेनावस्तु वक्तुं शक्यम् । तथापि कथं विरोधस्य परिहार इत्यत आहुः ॥ तथाचेत्यादि ॥ धर्माणामिति ॥ भावित्वभूतत्ववर्तमानत्वानाम् ॥ तदात्मकतत्सत्त्वमिति ॥ ब्रह्मात्मकभावित्वादिसत्त्वम् । विरोधो हि प्रमाणानां तुल्यबलत्वे प्रत्यक्षादीनां स्वविद्यादिपुरुषदोषदुष्टत्वेनाऽप्राबल्यात्तद्रहितायाः श्रुतेरेव प्राबल्यं श्रुत्या वा भेदेऽपि धर्मधर्मिभावस्य विरुद्धधर्माश्रयत्वस्य च मूलरूपे बोधनादत्रापि सर्वस्मिन् ब्रह्मरूपत्वस्य तयोक्तत्वेन त्रयाणां सत्ताबोधनात् तादृशतत्सत्त्वं न विरुद्धमिति तत्परिहार इत्यर्थः । अत्राशङ्कते ॥ नन्वित्यादि ॥ एवं प्रपञ्चस्य विरुद्धतत्त्रयाधारत्वेन विरोधाभावे दर्शनसमयेऽपि भावि-

त्यादिव्यवहारापत्तिः । प्रागभावादिकाले वर्तमानत्वादिप्रतीत्यापत्तिः । सर्वदा नित्रितयतत्त्वात्तत्रितयविरोधाच्छेदश्चेत्यर्थः । अत्र समाद-धते॥यथेत्यादि॥यथा येन प्रकारेण पृथिव्यात्मके ब्रह्मण्येव गन्धात्मक-ब्रह्मधर्मसत्ता सर्वविधगन्धसत्त्वेऽपि तत्तद्देशकालावच्छेदेन तत्त-दुद्भवनियता सत्ता नापरस्मिन् जलादौ नियता अनियता वा सा । तथा प्रपञ्चात्मके तस्मिन् यदा यस्मिन् यथा व्यवहाराभावनियमः यस्मिन् काले यस्मिन् देशे यदवच्छेदेन भूतभाविवर्तमानादिव्यवहाराभावनि-यमस्तत्काले तद्देशे तदवच्छेदेन तथाविधविरोधात्मकतत्सत्त्वं भूता-दिविरोधात्मकब्रह्मधर्मसत्त्वमिति हेतोस्तथा न दर्शनसमय इत्या-दिनोक्तं दूषणत्रयमित्यस्माद्धेतोर्नोक्तदूषणगन्धोऽपि नानिर्वाच्यत्वा-पत्त्यादीनि दूषणानीत्यर्थः । तथा चैकत्र तत्त्रियसत्त्वेऽपि तत्तदुद्भू-तत्त्वेन व्यवहारप्रतीत्योः सामञ्जस्यम् । अन्यानुद्भवेन च सहानवस्थान-प्रतीत्या विरोधाऽनुच्छेदः । एवमनुच्छिन्ने तस्मिन् देशकालाभ्यां वस्तुषु नियमितेषु वस्तूनां न युगपदुपलम्भो नापि सदा तौ । एवं तयोः सातत्ये यौगपद्ये च निवृत्ते आविर्भावतिरोभावयोरपि नानि-र्वाच्यत्वमिति निःशेषदूषणनिवृत्तिरिति भावः । नन्वत्र नियमस्व-रूपकथने सप्तम्यन्तयत्तदाभ्यां वस्तुनिवेशो न युक्तः । विरोधस्य सा-र्वत्रिकत्वात् । तथा सत्यविरोधव्युत्पादनमसङ्गतमित्यत आहुः ॥ यत्रे-त्यादि ॥ यथा गीतायां केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु संदृश्यन्ते चूर्णि-तैरुत्तमाङ्गैरित्यत्र दर्शितानां ध्वस्तत्ववर्तमानत्वयोस्तद्ध्वंसीयभावि-त्ववर्तमानत्वयोश्चेति । उक्तोदाहरणस्यार्जुनमात्रगोचरत्वात्तदनु-क्ता सार्वजनीनं प्रमाणान्तरमाहुः ॥ तथाचेत्यादि ॥ अत्र च यथाग-तमित्यन्तेन नष्टानां शरीराणां पुनरुन्मज्जनं विहारादिरूपा चेतन-क्रिया चोक्ता । तत्र पुनरुन्मज्जनकथनेन ध्वंसस्य ध्वंसाप्रतियोगि-त्वनिवारणात्तस्य सामयिकात्यन्ताभावरूपतया तिरोभावरूपता बो-धिता ततो नैयायिकादिवञ्जनमेजयस्याज्ञानं बोधयितुं तत्प्रश्न उप-न्यस्तः । सामयिकात्यन्ताभावो हि प्रतियोगिनित्यत्वे भवति । त-दनित्यत्वं चागोपालपण्डितं प्रसिद्धमिति कथं तस्य सामायिकत्व-मिति तदाशयः । तत्र प्रतियोगिनित्यत्वं साधयितुं तत्कारणकलाप-नित्यत्वं वैशम्पायन आह ॥ अविप्रणाश इति, सार्द्धेन ॥ अत्र वि-प्रणाशपदेनाऽपाततो नाशप्रतीतिर्वस्तुतः अनाश इत्युक्तम् । अत्र

शरीराकृती कार्यभूते । कर्मणि निमित्तानि महाभूतानि समवायीनि । तथाच यथा कटसंवेष्टनहस्तमुष्टिजनकक्रियावेष्टनाद्युत्तरमपि प्रतीयमानत्वेऽपि हस्तयोगस्यागेऽपि कटप्रसारणदर्शनाद्धस्तसंयोगरक्षिता क्रियासत्ता निश्चीयते, तथाऽत्र सर्वकर्मसत्ता महाभूतनित्यत्वं, तत्र क्रियाभूतयोरेव नित्यत्वं कुत इत्याकाङ्क्षायां, भूताधिपतिसंश्रयादित्यनेनोभयोर्भगवदाश्रितत्वकथनाद्भगवद्धर्मत्वं हेतुरुक्तः । तेन नष्टशरीरोन्मज्जनमुपपादितम् । ततो विहारादिक्रियोपपादनाय शरीरेषु जीवप्रवेशं वक्तुं जीवनित्यत्वमाह ॥ अविनाशीत्यादि ॥ तत प्रवेशे हेतुमाह ॥ भूतानामिति ॥ भूतानां शरीराणामात्मभाव.—आत्मत्वेन ज्ञानमसौ संप्रजानतां ज्ञानिनां ध्रुवः वामदेवस्येव सर्वात्मभावरूपत्वात् । स एवार्थाद्ज्ञानिनामध्रुवः । अभिमानित्वात् । तथाचानेन विद्वदविद्वत्साधारणो देहप्रवेशहेतुरुक्तः । तेन विहारादिक्रियाऽप्युपपन्नैवेत्यर्थः । ननु यद्येवं भवादृशां ज्ञानिनां, कथं तच्छरीरे मृतत्वव्यवहार इत्यत आह॥ अदर्शनादिति ॥ न विद्यते दर्शनं यस्येत्यऽदर्शनं मूलकारणमक्षरम् । ल्यब्लोपे पञ्चमी । तत् प्राप्य इह संघात आगतः । यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथाऽक्षराद्विविधाः सौम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापयन्तीति मुण्डकश्रुते । तथाच मूलकारणे लीनत्वात्तथा व्यवहार इत्यर्थः । अदर्शनं दर्शनाऽविषयत्वमित्यर्थेऽपि तत्र हेतुरक्षरं लयेन तदेकीभाव एवेति स एवार्थः । ततो विश्वासार्थं स्वस्य ज्ञानित्वबोधनायाह ॥ नाहमित्यादि ॥ तं संघातं शरीररूपत्वेनाहं न वेद्मि ब्रह्मवित्त्वादसौ संघातो मामात्मानं न वेत्ति चिदंशस्य तिरोहितत्वात् च पुनर्मे विरागतापि नास्ति । ज्ञातं हि दोषदुष्टात् पुरुषाद् विरज्यते ब्रह्मैव सर्वमिति ज्ञाने दोषस्य कुत्राप्यदर्शनान्न मे विरागता विगतो रागो यस्यासौ विरागस्तस्य भावो विरागता साऽपि सर्वस्यैवात्मत्वेन प्रियत्वान्नास्तीत्यर्थ । एवं पूर्णज्ञानित्वं बोधितम् । स्फुटमप्रिमम् । तत्रामायिकत्वेऽनुपपत्त्यंश्चत्यन्ताश्चत्वारो हेतवः । शिष्टस्तु शरीराख्यवस्तुसत्तायां हेतुः स्फुट एव । नन्वस्तु विरोधस्यासार्वत्रिकत्वं, तथापि नियमतदभावौ यदि स्वाभाविकौ तदा लोके तयोर्विरोधो नियत एवेत्यविरोधव्युत्पादनमसंगतमेवेत्यत आहुः ॥ एवं सतीत्यादि ॥ तथाचानियमहेतुबोधनायायमुपाख्यानोपन्यास इति । विरोध ऐच्छिकत्वान्न स्वा-

भाविक इत्यन्निरोधव्युत्पादनमसंगतमित्यर्थः । ननु तथा प्रतीतिरि-च्छाहेतुरस्तु, क्रियायां तु चेतनस्यैव हेतुता । तथा सति विहारे पुनः कुतो नेत्यत आहुः ॥ इदमित्यादि ॥ तथाच तत्र जीवनिष्ठस्य कर्तृ-त्वस्यापि ब्रह्माधीनत्वे तु व्यासचरणैः प्रतिपादितत्वात् तत्क्रियापि ब्रह्माधीनेति तत्रापि तादृशेच्छाया एव हेतुत्वान्न बन्धापत्तिरित्यर्थः । एवमत्र हेतुनिरूपणेन यत्सिद्धं तदाहुः ॥ एतेनेति ॥

एतादृशनियमाकारव्यक्तीकरणेन कथं निरस्तमित्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ यत इत्यादि ॥ ननु तादृशभगवदिच्छायां किं मानमित्याकाङ्क्षायामा-हुः ॥ फलेत्यादि ॥ तथाच कार्यलिङ्गकानुमानमेव मानमित्यर्थः । तत्प्रयोगस्तु– भगवदिच्छा, तत्तत्कार्यजननाऽनुकूलतत्तत्प्रकारिका । तत्तत्कारणत्वात्। यद्यत्कारणं तत्तज्जननानुकूलतत्तत्प्रकारकम्। घट-कारणदण्डवत् । यद्वा, एतत्कार्यम् एतज्जननानुकूलप्रकारकभगवदि-च्छाजन्यम् । भगवदिच्छाकार्यत्वात् । यद्यत्कार्यं तत्तज्जननानुकूल-कारणजन्यम् । दण्डकार्यघटवदित्येवं बोध्यः । ध्वस्तादीनां योगि-प्रत्यक्षविषयत्वस्यादूषणत्वाय इष्टापत्त्या तत्परिहरन्ति ॥ अस्तित्वत्या दि ॥ इष्टापत्तेरन्याय्यत्वपरिहारायाहुः ॥ उक्तेत्यादि ॥ अप्रामाणि-कत्वपरिहारायाहुः ॥ अनागतेत्यादि ॥ तथाचात्रानागताद्युल्लेखाद-पि वस्तुसत्तैव प्राप्यत इति पूर्वोक्तं वाक्यं सामान्यलोकपरं, न यो-गिपरमिति, न प्रमाणयोरपीतरेतरविरोध इत्यर्थः । एवमुक्तदूषणा-नि परिहृत्य दूषणाभावं स्फुटीकर्तुं तेन सिद्धमाविर्भावादिस्वरूप-माहुः ॥ एवं सतीत्यादि ॥ अत्र लक्षणे कालनिवेश उपलम्भाऽऽदि-सातत्यवारणाय । देशनिवेशस्तद्यौगपद्यवारणाय । कार्यनिवेशो नि-त्यवस्त्वाविर्भावस्यैतद्विलक्षणत्वज्ञापनाय । प्रकारनिवेशः कार-णाव्यवस्थावारणायेति बोध्यम् । किञ्चास्मिन् कालेऽस्मिन् देशे इत्यत्रास्मिन् कालेऽयं देशो भवत्वस्मिन् देशेऽयं कालो भवत्वि-त्यपि विवक्षितं ज्ञेयम् । उदाहरणं तु यथा चतुर्युगव्यवस्था भारत-वर्ष एव, नेतरत्र । यथाच पञ्चमस्कन्धे भारतवर्षव्यतिरिक्तान्यष्टव-र्षाणि प्रकृत्योक्तं– तत्रत्यानां त्रेतायुगसमः कालः सदा वर्तते इति । यथा चावान्तरप्रलयकाले त्रिलोकीनाश उपरितनचतुर्लोकीस्थिति-रित्यादि द्रष्टव्यम् । ननु पूर्वं विषयत्वयोग्यत्वरूपं लक्षणमुक्तमिदानीं च विषयत्वरूपमुच्यत इति स्वोक्तविरोध इति शङ्कायामाहुः ॥ ए-

तयोरित्यादि ॥ योग्यता हि बाधाभावरूपा बाधाभावस्तु भगवदिच्छयैवेति तादृशतद्विषयत्वरूपैव सा सिद्ध्यतीति न विरोध इत्यर्थः । ननूपलम्भादिकादाचित्कत्वे उक्तरूपानियमो हेतुत्वेनोक्तः । स चेश्वरेच्छया कृत इतीच्छाया एव हेतुत्वं तेन सिद्धम् । तत्रेच्छाशरीरे प्रविष्टौ देशकालौ चेदनित्यौ तदा सिद्धान्तभङ्गः । यदि नित्यौ तदा यावती सामग्र्येकैकस्योपलम्भेऽपेक्ष्यते तावती सर्वाप्यस्तीति भूतभाविवर्तमानकालीनानां सर्वेषां युगपदुपलम्भप्रसङ्गः । यदि च तिरोभावस्य बाधकत्वं प्रदर्श्य स दोषो निर्वाह्यस्तदा तथैवानुपलम्भप्रसङ्ग इत्येवं पूर्वोक्तसर्वदूषणतादवस्थ्याल्लक्षणमसङ्गतमित्यत आहुः ॥ नचेत्यादि ॥ तथाच लक्षणे, अस्मिन्नित्यनेन क्रमिकत्वपर्यन्तं कालविशेषणं संगृह्यते । एवमित्यनेन प्रकारमध्ये स स पुरुषः संगृह्यते । इदमित्यनेन घटादिवदुपलम्भादिरूपापि सा सा कार्यव्यक्तिः संगृह्यत इति देशकालयोर्नित्यत्वेऽपि तदाविर्भावस्य क्रमवैशिष्ट्यादिपूर्वकमेव विषयत्वमिति सुखेन तत्परिहारान्नासंगतिरित्यर्थः । नचेदृशेच्छैवाविर्भावोऽस्तु किं विषयपर्यन्तानुधावनेनेति वाच्यम् । बहु स्यां, हंत तिरोसानीति श्रुतौ तयोर्विषयत्वेनैव सिद्धत्वात् । तयोर्भगवद्धर्मत्वेऽपि विश्लिष्टशक्तिर्बहुधेव भातीति न्यायेन सृष्ट्युत्तरं जगद्धर्मत्वाविरोधात् । तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिवराऽखिलम् * आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवदिति विष्णुपुराणेऽपि तथाङ्गीकाराच्च । नचानित्यत्वप्रसङ्गः । बोधनार्थमेवैवं कथनात् । नापि विषयभेदे नानेच्छापत्तिगौरवम् । सर्वविषयकज्ञानवदिच्छाया अपि ऐक्यात् । प्रकर्षेणैव सर्वस्या निर्वोढुं शक्यत्वाच्चेति । ननु क्रमिकत्वं नाम तत्तत्कालोपाध्यवच्छिन्नाविर्भावशालित्वम् । आविर्भावस्वरूपं च तत्राप्येतदेवेति तज्ज्ञानेऽन्योन्याश्रयात्माश्रयदोषापात इत्यत आहुः ॥ अत्रेत्यादि ॥ एतदेव उक्तविशेषणविशिष्टमेव । तथाच तत्तदाविर्भावव्यक्तिभेदेन तज्ज्ञानभेदान्न ताविव्यर्थः । यद्वा । अयमर्थः । श्रुतौ हि, बहु स्यां प्रजायेयेतीच्छायाः प्रकारद्वयमुक्तम् । तत्र प्राथमिकप्रकारेण नानारूपाविर्भावे भगवतः सकाशात् कालदेशपुरुषादिविभागः । द्वितीये प्रकर्षकथनात् तत्तत्प्रकारविवेकः । तथा सति प्रथमे प्रकारे अवच्छेदकाविवेकाभावान्निरवच्छिन्न एवाविर्भाव इति तदात्मिका । आविः प्रकटं भावयतीत्यावि-

र्भावस्तदात्मिका तत्स्वरूपिणी या एतदिच्छा बहु स्यामितीच्छा तद्विषयत्वात्तेषामुक्तदेशकालादीनामप्येतदेव निरवच्छिन्नानुभवविषयस्वयोग्यत्वरूपमेवाविर्भावस्वरूपमिति हेतोर्बुद्ध्यस्व = सावधानीभूय तद्दूषणाभावमनुसन्धत्स्वेत्युपालम्भः । एवं दूषणपरिहारादाविर्भावादेर्नित्यत्वं साधितम् । नन्वस्तु नित्यत्वं तथापि तद्विवेकोत्तरं भावित्वादाविर्भावादेर्वस्तुशक्तित्वमेव, न भगवच्छक्तित्वमित्याशङ्कायामाहुः ॥ भगवदित्यादि ॥ सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वेन तदाविर्भावोऽपि भगवदाविर्भाव एवेति तस्य तथात्वमिति नानुपपत्तिः काचित् । प्रतिव्यक्तिभेदकृताप्यनुपपत्तिः सर्वस्य भगवद्रूपत्वात्, शक्तेर्नानाप्रकारत्वाच्च नास्तीत्यर्थः । वस्तुतस्तु विश्लिष्टशक्तिर्बहुधेव भातीत्यादिप्रमाणेन एकस्या एव श्लेषाम्नानात्व मिति भावः ।

ननु सर्वस्य नित्यत्वमुपगच्छतः प्रलयस्याशक्यवचनत्वात् तदभावे सृष्टेरप्यशक्यवचनत्वात् पूर्वोक्तविवक्षायां सिद्धान्तविरोध इत्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ एवं सतीत्यादि ॥ एवं सतीति ॥ सर्वस्य नित्यत्वेऽपि भगवदिच्छया तत्तन्नियमे सति । सर्वत्र स्थूलोपाधौ तदवान्तरोपाधौ, विशिष्टेच्छैव प्रजायेयेत्युक्तेच्छैव नियामिकेति न सिद्धान्तभङ्ग इत्यर्थः ।

सर्वमुपपाद्य वादसमाप्तिं बोधयितुं श्लोकमाहुः ॥ आविर्भूयेति ॥ तिरोधानमिति ॥ कुर्यादिति शेषः ।

एवं समापिते वादे शङ्क्यमानां क्रमिकयोरपि देशकालयोर्नित्यत्वमनुसंधाय पुनः शङ्कते ।

ननु तत्तद्देशकालयोरपि नित्यत्वात् सकलोपलम्भप्रसङ्गोऽनुपलम्भप्रसङ्गश्च स्यादितिचेत् । ननु तत्तद्देशकालावच्छिन्नतत्तत्पुरुषतत्तद्व्यवहारावपि स्त एवेति किमनुपपन्नम् ? । तर्हि तावधुनाप्युपलभ्येतामिति चेन्मैवम् । अनुपलम्भावच्छेदककालावच्छिन्नत्वात् तदवच्छिन्नस्य भिन्नत्वाद्युगपत् सत्त्वाच्च तदुपलम्भानुपलम्भयोर्युगपत् सत्त्वं न विरुद्धम् । नच योऽहं पूर्वं घटमन्वभूवं, स एवाहमधुना नाऽनुभवामीति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिः । सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वेन तस्य चैकत्वेन तदुपपत्तेः । नचैवमतिप्रसङ्गः । उपल-

म्भानुपलम्भयोरपि ब्रह्मात्मकत्वात् । स्वेच्छया यत्र तदुपलम्भन-रूपेणाविर्भवति तत्र तथा, यत्र च तदनुपलम्भरूपेणाविर्भवति तत्र तथेति नियमात् । यथा पृथिव्यामेव गन्धरूपेणाविर्भावो, न जलादिषु । अत एवाचार्यैः श्रीभागवततत्त्वदीपे, 'अथवा सर्वरूपत्वान्नामलीलाविभेदतः * विरोधांशपरित्यागात् प्रमाणं सर्वमेव हि' इति निरूपितम् । ब्रह्मणः सर्वरूपत्वेनापि वह्नेरनुष्णत्वरूपत्वेनापि, वह्निरनुष्ण इत्यादिवाक्यान्यपि प्रमाणानि । कुतः ? यतः सर्वत्राखण्डब्रह्मभानेन विरोधांशास्फूर्त्या विरोधांशस्त्यक्त एवेति वाक्यार्थः । अत एव पूर्वमेव वाचारम्भणं विकार इति निरूपितम् । ततः पूर्वोत्तरयोर्जडजीवयोः सदात्मकत्वे मध्ये हेतुमाह, स आत्मेति । एवं जडस्य तदात्मकत्वमुक्त्वा जीवस्याप्याह, तत्त्वमसीति । अस्योपदेशत्वान्मुहुरुक्तवान् । आवृत्तिरसकृदुपदेशादिति ब्रह्मसूत्रात् । अतः संपूर्णं महावाक्यमुपदेशः । तत्र यथा, ऐतदात्म्यमित्यत्र न भागत्यागलक्षणा सदंशे, तथा, तत्त्वमसीत्यत्र चिदंशेऽपि न सेत्यवगन्तव्यम् । तथाच सर्वस्यैव ब्रह्मवाक्यत्वात् तदेकदेश एव तत्त्वमसीति वाक्यं जीवब्रह्मणोरभेदं बोधयतीति न वक्तुं शक्यं वाक्यभेदप्रसङ्गाद् उपक्रमविरोधाच्च । अपरं च त्वन्मते जीवस्याऽऽभासत्वेन अलीकत्वात्, स आत्मेत्यन्तेन तत्पदार्थं निरूप्य, 'न त्वमसि' इत्येव वदेन्न तु तत्त्वमसीति । सत्तावाचकधातोर्मध्यमपुरुषप्रयोगानुपपत्तिश्च । किञ्च, अविद्यया कृत्वा ब्रह्मण्यारोपितं जगत् प्रतीयते, रजतमिव शुक्तिकायामिति हि तव मतम् । तदसंभवि । आरोपे ह्यधिष्ठानज्ञानं कारणम् । अत्र च, पराञ्चि खानीति श्रुतेस्तस्याविषयत्वात् क्वारोपः ? नच ज्ञाननाश्यत्वोक्त्या अस्य ज्ञानस्य चाज्ञानमात्रनिवर्तकत्वेन अस्याप्यज्ञानकार्यत्वमुच्यते इति वक्तुं युक्तम् । विष्णुस्मरणादिना अतद्रूपाणां पापानां नाशात् ।

अस्तु वा ब्रह्मज्ञानमात्रस्याज्ञाननिवर्तकत्वम् । तच्च संसाररूपमेव, न तु प्रपञ्चः । भगवत्कार्यत्वात् । तथाच स्वरूपाऽज्ञानदेहेन्द्रियान्तःकरणप्राणाध्यासरूपपञ्चपर्वात्मकाविद्यानाशे तत्कार्यरूपाहंताममतारूपसंसारनाश एव ज्ञानकार्यं, न तु प्रपञ्चनाशोऽपि । ब्रह्मविदः स्वपुत्रादिदर्शनाभावप्रसङ्गाद्, न चैवमित्येतत्सर्वं भागवततत्त्वदीपनिबन्धे प्रपञ्चितं पितृचरणैरिति नात्र वितन्यते । वस्तुतस्तु ब्रह्मज्ञानस्य नाज्ञाननिवर्तकत्वं, क्षीयन्ते चास्य कर्माणीतिश्रुतिस्मृतिवचनात् पुण्यपापयोरपि निवृत्तिः । एतयोरप्यज्ञानकार्यत्वं पुरस्तादेव निरस्तम् । किञ्च, अविद्याया असत्त्वेनाङ्गीकारात् तन्नाशोऽप्यशक्यनिरूपणः । इतोऽपि ब्रह्मणि तत्संबन्धोऽप्यशक्यवचनः, संबन्धस्य द्विनिष्ठत्वात् । प्रकृतेचासंभवात् । तथाच कस्य केन कस्य प्रतीतिः स्यात् । विभाजिकाया एवाभावेनैव विभागस्याप्यभावात् । अत एवासन्नेव प्रतीयत इत्युच्यते इति चेद्, अहो मूढता !! यत् स्वप्नप्रतीतितरणिकिरणतापतप्तस्य तत उत्थितस्य जागरितदशादृष्टमरुमरीचिजलधिवीचिविभ्रमैस्तदुपशमाऽभिमानेन सुखिनाभिमानिनो मिथ्याभिवादिनः । असतोऽपि प्रत्यायिका ह्यविद्या, सा चासतीति का प्रत्याययेदिति पूर्वोक्तं श्रुत्वाप्येवं वदन् मूर्खतां नातिवर्तसे । एतेनैव कार्यानुरूपेण कारणेन भाव्यमिति कार्यस्य तुच्छत्वेन तत्कारणं तादृश्यविद्योच्यते इत्यपि निरस्तम् । कार्यस्य तु तुच्छत्वातुच्छत्वे पश्चाद्विचारयिष्यामः । संप्रति त्वद्रीत्यैव विचार्यते । कल्पना हि लोकानुसारिणी । तथाच यत्र मायाविनो नटा मणिमन्त्रादिना आम्रकदम्बतरुं दर्शयन्ति तत्र तद्दर्शिताम्रादिकमेवासद् दृष्टमिति ज्ञायते, तत्क्षणमेव तददर्शनाद्, न तु तन्मन्त्रादिसामर्थ्यमपि । तथा सति दर्शनमपि न स्यात् । सर्वोऽपि च तथा प्रदर्शयेदविशेषात् । तस्मात् त्वदभिमताविद्या

जगत्प्रतीतिर्जीवविभागो वा न युक्तिसह इति न कर्तृत्वनिषेधो
ब्रह्मणि शक्यनिरूपणः ॥

ननु तत्तदित्यादि ॥ तत्तद्देशकालयोरिति ॥ प्रागभावाद्यवस्था-
भिव्यञ्जकस्य कारणात्मकस्य देशस्य क्रमिकत्वविशिष्टस्य कालोपा-
धेश्च नित्यत्वात् । युगपदेवैकवस्तुनिष्ठभावित्वादित्रितयोपलम्भादिः
स्यादित्यर्थः । अत्र बहुवारमुद्धृतत्वात्तदुक्तदूषणमुपेक्ष्य तदुक्तमु-
पगम्यानित्यत्वं च स्मारयित्वा समाधातुं पृच्छन्ति—

नन्वित्यादि ॥ त्वदुक्तदेशकालमात्रनित्यत्वे किं वाच्यं, त्वदनुक्ते
प्रकारकार्ये अपि ते एव वर्तेते एवंति सर्ववर्तमानत्वाद्धेतोः किं
ममानुपपन्नम् । अस्मदुक्तात् किमयुक्तं दूषकत्वाभिमानिनस्तवा-
ऽस्मदुपरि किं दूषणमवशिष्टमिति तद्वदेत्यर्थः । तत्राह, पूर्वपक्षी ॥
तर्हीत्यादि ॥ तौ देशकालप्रकारविशिष्टावेकवस्तुनिष्ठभावित्वादि-
त्रितयविषयकव्यवहारौ अधुना वर्तमानकालेऽपि, उपलभ्येतां यु-
गपदनुभवविषयौ क्रियेतामिति दूषणमवशिष्टमित्यर्थः । तत्र समा-
दधते ॥ नैवमित्यादि ॥ वर्तमानावपि युगपन्नोपलभ्यतः । अत्र हेतुः
अनुपलम्भेति ॥ अयमर्थः । व्यवहारोपलम्भानुपलम्भयोरेकसाम-
ग्रीकत्वं त्वदभिमतमुत भिन्नसामग्रीकत्वम् । यद्याद्यस्तदा अभाव-
ग्रहणार्थं योग्यानुपलब्धिं विशेषणतां च किमित्यधिकामङ्गीकरो-
षि । अथाङ्गीकरोषि तदा सामग्रीभेदस्तु सिद्धः । एवं सति यथा
सा तथा कालभेदोऽपि सामग्रीति तद्भेदात् कालात्मकतद्विरुद्धसा-
मग्र्यवच्छिन्नानां पुंसामस्माकं तदनुपलम्भाद् युगपत् त्रितयानुप-
लम्भादित्यर्थः । ननु कालसामग्रीत्वे युगपत् त्रितयानुपलम्भ उपप-
द्यतां, तथापि अनुपलम्भकाले उपलम्भसमतायां किं मानमित्यत
आहुः ॥ तत्कालेत्यादि ॥ तद्व्यवहारोपलम्भानुपलम्भयोः सहावस्थान-
विरोधे हि तत्तत्सत्तायां मानापेक्षा, न तु घटतदभावयोरिव भा-
वाभावविरोधेऽपि । एतयोश्च न सहावस्थानविरोधः । तत्कालस्य
भिन्नत्वात् । उपलम्भावच्छेदकस्तु योगिनां कालः । तयोः परस्परं
भिन्नत्वादुपलम्भानुपलम्भयोर्युगपत्सत्त्वं न विरुद्धम् । यदि चैक-
स्यैव कालोपाधेः प्रतियोगिभेदेन जन्ममरणविवाहसीमन्तसुखदुःख-
घटोपलम्भानुपलम्भजनकत्ववत्प्रतियोगिभेदेन भूतवर्तमानादिव्य-

वहारोपपादनक्षमत्वात् कालभेदेनोपेयते तदापि तदवच्छिन्नपुरुषस्यापि भिन्नत्वात् । पुरुषस्येति जात्यपेक्षयैकवचनम् । तथाच तत्कालोपाध्यवच्छिन्नपुरुषाणामपि भिन्नत्वाद् युगपत्सत्त्वाच्च । यथैकस्मिन् काले कश्चिदुदेष्यति कश्चिदुद्गच्छति कश्चिदुदेति सूर्ये तत्तद्व्यवहारस्य युपत्सत्त्वं न विरुद्धमेवमत्रापीत्यर्थः । नन्वेवं पुरुषभेदेन तत्तद्व्यवहारोपलम्भानुपलम्भव्यक्त्यानन्त्यात्तयोर्युगपत् सत्त्वाविरोधो, न तन्नित्यत्वसाधकः । एकस्य पुरुषस्य योऽहं पूर्वं घटमन्वभूवं स एवाहमधुनानुभवामीति प्रत्यभिज्ञायां तयोर्भिन्नकालिकत्वेनानुभवात् । तयोरेकपुरुषनिष्ठत्वेनैककालीनत्वसाधने च तादृशप्रत्यभिज्ञानुपपत्तेरितिचेत्तत्राहु: ॥ नचेत्यादि ॥ तत्र हेतुः– सर्वस्येत्यादि ॥ एवं प्रत्यभिज्ञाया जायमानत्वेऽपि सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वेन ब्रह्मणश्चैकत्वेनैतस्योपलम्भकालेऽन्यनिष्ठैतदनुपलम्भस्यानुपलम्भकाले चोपलम्भस्य चैतन्निष्ठत्वेनापि सत्त्वात् सिद्ध एकनिष्ठयौगपद्ये तयोर्नित्यत्वोपपत्तेः । प्रमाणयोस्तुल्यबलत्वे हि विरोधतदभावचिन्ता । प्रकृते तु देहात्ममानिपुरुषनिष्ठत्वात् प्रत्यक्षं निर्बलम् । श्रुतिस्तु तन्रहितपरमाप्तपुरुषवाक्यत्वात् प्रबला । तथाच श्रुतिरूपधर्मिग्राहकमानसिद्धं नित्यत्वं यौगपद्यं च मूलाऽस्पृग्भिरापातरमणीयैरनुभवशतैर्युक्तिसहस्रैश्च न प्रतिक्षेप्तुं शक्यम् यथा त्वन्मते परमाणूनां नित्यत्वं, घटादीनां द्व्यणुकादिक्रमजन्यत्वमित्यादि तथेत्यर्थः । नन्वेवं ब्रह्मैक्यं यथा त्वन्मते सर्वनित्यत्वोपपादकं, तथैकोपलम्भादिव्यक्तेः सर्वगतस्याप्युपपादकमित्येकस्योपलम्भाद्यवसरे सर्वेषां तदापत्त्या सर्वेषां सर्वज्ञतापत्तिरूपातिप्रसङ्गापात इत्यत आहुः ॥ नचैवमित्यादि ॥ आत्मसमवेतस्यापि ज्ञानस्य प्रदेशवृत्तित्वं तवाप्यभिमतम् । अस्माकं तु तद्भगवदिच्छया नियतमिति न कथमप्यतिप्रसङ्गावकाश इत्यर्थः । एतादृशनियमे किं मानमिति शङ्कायां यथा तव मते प्रागभावस्तथाऽस्माकं भगवदिच्छा । फलबलकल्प्यत्वस्योभयत्रापि तौल्यात् । अस्माकं श्रुतिपुराणाद्युपष्टम्भस्याधिक्यात् तदनुसार्यनुमानमपीत्याशयेन दत्तोत्तरत्वं स्मारयन्ति ॥ यथेत्यादि ॥ एतेनैव नित्यकार्यविवेकाभावेऽपि दत्तोत्तरम् । इदं नित्यत्वेन व्यवह्रियतामिदं कार्यत्वेनेत्यैच्छिकनियमस्य तत्रापि समानत्वात् । एवमन्या अप्यनुपपत्तयो भगवदिच्छास्वरूपविचारेणैव ब्रह्मवादे परिहरणीयाः ।

प्रजायेयेतीच्छाशरीरे प्रविष्टस्य प्रकर्षस्यातिपिच्छिलत्वेन तस्य समाधानसमर्थत्वादिति दिक् ।

नन्वेवमपि त्वया नियमान्मास्तु रूपप्रपञ्चेऽतिप्रसङ्गस्तथापि नामप्रपञ्चे दुर्वारः । ब्रह्मणः सर्वरूपत्वेन तत्तद्भावोभयधर्मकत्वादज्ञे सर्वज्ञत्वस्य, सर्वज्ञेऽज्ञत्वस्य, नित्ये कार्यत्वस्य, कार्ये नित्यत्वस्य सद्भावाद्विपरीतप्रयोगेऽपि प्रामाण्यस्यानपायेन वाक्यप्रामाण्याऽप्रामाण्यव्यवस्थाभङ्गप्रसङ्गादित्याशङ्कायामिष्टापत्त्या समादधते ॥ अत एवाचार्यैरित्यादिना ॥ यतोऽयमतिप्रसङ्ग इष्टः, अत एवाचार्यैस्तथा निरूपितमित्यर्थः । वाक्यार्थस्तु– वेति पक्षान्तरं । पूर्वं विविदिषायां यत्प्रमाणत्वेन विवक्षितं तत्सर्वं, वेदाः श्रीकृष्णवाक्यानीत्यादिनोक्तम् । अथ विद्वद्दशायां, प्रमाणं सर्वमेव हि वाङ्मात्रमेव प्रमाणमित्यर्थः । ननु कथं परस्परविरुद्धानां वह्निरनुष्ण, परं ब्रह्म विष्णुशिवब्रह्माकारं निराकारमित्यादीनां प्रमाण्यमित्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ सर्वरूपत्वाद्विरोधांशपरित्यागादिति ॥ तथाच भगवतः सर्वरूपत्वेन वह्निरूपत्वादनुष्णरूपत्वाच्चानुष्णवह्नित्वयोरैकाधिकरण्याच्छिवत्वादीनामप्यैकाधिकरण्याद्वह्निरनुष्णः, ब्रह्मविष्णुशिवाकारमित्यविरुद्धमित्यर्थः । तदेतदुक्तं– ब्रह्मणः सर्वरूपत्वेत्यादिना ॥ इदं चाग्रे व्युत्पाद्यम् । अत्र प्रकृतानुपयोगान्न व्याख्यातम् । परं तु निब धटीकाऽनुसारेणोच्यते ॥ * नामलीलाविभेदत इति ॥ रूपलीलावन्नामलीलाविभेदतो विरुद्धांशपरित्यागात् । यथा रूपलीलायां, पूर्ववद्वृत्त्यधिकरणे निराकारमेव ब्रह्म प्रथमं पुरुषरूपेण, ततः शक्तिरूपेण, ततः कार्यरूपेण जायत इत्युच्यते, तथा नामापि क्रमेण तादृशतादृशवाक्यरूपेण जायत इति सर्वाणि वाक्यानि ब्रह्मबोधकत्वादविरुद्धानीति वाङ्मात्रं प्रमाणमित्यर्थ इति । प्रासङ्गिकं परिहृत्य प्रस्तुतं महावाक्यमेव निर्णेतुं कार्यदशायामपि सर्वस्य ब्रह्मत्वश्रुतेः संमतिमाहुः ॥ अत एवेत्यादि ॥ यतः सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वेनैकरूपत्वमेव श्रुत्याभिप्रेतं, न तु कार्यरूपत्वेन नानात्वमत एव हेतोः प्रपाठकारम्भ एव वाचा आरम्भणम् । घटः पट इत्यादिकथनं विकारो विकृतिर्नामधेयं नाममात्रं, न तु तेन रूपेण वस्तु तत्, किन्तु मृत्तिकेत्येव कारणरूपेणैव सत्यमित्युक्तम् । तथाचाऽविद्वद्दशायामेव नानात्वं, न विद्वद्दशायामित्यर्थः ॥ तत इति ॥ सत्यत्वकथनोत्तरम् ॥ स आत्मेति ॥ स एव जडस्य जीवस्य चा-

ऽऽत्मा अनारोपितानागन्तुकस्वरूपेणेति । ऐतदात्म्यमित्यादेः । उपदेश इत्युद्देश्योल्लेखः । सिद्धमाहुः ॥ तत्रेत्यादि ॥ स य एषोऽणिमेत्येतेन जगन्मूलं तमणुभावरूपं सत्पदार्थं परिचाय्य ऐतदात्म्यपदार्थाद्धर्मरूपताम् इदम्पदार्थाकारादिकं च त्यक्त्वा केवलसन्मात्रता न बोध्यते । तदुभयत्यागे ऐतदात्म्यसर्वपदयोर्वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । किन्तु तत्पूर्वकमेव तथात्वं बोध्यत इति यथा सदंशो नानाङ्गीक्रियते तथा चिदंशोऽपि प्रायपाठबलात् तस्य भावस्तत्त्वमिति भावार्थप्रत्ययः । अप्रयुज्यमानेऽपि युष्मच्छब्दे मध्यमपुरुषोपपत्तिं चानुसन्धाय तदभावोऽवगन्तव्यः । एवं सिद्धे सर्वस्य ब्रह्मवाक्यत्वे लक्षणां विनैव तादात्म्येन सर्वस्य ब्रह्मत्वोपपत्त्या प्रतिज्ञादिसिद्धौ सर्वस्यैव ब्रह्मावबोधकत्वं युक्तं, न तु लक्षणया तदेकदेशस्य जीवब्रह्माभेदबोधकत्वं युक्तमित्यर्थः । ननु यथा तत्र पदवैयर्थ्यं तदभावगमकं, तथा तत्त्वमसीत्यत्र किं तदभावगमकमित्यत आहुः ॥ वाक्यभेदप्रसङ्गादिति ॥ रज्ज्वाद्यवयवेभ्यः सर्पादिसंस्थानवद्बुद्धिकल्पितेभ्यः सदवयवेभ्यो विकारसंस्थानोपपत्तिमङ्गीकृत्य ऐतदात्म्यमित्यस्य विभेदव्यासेधकत्वं, तत्त्वमसीत्यत्र भागत्यागलक्षणया जीवब्रह्माभेदबोधकत्वमित्येवमर्थभेदेन विभागे साकाङ्क्षत्वाभावेन च तत्प्रसङ्गादित्यर्थः । नन्वेवमर्थभेदेऽपि प्रकारभेदेन ब्रह्माभेद एव बोध्यते इत्याकाङ्क्षासत्त्वादेकवाक्यतोपपत्तेर्न तत्प्रसङ्ग इत्यतो हेत्वन्तरमाहुः ॥ उपक्रमविरोधादिति ॥ उपक्रमे हि, सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादिना ब्रह्मणः सच्चिदात्मकजडजीवोपादानता बोधिता । न हि सा विवर्तवादे, अभेदे वोपपद्यते । विवर्त्तोपादानताया अभ्युपगमैकशरणत्वात् । अभेदे त्वयापि तदनङ्गीकाराच्च । एवं तदुक्तमनुपगम्य दूषणमुक्तम् । एवं तापनीयेऽपि बोध्यम् । तत्रारोपविभूतिव्यपदेशपक्षैः प्रजापतिर्जीवस्य ब्रह्माभेदं खण्डाष्टकेन बोधितवान् । तदिदं रहस्यं श्रुत्वा प्रणववाच्यं सिंहं परमेश्वरं स्वात्मत्वेन जिज्ञासुभिर्देवैर्नवमखण्डे विज्ञापितः सोऽद्वयात्मस्वरूपं सिंहमुपद्रष्टानुमन्तेत्यादिना व्याकुर्वन्नभेदप्रतीतेर्भ्रमत्वाय तज्जनकाविद्यास्वरूपं तमोरूपेत्युक्त्वा तदेतज्जडमोहात्मकमनन्तं तुच्छमिदं रूपमस्या व्यञ्जिका नित्यनिवृत्तापि मूढैरात्मैव दृष्टास्य सत्त्वमसत्त्वं च दर्शयन्ति सिद्धत्वाऽसिद्धत्वाभ्याम् । स्वतन्त्रत्वेनैषा वटबीजसामान्यवदनेकवटशक्तिरेकैव । तद्यथा वट-

बीजसामान्यमेकमनेकान् स्वाव्यतिरिक्तान् वटान् स्वबीजानुत्पाद्य तत्र तत्र पूर्ण संतिष्ठत्येवमंवैषा माया स्वाव्यतिरिक्तानि परिपूर्णानि क्षेत्राणि दर्शयित्वेत्यन्तेन जडमोहात्मप्रपञ्चदर्शकत्वं वटबीजदृष्टान्तेन वैलक्षण्यं चोक्त्वा, जीवेशावाभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भवतीति तत्कार्यमुक्त्वा, सैषा चित्रा सुदृढा बहङ्कुरा स्वयं गुणभिन्ना अङ्कुरेष्वपि गुणभिन्ना सर्वत्र ब्रह्मविष्णुशिवरूपिणी चैतन्यदीप्ता तस्मादात्मन एव त्रैविध्यं योनित्वमपीत्याह । अत्र चैतन्यदीप्तत्वकथनाच्छ्रुत्यन्तरोक्तजलचन्द्रदृष्टान्तेनांशप्रवेशद्वारा कार्यजीवेश्वरकर्तृत्वं सप्तम्यर्थे मत्वर्थीयेन चैतन्यगुणसबन्धेन दीप्त्वा आभासाभास्ययोः समानाकारत्वनियमाभिप्रायेणात्मन एव त्रैविध्ययोनित्वकथनेन तस्या दर्शकत्वमात्रं, न तु जनकत्वमिति बोधितम् । अतोऽत्रापि जडजीवयोर्ब्रह्मभिन्नत्वं तादात्म्येन सिद्ध्यति, न तु ब्रह्मणो जीवाभेदः । जननानन्तरमेव दर्शकत्वाद्भिन्नत्वजडत्वस्वतन्त्रत्वादिना दृश्यमानस्य, स्वतन्त्रत्वाऽस्वतन्त्रत्वेत्यनेन मीमांसकसांख्यवैशेषिकादिप्रतिपन्नस्यान्तरासृष्टिरूपत्वेन मिथ्यात्वं, न तु सर्वस्येत्यपि । तेन भेदस्य यदतात्त्विकत्वमज्ञानकृतत्वं चोक्तं तत्स्वाभाविकत्वेनाभिमन्यमान एव तस्मिन् पर्यवस्यति, न तु तादात्म्यशरीरप्रविष्टे भेदे । एवञ्च व्यावहारिकस्मार्तः प्रपञ्चः स्वापेक्षयोत्कृष्टसत्ताकप्रपञ्चपूर्वकः । मायिकत्वात् । ऐन्द्रजालिकप्रपञ्चवदिति पूर्वोक्तश्रुतिमूलकानुमानेनापि ब्रह्मात्मकजगत्सिद्धेस्तदुक्तं प्रमाणाभासीकृतं ज्ञेयम् । अतः परं तद्युक्तिमुपगम्यापि तथात्वं साधयन्ति ॥ अपरञ्चेत्यादि ॥ तथाच हेयत्वावचनाच्चेत्यत्र भाष्ये सांख्यं प्रति यद् दूषणमुक्तं तेनापि त्वदभिमतप्रमाणस्याऽऽभासतेत्यर्थः । दूषणान्तरमाहुः ॥ सतेत्यादि ॥ आभासादेर सत्यत्वाद्वक्तुर्निरविद्यत्वेन तद्दर्शनायोगाच्च तथेत्यर्थः ॥

अथात्र प्रसङ्गाद्रामानुजमतं लिख्यते । चिदचिदीश्वर इति वस्तुत्रयं भिन्नस्वभावम् । तत्राचिद्वस्तुनश्चिद्वस्तुनः परब्रह्मणश्च भोग्यत्वेन भोक्तृत्वेनेशितृत्वेन च स्वरूपविवेकश्रुतय आहुः— अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिँश्चान्यो मायया सन्निरुद्ध इत्याद्याः । तेन त्रयाणां भेदः सिद्धः । यः पृथिव्यां तिष्ठन् यो रेतसि तिष्ठन् य आत्मनि तिष्ठन् इत्यन्तर्यामिब्राह्मणे पृथिव्या रेतआदीनां पृथिवीका-

र्याणां च पृथगुल्लेखात् सर्वावस्थितस्याचितः आत्मतदुल्लेखाद् बद्धमुक्तोभयावस्थस्याचिद्वोक्तुश्चितश्च परमपुरुषशरीरत्वम् । तेन तन्नियम्यत्वं तेनापृथक्स्थितिं च दर्शयति । इदं शारीरसौबालवाक्येऽन्तर्यामित्वश्रवणोत्तरम् एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायण इति परमपुरुषस्यापहतपाप्मत्वादिविशिष्टनारायणरूपेणात्मत्वं श्रावयति । तेनाचितश्च सर्वावस्थासु तच्छरीरत्वाच्छरीर्यविनाभावः सिद्ध्यति । तथा सति तयोः शरीरशरीरिणोर्गोत्ववत्सर्वदा अविनाभावः, परन्तु दृष्टान्ते विशेष्यस्यानित्यत्वं दार्ष्टान्तिके तु विशेषणस्येति विशेषः । एवं सति, सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादौ सत्पदेन परं ब्रह्मैवोच्यत उत अचिच्छरीरविशिष्टं तदुच्यत इति संदेहेऽपि तादृशे सौबालवाक्ये अन्तःप्रविष्टो यः सृजत इति श्रवणात् तेन छान्दोग्यवाक्योपसंहारे अचिच्छरीरविशिष्टस्यैव परस्योपादानत्वं कर्तृत्वं च सिद्ध्यतीति कार्यावस्थकारणावस्थस्थूलसूक्ष्माचिद्वस्तुशरीरो बद्धमुक्तावस्थचिद्वस्तुशरीरश्च परमपुरुष एवेति कारणात् कार्यस्यानन्यत्वेन कारणाविज्ञानात् सर्वविज्ञानमभिसंहितमुपपन्नतरम् । अत एव, च जगतो ब्रह्मोपादानकत्वम् । अत एव च सर्वेषां शब्दानां ब्रह्मवाचिना शब्देन सामानाधिकरण्यं मुख्यं वृत्तमित्यादि ॥ अत्र यद्यपि प्रतिज्ञोपपद्यते तथापि दृष्टान्तोपरोधो दुर्वारः । अत एव, स आत्मानं स्वयमकुरुतेति श्रुतिः । प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा दृष्टान्तानुपरोधात्, आत्मकृतेः परिणामादिति श्रुतिसूत्रविरोधोऽपि तथेति दिक् । एवमेव मध्वमते बोध्यम् । प्रकृतमनुसरामः ।

एवं जीवब्रह्माभेदबोधने प्रमाणस्याभासत्वं स्फुटीकृत्य तदभिमताविद्याबोधनेऽपि तस्याभासत्वं स्फुटीकर्त्तुमविद्यया जगत्प्रतीतिं दूषयन्ति ॥ किञ्चेत्यादि ॥ नचाप्रत्यक्षेऽप्याकाशे तलमलिनिमारोपवद् ब्रह्मण्यपि जगदारोपः संभवतीति वाच्यम् । अवकाशरूपेण वस्तुसामर्थ्यादेव प्रत्यक्षत्वात् । अन्यथाऽवकाशाद्यभिलापोच्छेदप्रसङ्गात् । अविदुषां केनापि प्रकारेण ब्रह्मणस्तदभावादितिवैषम्यात् । ननु, ज्ञानेन भूयोऽपि च तत् प्रलीयते रज्ज्वामहेर्भोगभवाभवौ यथा * इत्यादिप्रपञ्चस्य ज्ञाननाश्यत्वोक्त्या तथोच्यत इत्यत आहुः ॥ नचेत्यादि ॥ अस्यापि जगतोऽपि ॥ विष्णुस्मरणादनेनेत्यादिपदेन, न मां कर्माणि लिम्पन्तीत्यादिज्ञानसंग्रहः ॥ अतद्रूपाणामिति ॥

अज्ञानकार्यव्यतिरिक्तरूपाणाम् तथाच ज्ञानत्वेनाज्ञानमात्रकनिवर्त्तकत्वेन नियमे तदकार्याणां पापानां नाशाभावेन स्मृतिविरोधः । तेषामप्यज्ञानकार्यत्वाङ्गीकारे पापनाशवत् प्रपञ्चमात्रनाशापत्त्या स्मृतिप्रत्यक्षाविरोध इत्यर्थः । ननु ब्रह्मज्ञानत्वेनाज्ञानमात्रनिवर्त्तकत्वेन व्याप्तिर्वाक्यबलादङ्गीक्रियते, न तु ज्ञानत्वेनातो ज्ञानान्तरस्येतरनाशकत्वेऽपि न दोष इत्याकाङ्क्षायामन्तरासृष्टिस्तद्विषय इत्याशयेन तदुक्तमभ्युपगच्छन्ति ॥ अस्तु वेत्यादि ॥ वेत्यनादरे ॥ तच्चेत्यादि ॥ ज्ञाननिवर्त्यं भावरूपाज्ञानं च संसाररूपमेव अभिमानात्मकमेव । नैवात्मनो न देहस्य संसृतिः सुविवक्तयोः * अविवेकस्तयोर्योऽसावह तस्यैव संसृतिरिति भगवता देहात्मानौ पृथगुक्त्वा तदविवेकस्यैव संसारकथनात् । तेन, य एष संसारतरुः पुराण इत्यत्रापि, द्वे अस्य बीजे शतमूलस्त्रिनाल इति द्विबीजस्य सांख्यप्रतिपन्नस्यैव, मायामयं वेद स वेद वेदमित्यनेन मायमयत्वमुच्यते । वास्तवभेदाश्रयणात् । तस्या अन्तरासृष्टिरूपत्वात् । न तु ब्रह्मकार्यस्य तस्य तथात्वम् । एतेनैव ये एकादशस्कन्धादिषु देहं प्रकृत्य, निरूपितेयं त्रिविधा निर्मूला भातिरात्मनीति, प्रपञ्चं प्रकृत्य, त्वय्यद्वितीये भगवन्नयं भ्रम इति, विकारं प्रकृत्य, आद्यन्तयोर्यदसतोऽस्ति तदेव मध्य इत्यज्ञानभ्रमासच्छब्दाः प्रपञ्चे प्रयुक्ताः स्तेऽपि व्याख्याता बोध्याः । तदेतद् हृदि कृत्वाऽऽहुः ॥ तथाचेत्यादि ॥ अहंताममतारूप इति ॥ अहंताममते रूपयतीत्यहंताममतारूपः अभिमत्यात्मक इत्यर्थः ॥ न चैवमिति ॥ न स्त्रपुत्रादिदर्शनाभावः । एवं संसारप्रपञ्चयोर्भेदमङ्गीकृत्य तदुक्ता व्याप्तिरङ्गीकृता । अतः परं तस्याऽप्रयोजकत्वं बोधयितुमाहुः ॥ वस्तुत इत्यादि ॥ नन्वेवं सति मिथ्याज्ञानसलिलावसिक्तायामेव हृदयभूमौ कर्मबीजप्ररोहाद् ब्रह्मज्ञानत्वेनाऽज्ञानकार्यनिवर्त्तकत्वेन व्याप्तिर्नाप्रयोजिकेत्यत आहुः ॥ एतयोरित्यादि ॥ एतयोः पुण्यपापयोरज्ञानकार्यत्वमज्ञानपरिणामत्वं पुरस्तादेव प्रपञ्चस्य भगवत्कार्यत्वबोधकश्रुतिविचार एव निरस्तम् । तथाच व्याप्तिरप्रयोजिकैवेत्यर्थः । प्रकारान्तरेणापि तथात्वमाहुः ॥ किञ्चेत्यादि ॥ ननु कार्यस्वरूपबलात् तथाङ्गीक्रियत इतिचेत् तत्राहुः ॥ एतेनेत्यादि ॥ एतेनेति ॥ तत्स्वरूपासत्त्वेन । नन्वेवं सति श्रुत्युक्तस्य तुच्छत्वस्य का गतिरित्यत आहुः ॥ कार्यस्येत्यादि ॥ पञ्चादि-

ति ॥ ग्रन्थसमाप्तिदशायाम् इदानीं कुतो न विचार्यत इत्याकाङ्क्षायां तुच्छत्वाङ्गीकारेऽपि त्वन्मतस्य दूषयितुं शक्यत्वान्न विचार्यत इत्याशयेनाहु ॥ संप्रतीत्यादि ॥ त्वद्रीत्येति ॥ तुच्छत्वाङ्गीकारपूर्वकम् सिद्धमाहुः ॥ तस्मादित्यादि ॥ तस्मादिति ॥ अत्यन्तयुक्तिविरुद्धत्वात् ॥

एवं तुच्छत्वाङ्गीकारेऽपि जगत्प्रतीत्यादिरूपतत्कार्यासिद्धिं प्रदर्श्यानुपाधित्वादिति हेतुः साधितः । तत्र प्रमाणस्याभासतासंपादने महावाक्ये भागत्यागलक्षणामनादृत्य जीवस्य ब्रह्माभेद उक्तो, जीवस्वरूपं तु नोक्तमिति तमनुपपन्नं मन्वानस्तमादाय श्रुतार्थापत्यभिमानेन स्वोक्तं समर्थयिष्यन् पुनः प्रत्यवतिष्ठते ।

नन्वास्तां शुद्धमेव ब्रह्म जगत्कारणं, तेन सहाभेदो जीवस्य कथं श्रुत्या बोध्यते । परस्परं विरुद्धधर्मत्वादुभयोः, परमार्थयोर्भिन्नयोरभेदासम्भवश्च । नचौपाधिकत्वेन भेदस्य तदपगमे तत्संभव इति वाच्यम् । पूर्वोक्तन्यायेनोपाधेरेव निर्वक्तुमशक्यत्वात् । नच तात्त्विकभेदवतोरपि पाथसोर्मिलने सत्यभेदप्रतीतिवत् प्रकृतेऽपि, नद्यः प्रविष्टा इव नामरूपे इति वचनाद् ब्रह्मसम्बन्धे सति जीवस्तस्माद् भिन्नतया न प्रतीयत इत्याशयेन अभेदः श्रुत्या बोध्यते इति वाच्यम् । तयोरनन्त्यावयविसावयव्येकजातीयद्रव्यत्वेन उभाभ्यामेकं स्वसजातीयं कार्यमुत्पाद्यत इति युक्तं तदभेददर्शनम् । प्रकृते तूभयोरपि महत्त्वे सति निरवयवत्वेनारम्भकत्वासंभवाच्च, न तथा वक्तुं शक्यम् । अविनाशी वारे अयमात्मा अनुच्छित्तिधर्मेति श्रुतेर्नाशासम्भवाच्च । किञ्च, जीवब्रह्मणोः कः सम्बन्धः ? । न तावत् संयोगः । तयोर्विभुत्वेन तदनङ्गीकारात् । न समवायः । अनाश्रितत्वादुभयोः । नापि स्वरूपसम्बन्धः । तस्य सार्वदिकत्वेन सर्वदा जीवानुपलब्धिप्रसङ्गात् । किञ्च, अणुजीवपक्षेऽपि ब्रह्मणो व्यापकत्वात् सकलजीवसम्बन्धस्य सार्वदिकत्वात् कदापि न ते प्रतीताः स्युः । नापि ब्रह्मसाक्षात्कारान-

न्तरमेव जीवस्य ब्रह्मभावो, ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिश्रुत्या प्रतिपाद्यते इति ज्ञातृज्ञेयभाव एव सम्बन्धो वाच्यः । पारमार्थिकभेदस्यैतदनपनोद्यत्वात् । अन्यथा देवदत्तविष्णुमित्रयोरप्यभेदापत्तेः । किञ्च, सम्बन्धस्य द्विनिष्ठत्वात् संसारिणमपि जीवं ब्रह्म जानाति इति ज्ञातृत्वसम्बन्धस्य तादृशे जीवेऽपि सत्त्वात् तस्याप्यभेदापत्तेः । ब्रह्मनिरूपितमेव तत्तदभेदसाधकमितिचेन्न । यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह, अदृश्यं द्रष्टृ इत्यादिश्रुतिभिस्तस्य ज्ञेयत्वनिषेधात् । अभेदोऽपि जीवब्रह्मणोर्न तादात्म्यरूपः । स हि धर्मधर्मिभावे भवति, तस्या ऽत्रासम्भवात् पारमार्थिकभेदवतः पारमार्थिकाभेदोऽसम्भावित इत्युक्तम् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाऽनुपपत्तिश्च । एतेनैव चेतनत्वादिधर्मसारूप्येणौपचारिक एवाभेद उच्यते इत्यपि निरस्तम् । नच तद्विकारित्वेन प्रतिज्ञोपपत्तिः । तस्याऽविकारित्वश्रुतेः । जीवोऽपि, न जायते म्रियते वा कदाचिदित्यादिवाक्यैर्न विकार्यः । नापि जीवो ब्रह्मणोंऽशः । तस्य निरवयत्वात । अंशो नानाव्यपदेशादिति तत्सूत्रादिकं त्वौपचारिकमंशत्वमाह । मुख्ये बाधकमुक्तमेव । तस्माद् ब्रह्मोपाधिरेव जीव इति मन्तव्यम् । अभेदबोधकश्रुत्यनुरोधात् । नचोक्तन्यायेनाविद्याया उपाधित्वासम्भवान्नैवं वक्तुं शक्यमिति वाच्यम् । श्रौतानुपपत्तेर्बलिष्ठत्वात् । तथाचोपहितस्यैवाभेदासंभवाद्भेदसिद्ध्यर्थमुपाधेरपि प्रातीतिकमेव सत्त्वमुररीकार्यम् । पारमार्थिकसत्त्वे ज्ञाननाश्यत्वासंभवात् । तथाच, यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यतीत्यादिना, अविद्यावस्थायामेव द्वैतदर्शनमुक्त्वा तदभावदशायां, यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येदित्यादिना च तन्निवारयन्तिश्रुतिरित्याविद्यकत्वं प्रपञ्चस्यापि सिद्ध्यतीति, यतो वा इमानि इत्यादिना च ब्रह्मक-

तृतीयत्वं. प्रपञ्चस्य वदन्तीत्युभयमात्मज्ञस्यनिमित्तम् । अविद्योपहित-मेव ब्रह्म जगत्कारणमुच्यताम् । अत एव, नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्या-दिश्रुतिरप्युपपद्यते इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः ।

नन्वास्तामित्यादि ॥ कथमिति ॥ किमैक्यरूपेण, किं वा भेदा-ऽभावरूपेण, उताविर्भावरूपेणाथवा तस्मिन् सत्यभेदप्रतीतिविषय-त्वेनाथवा तादात्म्यरूपेणाऽपि वा अविनाभावरूपेणोतोपचारेणेति । तत्राद्यं दूषयति ॥ परस्परमित्यादि ॥ द्वितीयं दूषयन्ति ॥ परमा-र्थेत इत्यादि ॥ तृतीयचतुर्थौ निराकरोति ॥ नच तात्त्विकेत्यादि ॥ नद्य इति ॥ इदमेकादशे भगवद्वाक्यम् । तानाविदन्मय्यनुषङ्गबद्ध-धियः स्वमात्मानमदस्तथेदम् * यथा समाधौ मुनयोऽब्धितोये नद्यः प्रविष्टा इव नामरूपे इति । अत्र विन्दतीति विभक्तिपरिणामेन योज-ना ॥ तयोरिति । पाथसोः ॥ इति युक्तमिति । अविभागादप्रतीते-र्वा हेतोर्युक्तम् । ननु महत्त्वनिरवयवत्वे नारम्भबाधके । प्रकृतौ पर-माणुषु च तदङ्गीकारादित्यत आह । अविनाशीत्यादि ॥ अनुच्छि-त्तिधर्मेत्यत्र. न विद्यते उच्छित्तिर्येषां ते अनुच्छित्तयस्तादृशा धर्मा यस्येत्यर्थो विवक्षितो, न तूच्छित्तिर्धर्मो यस्याऽसावुच्छित्तिधर्मा, त-द्भिन्नोऽनुच्छित्तिधर्मेति । अविनाशिपदेनैवार्थसिद्धावस्य वैयर्थ्याप-त्तेः । तथाच पाथोमेलने एकतरस्य रूपरसोच्छित्त्या अभेदप्रतीति-सिद्धिः । प्रकृते तु तदभावात्तदभावेनाविर्भावोऽप्यशक्यवचन इत्यर्थः । संबन्धस्याशक्यवचनत्वादपि तदनुपपत्तिमाह ॥ किञ्चेत्यादि ॥ तयोरि-त्यादि ॥ विभुनिरवयवयोः क्रियावयवराहित्याज्जन्यः संयोगो न व-क्तुं शक्य इति स्वरूपेण वाच्यः । तथा सति सोऽप्यजः स्यात् । तादृशस्य कुत्राप्यङ्गीकाराभावादित्यर्थः । ननु जीवाणुत्वमास्थाय सं-योगाङ्गीकारे न किञ्चिद्बाधकमित्यत आहुः ॥ किंचाण्विति ॥ सं-बन्धसत्त्वेऽपि इतराभावादित्यर्थस्याप्रयोजकत्वात् तन्नेत्याह ॥ ना-ऽपीत्यादि ॥ किञ्चेत्यादि च ॥ पञ्चमं दूषयति ॥ अभेदोऽपीत्यादि ॥ तस्यासम्भवादिति ॥ धर्मत्वं वृत्तिमत्त्वं च तदाधारत्वम् । तच्च कुण्डलसुवर्णवदत्र वक्तव्यम् । न तु घटपटवत् प्रकृते त्वनागन्तुकतया भेदस्य पारमार्थिकत्वेन तदसम्भवादसङ्गश्रुतिविरोधेन चासम्भवा-दित्यर्थः । षष्ठं निराकरोति ॥ एकेत्यादि ॥ अविनाभावलक्षणाभेदाङ्गी-

कारे ज्ञानस्योभयमहिम्ना भवनाद्येनाश्रुतमित्येकत्वश्याकोपास्यप्रतिज्ञानुपपत्तिरित्यर्थः । चकारो दृष्टान्तोपरोधसमुच्चायकः इदं दूषणम् विभागपक्षे तुल्यम् । सप्तम निराकरोति ॥ एतेनेत्यादि ॥ एतेनेति ॥ प्रतिज्ञोपपत्तिकथनेन ननु दृष्टान्तानुरोधात्तद्विकारमङ्गीकृत्य प्रतिज्ञोपपादनीयेत्यत आहुः ॥ नच तदित्यादि ॥ तस्येत्यादि ॥ तस्य ब्रह्मणः । निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् * अमृतस्य परं सेतुं दग्धेन्धनमिवानलमित्यादिश्रुतिषु तथात्वश्रवणादित्यर्थः । तर्ह्यंशांशिभावमाश्रित्य प्रतिज्ञोपपादनीयेत्यत आह ॥ नापीत्यादि ॥ निरवयवत्वादिति ॥ निष्कलश्रुतेस्तथात्वादित्यर्थः । नन्वेवं सति व्याससूत्रविरोध इत्यत आह ॥ अंश इत्यादि ॥ तथाच निष्कलश्रुतिविरोधाद् गुणभूतेषु तेष्वन्यायकल्पना न दुष्टत्यविरोध इत्यर्थः । एवं सर्वान् प्रकारान्निराकृत्य स्वाभिमतमाहुः ॥ तस्मादित्यादि ॥ ब्रह्मोपाधिरिति ॥ ब्रह्मविभाजकोपाधि । एवं स्वाभिमतं जीवस्वरूपं साधयित्वार्थापत्त्यैवोपाधेरप्यसत्त्वं साधयति ॥ तथाचोपेत्यादि ॥ एवमेव प्रपञ्चस्याप्यसत्त्वं साधयन्नुपहितस्य जगज्जनकत्वमाह ॥ तथाच यन्नेत्यादि ॥ प्राप्त इति ॥ उपहितस्य कर्तृत्वे प्राप्ते ॥

तन्निराकर्त्तुं, ब्रूम इति प्रतिज्ञाय जीवस्यांशत्वे निरवयत्वस्याबाधकत्वं प्रमाणपुरःसरं वादिष्यन्तस्तादात्म्येन ब्रह्माभेदं च तस्योपादयिष्यन्तः पूर्वं जीवस्वरूपादिकं कारिकया आहुः ॥

श्रुतितस्तत्त्वसूत्रैश्च स्मृतिभ्यश्चांश एव सः ।
स्वार्थे प्रामाण्यतस्तेषां तेभ्य एवाणुरेव च ॥

भवेदेतदेवं यद्याविद्यकं जीवत्वं स्यात् । न त्वेवम्, किन्तु पारमार्थिकम् । नचाभेदबोधकश्रुत्यनुपपत्तिः । अंशांशिभावेनैव तदुपपत्तेः । ननु निरवयवत्वं बाधकमुक्तमितिचेत्, सत्यमुक्तम् । तत्रैवेदं विचार्यते । ब्रह्मस्वरूपं च श्रुतिगम्यं ? लौकिकप्रमाणगम्यं वेति । तत्र न द्वितीयः । तथाहि । न तावच्चाक्षुषम्, अरूपित्वात् । नापि स्पार्शनम् । तद्रहितत्वात् । नापि गन्धादिरहितत्वात् घ्राणेन्द्रियादिप्रत्यक्षम् । अगुणत्वात् । नाप्यनुमानगम्यम् । परि-

शेषेण ज्ञानमयत्वाधारत्वेनात्मसाधने आवश्यकत्वाल्लाघवाच्च प्राणसिद्धैवाऽर्थान्तरत्वेन तदसिद्धेः । यथाकथञ्चित् सिद्धावपि नोपनिषद्विचारितरूपस्यासिद्धिः । तथाच स्वतःसिद्धप्रामाण्यैतद्विरोधेन बाधितत्वादनुमानस्य न तत्साधकत्वम् । नापि शब्दगम्यम् । तस्याप्तोक्तिरूपत्वेन तस्य च यथादृष्टार्थवादित्वेनात्मनश्चादृश्यत्वेन तदनुपपत्तेः । अत एव नोपमानगम्यमपि । किन्तु श्रुत्येकसमधिगम्यम् । तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति श्रुतेः । सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति, वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इति स्मृतेश्च । तदर्थश्च न लौकिकरीत्या निर्णेतुं योग्यः । अलौकिकत्वात् । तस्य च लोकविलक्षणत्वात् । किन्तु स्वयमेव वेदव्यासं कृत्वा तन्मीमांसां च प्रतिज्ञापूर्वकं कुर्वतो वेदव्यासस्य सूत्रैः । तस्यैतदर्थाभिज्ञत्वात् । तत्र च जीवब्रह्मसंबन्धविचारे ब्रह्मणोंऽश एव जीव इति निर्णीतम् । अंशो नानाव्यपदेशादिति । अस्यार्थः । जीवो ब्रह्मणः अंश एव । कुतः । नानाव्यपदेशात् । नानाविधो यो व्यपदेशः क्वचिद् ब्रह्मत्वेन,क्वचिदुत्पन्नत्वेन क्वचिदज्ञत्वेन, क्वचिच्चिद्रूपत्वेन, क्वचिदीशितव्यत्वेन अणुत्वेन च, व्यापकत्वेन च निरूपणादेकस्यैव विरुद्धधर्माश्रयत्वं ब्रह्मातिरिक्तस्य न संभवतीति ब्रह्मांश एव जीव इत्यर्थः । अथवा नानाव्यपदेशाद्भेदेन व्यपदेशात् तथेत्यर्थः । श्रुतिश्च, यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवाऽस्मादात्मनः सर्वे प्राणा इत्युपक्रम्य सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्तीति, कपूयचरणा रमणीयचरणा इति च । यत्तु जीवस्य ब्रह्मोपाधिकत्वमङ्गीकृत्य विस्फुलिङ्गस्यौष्ण्यमिव चेतनत्वं साधारणो धर्मो जीवेश्वरयोरित्यौपचारिकमंशत्वं व्याख्याय नानाव्यपदेशदर्शनं श्रुतौ, यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गाः, य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयतीत्यादेः । तदुपेक्ष्यं विद्वद्भिः । पूर्वापरविरोधात् । तथाहि । न हि तन्मः

तीयजीवस्याभासत्वेन प्रतिबिम्बत्वेन वाऽलीकस्य नियमनमतस्त-स्मिन् स्थितिर्वा ज्ञानैकघनस्य परमात्मनः संभवति । न वा वि-स्फुलिङ्गैष्व्यदृष्टान्तेन चेतनत्वं साधारणं धर्ममादायौपचारिक-मंशत्वमपि व्याख्यातुं शक्यम् । तत एतांशत्वावगमप्रकारस्तु न श्रुत्यैव यथाग्नेः क्षुद्रा इत्यादिनोक्तः ॥

श्रुतित इत्यादि ॥ व्याकुर्वन्ति ॥ भवेदेतदेवं, यद्यविद्यकमिति ॥ एतत् त्वदुक्तं भवेत् उपपद्येत । एवं त्वदुक्तप्रकारेणाविद्योपाधिक-मित्यर्थः ॥ परिशेषेणेत्यादि ॥ परिवर्जने । वर्जितस्य शेषः । प्रसक्ते निषधे तत्संसर्गरहितः परिशेषस्तेन । अयमर्थः । निरात्मवादिनां बाह्यानां मते चेतनाया मदशक्तिवत् पुञ्जधर्मत्वम् । यथा केवलैः ख-दिरचूर्णताम्बूलपर्णपूगैर्न मदः, समुदितैश्च मदस्तथा केवलपर-माणूनामचेतनत्वं, त्रिविधपरमाणुपुञ्जस्य चेतनत्वमिति । तत्रान्ये वदन्ति । किं बाह्यः पुञ्जश्चेतनधर्मा उत आन्तरः । तत्र बाह्यः पुञ्जः शरीररूप आत्मा ज्ञानप्रयत्नाधारत्वात् । यन्नैवं तन्नैवम् । घटादि-वदित्यनुमानेन शरीरत्वावच्छिन्नस्य बाह्यपुञ्जस्यात्मत्वसाधने । अनात्मा, तदनाधारत्वात् । मृतशरीरवदिति प्रत्यनुमानेन हेतोः स-त्प्रतिपक्षत्वाच्छरीरादिकं जीवत्वेन विशेषणीयम् । जीवत्वं किमि-त्यपेक्षायामन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्राणधारणप्रयत्नवत्त्वमेव जीवत्वेन अवधारणीयम् । तत्त द्धारकत्वं कस्येतिजिज्ञासायां शरीररूपो बाह्यः पुञ्जो न तद्धारकः । बाह्यत्वात् । मृतशरीरवदित्यनुमानेन बाह्यस्य तथात्वे निरस्ते, आन्तरस्य पुञ्जस्य तथात्वम् आन्तरत्वाद्वक्तव्यम् । तत आन्तरः पुञ्जो न तद्धारकः । आन्तरत्वात् । मृतपश्वान्तरपिण्ड-वदित्यनेन हेतोः साधारणत्वेऽवगते, देहात्मवादो दूषितो भवति । ततश्चक्षुरात्मा, प्राणधारकत्वात् । ज्ञानप्रयत्नाधारत्वाद्वा । यदेवं त-देवम् । श्रोत्रादिवदित्येवं प्रत्येकमिन्द्रियष्वात्मत्वसाधनेऽपि यत्र स-कलगोलकहीनत्वं तादृशपिण्डेऽपि क्षुत्तृट्कार्यदर्शनात्तद्धारकत्वम् । अन्तःकरणे पर्यवस्यति, न तु समुदाये । गोलकनाशेन तन्नाशात् नापि त्वगिन्द्रियम् । अंशतस्तस्यापि नाशादिति ॥ तत्र पुनस्तेना-नुमानेन तथात्वसाधनेऽपि तत् किमणु, विभु वेति शङ्कायां ज्ञाना-दिकं नाणुगुणः, प्रत्यक्षत्वात् । घटरूपादिवत् । यन्नैव तन्नैवम् । पर-

माणुरूपाद्भिषदित्यनुमानेन ज्ञानादेस्तथात्वे निश्चिते, ततो, नाडीमनःसंयोगः कर्मजन्यः । यावत्प्रतियोगिसत्त्वेऽपि कादाचित्कत्वात् । स्थाणुपुरुषसंयोगवत् । यन्नैवं तन्नैवम् । स्थाण्वाकाशसंयोगवत् । मनो मूर्त्तं, क्रियावत्त्वात् । वायुवदित्यादिना करणत्वेन सिद्धस्य मनसो ज्ञानाद्यनाधारत्वे सिद्धे, तेनानात्मत्वसिद्धिः । ततः प्राणोऽवशिष्यते । तस्यात्मभिन्नत्वसाधनं दुर्घटम् । प्राणसत्त्वे जीवत्वस्य तदऽसत्त्वे तदभावस्य च दर्शनात् । ज्ञानप्रयत्नाधारत्वस्य तत्रैव पर्यवसानात् । न च सुषुप्तौ ज्ञानाभावेन तस्मिन् ज्ञानाद्यनाधारत्वे निश्चिते प्राण आत्मभिन्नः । ज्ञानाद्यनाधारत्वात् । देहादिवदित्यनुमानेन आत्मभेदसिद्धिरिति शङ्क्यम् । श्वासोच्छ्वासदर्शनेन तदानीमपि तस्य प्रयत्नवत्तानिश्चयात् । ज्ञानाभावस्य मनःसंयोगाभावजन्यत्वेन ज्ञानाधारत्वयोग्यताविघटनाभावात् । अतो ज्ञानाद्याधारत्वेनात्मसाधने तदभावस्यादर्शनात् प्राणस्यैवात्मत्वेन सिद्धिर्न तु ततोऽप्यतिरिक्तस्यात्मनः । देहप्राणवियोगस्यैव मृत्युत्वेन जीवद्देहे तस्यावश्यकत्वात् । अतिरिक्तात्मनोऽनभ्युपगमेन पदार्थलाघवाच्च । तथा सत्यनुमानस्यार्थान्तरसाधकत्वेन हेत्वाभासत्वम् । यदि च योगिनां श्वासनिरोधेऽपि जीवनज्ञानादिदर्शनात् तदतिरिक्त एवात्मेति विभाव्यते, तदापि निरुद्धवृत्तिकप्राणतद्देहे सत्त्वाच्च तदतिरिक्तात्मसिद्धिः । यदि च निरोधजनकस्य प्राणातिरिक्तत्वं विभाव्यते तदाऽपि चेतनाधर्मकस्यैव तस्य सिद्धिर्न तूपनिषद्विचारितचिद्रूपस्य सिद्धिः । एतेनाहंवित्तेरप्यप्रयोजकत्वमुक्तप्रायम् । तदेतदुक्तं—नौपनिषद्विचारितरूपस्य सिद्धिरिति ॥ सिद्धमाहुः ॥ तथापीति ॥ अत एवेति ॥ शब्दप्रत्यक्षोपजीवकत्वादेव । एवं जीवस्वरूपस्य लौकिकप्रमाणगम्यत्वेन श्रुत्येकसमधिगम्यत्वं साधयित्वा ब्रह्मणस्तथात्वमाहुः ॥ तं त्वेत्यादि ॥ इदं हि बृहदारण्यके शाकलब्राह्मणेऽस्ति । अत्र पूर्वं, स एष नेति नेत्यात्मा अगृह्यो न हि गृह्यत इत्युक्तम् । तत्र यदि केवलमिन्द्रियग्राह्यत्वं विवक्ष्येत तदा औपनिषदपदमनतिप्रयोजनं स्यादत उपनिषदितरयावत्प्रमाणाविषयत्वमास्थेयम् । अतः श्रुत्येकसमधिगम्यमित्यर्थः । तर्हि पूर्वकाण्डवेद्यत्वमपि न स्यादत आहुः ॥ सर्वे इत्यादि ॥ किं तेनेत्यत आहुः ॥ तदर्थं इत्यादि ॥ वेदव्यासमिति ॥ वेदविभागम् । तावता जीवस्वरूपस्य कथं श्रौतत्वासाद्धारित्यत आहुः ॥

तत्र चेत्यादि ॥ कचिद् ब्रह्मत्वेनेत्यादि ॥ अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः । सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्ति । ज्ञाज्ञौ द्वावीशानीशौ । विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः । क्षरात्मानावीशते देव एकः । एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः । स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमय इत्यादिभिरित्यर्थः । भेदेन व्यपदेशः कुत्रेत्याकाङ्क्षायामाहु ॥ श्रुतिश्चेत्यादि ॥ तथाचात्मान इति बहुत्वस्य व्युच्चरणभेदस्य च बोधनेन जीवानां परस्परं ब्रह्मणः सकाशाच्च भेदेन व्यपदेश इत्यर्थः । चरणभेदश्रुतिश्छान्दोग्यस्था ज्ञेया । नन्वभेदश्रुतेर्बलिष्ठत्वान्निरवयवत्वस्यैव बाधकत्वादुक्तसूत्रेऽप्यौपचारिकमेवाद्रियत इति न भवदुक्तरीत्या निर्णय इत्याशङ्कायां तद्व्याख्यानदोषं वक्तुं तदाहुः ॥ यत्त्वित्यादि ॥ ब्रह्मोपाधिकस्वमिति ॥ स्वार्थे कः ॥ इत्यादेरिति पञ्चमी । वस्तुतस्तु प्रथमान्त एव पाठः प्रतिभाति ॥ स्थितिरित्यात्मनः स्थितिः ॥ तत एवेति ॥ अलीकत्वादेव । नन्वेवं सति घटाकाशवदविद्यावच्छिन्नचैतन्यमेव जीवोऽस्तु तथा सति अंशत्वमौपचारिकमेव भविष्यतीत्यत आहुः ॥ अंशत्वेत्यादि ॥

ननु, घटसंवृतमाकाशं लीयमाने घटे यथा * घटो लीयेत नाकाशस्तद्वज्जीवो नभोपम इति बिन्दूपनिषदि श्रावणादुपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्मैव जीवः । व्युच्चरणश्रुतिस्तु बृहदारण्यके सुप्तं पुरुषमुपक्रम्य पठ्यते इति इयासानां सुषुप्त्यनन्तरं व्युच्चरणं वादिष्यति । यदि च एष आकाशस्तस्मिञ्छेत इति व्यवहितमाकाशशब्दवाच्यं ब्रह्मैव पूर्वमुक्तमिति तत एवोर्णनाभिदृष्टान्तेन व्युच्चरणमङ्गीक्रियते तदापि काण्वपाठ आत्मनामनुक्तत्वादेतदपि मनःपरतया कथञ्चिन्नेयम् । ब्रह्मणो निरवयवत्वस्यांशत्वबाधकस्योक्तत्वादित्याशङ्कायामाहुः ॥

इदमत्र ज्ञेयम् । ब्रह्मणो निरंशत्वं सांशत्वं वा न लोकसिद्धं, येन तदनुरोधेन किञ्चिद्वक्तुं शक्यम् । किन्तु वेदैकसमधिगम्यम् । एवं सति तथैव स निरूपयति, तथैव तदिति मन्तव्यम् । अत एव, नैषा तर्केण मतिरापनेया, अलौकिकास्तु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेदित्यादिका श्रुतिर्लौकिकयुक्त्या तद्बोधनं निषेधति । अन्यथा सर्वत्र लौकिकयुक्त्यनुसारिण्येवार्थे श्रुतेस्तात्पर्यवत्त्वेन, नैषा तर्के-

णेत्यादिश्रुतिर्व्यर्था विरुद्धार्था च स्यात् । लोकेऽपि यत्र वस्तुस्वभाव एव कार्यहेतुर्न तत्र युक्तिसंभावना । यथा अयस्कान्तसन्निधौ लोहपरिभ्रमणम् । नच तत्र मणिनिष्ठा देवताऽऽकर्षिकेति वाच्यम् । तस्या अपि लोहस्यैवाकर्षणे हेत्वपेक्षायां देवतास्वभावस्यैव तथात्वेन वक्तव्यत्वादावश्यकत्वाल्लाघवाच्च मणिस्वभावस्यैव तत्त्वेन वक्तुमुचितत्वात् । तथात्रापि श्रुतिबलाद् वस्त्वेव तादृशमिति मन्तव्यं, न युक्तिरपेक्षणीया । तथाच सैव, निष्कलं निष्क्रियमित्यादिना सांशत्वं निराकृत्य, यथाऽग्नेरित्यादिना जीवस्य ब्रह्मांशत्वमभ्याह । व्यासोऽप्यत एवेममेवार्थं दृढीकर्तुं हेत्वन्तराण्याह । मन्त्रवर्णादिति, अपि च स्मर्यत इति च । मन्त्रवर्णश्च, पादोऽस्य विश्वा भूतानीति भूतानां जीवानां पादत्वेनांशत्वमेवाह । स्मृतिश्च, ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन इति जीवस्य ब्रह्मांशत्वमेवाह । इत एवाभेदश्रुतिरुपपद्यते । न हि विस्फुलिङ्गो नाऽग्निः । एवं जीवो ब्रह्मांशत्वाद् ब्रह्मैव । तर्हि सार्वज्ञ्यानुपपत्तिः ? । न हि विस्फुलिङ्गो न दाहकः प्रकाशको वा । अल्पप्रकाशवदल्पज्ञत्वोपपत्तावपि, भ्रमस्तु नोपपद्यते जातु । नच देहसंबन्धकृतमनीशत्वादीति वाच्यम् । तस्यापि जीवभावोत्तरकालीनत्वात् । तस्मादीश्वराद्भिन्न एवानीशत्वादिविशिष्टो नित्यबद्ध एवेश्वरप्रसादजज्ञानतो मुक्तो भवतीति नांशो भवितुमर्हतीति । श्रुतिश्च प्रलयसमये भगवदुदरान्तःस्थानां जीवानां पुनः सर्गसमये ततो निर्गमनप्रकारमेवमाह विस्फुलिङ्गदृष्टान्तेन । नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिश्रुतिरपि जीवादिसर्वपदार्थविषयकदर्शनादिमत्त्वं सर्वदाऽन्यास्मिन्निषेधति, न तु परिच्छिन्नदर्शनादिकमपि । यथा, पार्थ एव धनुर्द्धर इत्यत्र, न हि पार्थादन्यो न धनुर्द्धरः, किन्तु यथा स तथा नान्य इति, तथेहापीति चेद् वाढमयमङ्गीकुर्मो यदि वेदार्थतात्पर्यस-

तदेतैर्भगवतो बादरायणस्य सूत्रैः सप्रमाणनिदर्शनैः, अंशो नाना-
व्यपदेशाद् इत्यादिभिस्त्वदुक्तं न विरुद्ध्येत । नचैवम् । किञ्च,
विस्फुलिङ्गदृष्टान्ते यद्यात्मनामेवोत्पत्तिं वदेत् तदा त्वदुक्ताकार
उपपद्येतापि । न चैवम् । किन्तु सर्वेषां प्राणानां लोकानां देवानां
भूतानामपि तथैव सृष्टिमुक्त्वा, सर्व एवात्मनो व्युच्चरन्तीत्यवदत् ।
नच त्वं प्राणादीनां नित्यत्वं तथा सृष्टिं वा मनुषे येन तत्प्रक्रम-
पठितानामात्मनां तथात्वमवादीः । नचात्मनां निर्गमनप्रकारमेवाह,
प्राणादीनामेवोत्पत्तिमाहेत्यपि वक्तुं शक्यम् । वाक्यभेदप्रसङ्गाद्,
विनिगमकाभावाच्च । यद्यपि यथाग्नेरिति श्रुत्यैव जीवस्यांशत्वं
तदभावो वा न निश्चेतुं शक्यः । चिन्तामणिकल्पतरुकामधेन्वा-
दिभ्यः इवापि ब्रह्मणः सकाशात् प्राणाद्युत्पत्तेः सम्भवात् ।
तथापि सूत्रैस्तदुपदर्शितश्रुतिस्मृतिभ्यश्चांशत्वमेवावगम्यते । नचैवं
सार्वज्ञ्याद्यनुपपत्त्यादिदूषणग्रासः । सर्वज्ञत्वादिधर्माणां भगवदिच्छ-
यैव तिरोभूतत्वात् । यतः सूत्रकारोऽमीमामेवाशङ्कामपाकर्तुमेवमेव
जगाद, पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययाविति ।
अस्य जीवस्यैश्वर्यादि तिरोहितं, तत्र हेतुः पराभिध्यानात्, परस्य
भगवतोऽभितो ध्यानं स्वस्य जीवस्य च सर्वतो भोगेच्छा तस्मा-
द्धेतोः । ऐश्वर्यादिसद्भावे वैचित्र्याभावाद् भोगो न भविष्यतीति
जीवे तिरोभावं कृतवान् स्वधर्माणाम् । तत एव तिरोभावाद् बं-
धो भगवद्धर्मविपरीतधर्मवत्त्वं चेत्यर्थः । ऐश्वर्यतिरोभावाद्दीनत्वं
पराधीनत्वं च । वीर्यतिरोभावात् सर्वदुःखसहनम् । यशस्तिरो-
भावात् सर्वहीनत्वम् । श्रीतिरोभावाज्जन्मादिसर्वापद्विषयत्वम् ।
ज्ञानतिरोभावाद्देहादिष्वहम्बुद्धिः, सर्वविपरीतज्ञानमपस्मारसहितस्येव ।
वैराग्यतिरोभावाद् विषयासक्तिः । आनन्दांशस्तु पूर्वमेव तिरोहि-
तो येन जीवभावः । अत एव ‘ नेतरोऽनुपपत्तेः । भेदव्यपदेशाच्च’

इत्यादिना जीवस्यानन्दमयत्वं न्यषेधत् सूत्रकारः ॥

इदमत्रेत्यादि ॥ योजयेदिति ॥ प्रसाधयेत् । एतद्बाधनं श्रुत्युक्तार्थबाधनम् । तथाच वैदिकयुक्त्या यदेव सिद्धं तदेव ग्राह्यमिति भावः ॥ अन्यथेति ॥ यदि लौकिकयुक्तिरप्यभिप्रेता श्रुतेः स्यात् । लौकिकयुक्तेः शिथिलत्वाय तस्या लोकेऽपि कुण्ठतां वक्तुमाहुः ॥ लोकेऽपीत्यादि ॥ भूतानां जीवानामिति ॥ अहिंसन् सर्वभूतानि, न हिंस्यात् सर्वा भूतानीत्यादिप्रयोगात् ॥ योगात् पादत्वेनेति ॥ पादो भागोंऽश इत्येषां पर्यायत्वदर्शनात् । तथाचैतद्विरोधादवच्छिन्नवादं नाङ्गीकर्तुं शक्यत इति न सा श्रुतिरन्यथा नेतुं शक्या । तेन नभोपम इति लयाभाव एव दृष्टान्तो, न त्वंशत्वेऽपि पूर्वमन्त्रे जलदृष्टान्तावित्यर्थः न चैतावता प्रतिबिम्बवादे भ्रमितव्यमित्याशयेन आहु ॥ अत एवेत्यादि ॥ अंशत्वेन तादात्म्यादेव ॥ अभेदश्रुतिः— उपद्रष्टानुमन्तैष आत्मा सिंहश्चिद्रूप इत्याद्या, उपपद्यते— भेदसहिष्णुरभेदस्तादात्म्यमिति तादात्म्यलक्षणादुपपद्यत इत्यर्थः । एवं पूर्वप्रदत्तद्वयोक्तरत्वेन प्रकारः सम्बन्धश्चोक्तः । अत्र तादात्म्यमनङ्गीकुर्वतां तात्त्विकभेदवादिनां रामानुजमाध्वनैयायिकादीनां नानामतानि ॥

तत्र माध्वा हि— ज्ञोऽत एवेति सूत्रे, नित्यो नित्यानां, सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्तीति श्रुत्योर्विरोधे, ज्ञः = जीवः, अत एव = परमेश्वरादेवोत्पद्यते । शब्दादेव ते वा एते चिदात्मानो अविनष्टाः परं ज्योतिर्निविशन्त्यविनष्टा एवोत्पद्यन्ते, न विनश्यन्ति कदाचनेति काषायणश्रुतिमुक्त्वा, उत्पद्यन्ते चिदात्मानो नित्या नित्याः परात्मनः * उपाध्यपेक्षया तेषामुत्पत्तिरिति गीयते इति व्योमसंहितास्मृतिमाहुः । ततस्तद्गुणसारत्वादिति सूत्रे जीवस्य ब्रह्माभेदमाशङ्क्य ब्रह्मगुणसारत्वाद् ब्रह्मव्यपदेशं वदन्तो यथा, सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यत्र परमात्मनो जगद्व्यपदेशो गौण्या तथा जीवे ब्रह्मव्यपदेशोऽपीत्युक्त्वा अभेदवादिना गौण्या अमुख्यत्वे दर्शिते सार्वज्ञ्यादिगुणवता ब्रह्मणा सहाभेदोऽज्ञानादिमतो न युक्त इत्यनुपपत्त्या गौणीमाद्रियन्ते । यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतमेति कठवल्लीश्रुतौ जीवस्य ब्रह्मणि प्रवेशे सत्यभेदप्रतीतिविषयत्वमाप्रबोधनात् । न ह्युदकयोस्तदानीं वा अभेदः । गुरुत्वा-

धिक्याभावप्रसङ्गात् । अतो गौण एवाभेद इति तत्त्वमसीत्याद्याका-
रप्रश्लेष इति चाहुः । एवञ्च तन्मते अंशा द्विधा—
अभिन्नाः करचरणादिवत्, भिन्नाः पुत्रादिवत् । तत्राद्या मत्स्याद्य-
ऽवताराः । द्वितीया जीवा इति । वनमालिदासस्तु— तद्भिन्नत्वे सति
तत्सदृशत्वमंशत्वम् । यथा चन्द्रमण्डलाच्छतांशो गुरुमण्डल इति
भिन्नांशस्वरूपमाह । तेन राश्येकदेशबोधकं वा सादृश्याल्पत्वबो-
धनार्थत्वादौपचारिकं वांशपदमिति फलति । व्युच्चरन्तीति पद्योक्तो-
ऽपक्षिरप्युपचारादिति तूक्तमेवेति ॥

रामानुजाचार्यास्तु— नात्मा श्रुतेरित्यस्मिन् सूत्रे यत प्रसूता
जगतः प्रसूती तोयेन जीवान्व्यससर्ज भूम्याम्, प्रजापतिः प्रजा असृजत,
यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते इत्यादिषु सचेतनस्य जगत उत्पत्ति-
श्रावणाज्जीवोऽप्युत्पद्यत इति पूर्वपक्षे, आत्मा जीवो नोत्पद्यते । न जायते
न म्रियते वा विपश्चित्, ज्ञाऽज्ञौ द्वावजावित्यादिषु तन्निषेधश्रुतेर्नो-
त्पद्यते । नित्यो नित्यानामित्यादिभिर्नित्यत्वं च तस्य ततोऽपीति व्या-
ख्याय एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपत्त्यर्थं भोग्यभोक्तृनियन्तृणां
विविक्तस्वभावत्वेऽपि भोग्यस्य स्वरूपान्यथाभावरूपो विकारो भोक्तु-
स्तु धर्मात्मज्ञानसंकोचविकाशरूपः । भोग्यभोक्तारौ नियन्तुः शरीरतया
विशेषणत्वेन सिद्धौ सौबालादिवाक्येभ्यतः सर्वदा आत्माकारमेव
ब्रह्म तत्कदाचित् स्वस्माद्विभक्तव्यपदेशानर्हातिसूक्ष्मदशापन्नचिद-
चिद्वस्तुशरीरं तिष्ठति तदा कारणावस्थं, यदा च विभक्तनामरूप-
चिदचिद्वस्तुशरीरं तिष्ठति तदा कार्यावस्थम् । तत्राचिदंशकारणा-
वस्थायां शब्दादिविहितत्वेऽपि यथा भोग्यत्वाय कार्यावस्था तदा-
शब्दादिमत्तया स्वरूपादन्यथाभावः । चिदंशस्य स्वकर्मा विशेषफ-
लभोक्तृत्वाय तदनुरूपज्ञानविकाशरूपो धर्मान्यथाभावः । उभय-
प्रकारविशिष्टे नियन्त्रंशे तु तत्तदवस्थतत्तद्विशिष्टतारूपोऽन्यथाभा-
वो भवतीत्यङ्गीकृत्यावस्थान्तरापत्तिरूपविकारस्य प्रकारद्वये प्रकारि-
णि च कारणावस्थायां विभक्तव्यपदेशानर्हत्वेनैकरूपत्वादेकविज्ञा-
नेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञां मृदादिदृष्टान्तं चोपपादयन्ति । जीवस्य ज्ञान-
विकाशसंकोचहेतुभूतदेहसंयोगवियोगाभ्यामुत्पत्तिमरणबोधकश्रुति-
रचिदंशवज्जीवस्य स्वरूपान्यथाभावाभावेन जीवे तन्निषेधादिश्रुति
र्ब्रह्मणि उभयविधाऽनिष्टविकाराभावात् । स वा एष महानज

आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोब्रह्मनित्योनित्यानामित्यादिपरविषयश्रुतिं प्राक्सृष्टेर्नामरूपविभागाभावदेकत्वावधारणश्रुतिं सृष्ट्यनन्तरं तद्विभागाभावात्वं चोपपाद्य अनाद्यविद्योपाधिकजीवत्ववादिमते ब्रह्मणस्त्वयं मोहः । पारमार्थिकोपाधिकजीवत्ववादिमते ब्रह्मरूपस्यैव बन्धः । तस्मात्तं ब्रह्मैव सर्वाकारेण परिणमतीति वादिमते नियन्त्रंशस्य भोक्तृत्वाभावेऽपि तस्य सर्वज्ञत्वाङ्गीकारं स्वस्मादभिन्नमनुसंदध्यातीति तेन रूपेणैव तस्यैवेष्टानिष्टफलभोग इति दोषानुक्त्वा अस्माकं त्वपुरुषार्था अन्यथाभावाश्च शरीरगता एव, न तु ब्रह्मणीति ब्रह्म सर्वदा निरस्तनिखिलदोषमपरिमितोदारगुणमेवेति स्वमतगुणमाहुः प्रकाशादिवन्नैवं पर इति सूत्रे च वस्त्वेकदेशत्वमंशित्वमुक्त्वा विशेषणांशो विशेष्यांश इति विवेचकानां व्यवहारात् शरीरभूतजीवस्य शरीरभूतब्रह्मांशत्वमङ्गीचक्रुः । व्युच्चरणश्रुतिं तु नोदाजह्रुः ॥

शैवस्तु—विशिष्टाद्वैतवादमेवाङ्गीकृत्य, मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् * तस्यावयवभूतेन व्याप्तं सर्वमिदं जगदिति श्वेताश्वतरश्रुतिम्, आत्मा तस्याष्टमी मूर्तिरिति स्मृतिं चोदाहृत्य ब्रह्मावयवेन विशिष्टांशत्वं जीवस्याह । व्युच्चरणश्रुतेर्नामरूपसन्मुन्मेषमऽर्थं चाह ॥

भास्कराचार्यास्तु—वियदादिसृष्टिप्रकरणे जीवस्योत्पत्तेरनुक्तत्वाज्जीवापेतं वेदं म्रियते, न जीवो म्रियते, अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणः, अविनाशी वा अरेऽयमात्मेत्यादीनां भूयसीनां श्रुतीनामन्यथा कर्तुमशक्यत्वाच्चोपाधिकृतभेदाभिप्रायेण विस्फुलिङ्गश्रुतिर्विपरिणेया । सुषुप्तिप्रकरणत्वेन सृष्ट्यभिप्रायाभावाच्चेत्यङ्गीकृत्य जीवस्याणुत्वं संसारदशायां लिङ्गशरीराभिप्रायेण । मनसो लिङ्गस्याऽणुत्वाद् वस्तुतो व्यापक इति चाऽङ्गीकृत्य जीवस्य अंशत्वमुपाध्यवच्छिन्नत्वेनाङ्गीकृतवन्तः । तथाच ब्रह्मणो निरवयवत्वेऽपि यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा इति श्रुतौ दृष्टान्तप्रणयनेन यथाकाशस्य पार्थिवाधिष्ठानावच्छिन्नं कर्णच्छिद्रं, यथाच वायुः पञ्चवृत्तिः प्राणाः, यथा च मनसः कामादयो वृत्तयस्तथाऽयमपि पराङ्गनस्वरूपः । तस्याऽभिन्नरूपं स्वाभाविकं भिन्नरूपमौपाधिकम् । भिन्नाभिन्नस्वरूपं च, सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य इति भेदव्यपदेशो ब्रह्मेमे दासा ब्रह्मेमे कितवा इत्यभेदव्यपदेशश्च मानमित्याहुः ॥

विज्ञानेन्द्राभिक्षुस्तु-जीवानां नित्यभिन्नत्वं चाङ्गीकृत्य अविभागलक्षणभेदं चाङ्गीकृत्य सजातीयत्वे सति अविभागप्रतियोगित्वमंशत्वं, तदनुयोगित्वं चांशित्वम् । येन च रूपेण यत्रांशता विवक्ष्यते तेनैव रूपेण तत्र साजात्यं ग्राह्यम् । यथा आत्मांशलक्षणे आत्मत्वेन सद्ंशोऽसत्त्वादिरूपेणेत्यतो नातिप्रसङ्गः । यद्वा । द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजात्या साजात्यं ग्राह्यम् । विभागश्च लक्षणान्यत्वम् । अभिव्यक्तिधर्मभेद इति यावत् । अथवा । संयोगविशेष एवाभिभागः स्वरूपसंबन्धविशेषो वा । आधेयत्वादिवत् । जलस्य दुग्धे लवणस्य समुद्रे अविभागव्यवहारस्यापलपितुमशक्यत्वात् । न तु द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तमिति, सति संपद्य न विदुः सति संपद्यामह इत्यादिश्रुत्या, प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ लीयेते परमात्मनीत्यादिस्मृत्या च जीवस्यापि ब्रह्मण्यविभागकथनात् । लीङ् श्लेषणे, पद गतावित्याद्यनुशासनेभ्यश्च लयसंपत्त्यव्ययादिशब्दानामविभागार्थकत्वात् । एवं सति यथा शरीरस्य केशादिरंशो राशेश्चैकदेशः, पितुश्च पुत्र इति दृष्टान्तत्रयम् उक्त्वा सर्वे च जीवाः पितरि पुत्रचेतना इति चिन्मात्रे ब्रह्मणि नित्यसर्वावभासकेविषयभासनरूपं स्वरूपलक्षणं विहाय प्रलये लक्षणानन्यत्वं गच्छन्ति । सर्गकाले च तदिच्छया तत एव लब्धचैतन्यफलोपधाना आविर्भवन्ति पितुरिव पुत्राः । अतो जीवाः ब्रह्मांशा भवन्ति । आत्मा वै जायते पुत्र इति श्रुत्या पुत्रे पितुरविभागलक्षणाभेदवज्जीवे ब्रह्मणोऽविभागलक्षणाभेदस्य, बहु स्यां प्रजायेयेत्यादिश्रुत्या सिद्धेरिति । अतो जीवा ब्रह्मांशा मुख्या एव भवन्तीति समन्वयसूत्रे साधयित्वा वियदादिपादे व्युत्पादयामास । तत्र वास्तवभेदवादिनः प्रत्यवतिष्ठन्ते ॥ तर्हीत्यादि ॥ यदि सर्वज्ञेन ब्रह्मणा सह जीवस्याभेदः करादिवत्तदा असार्थंशानुपपत्तिः । यदि भिन्नाभिन्नभास्करमतरीत्या तदा दूषणान्तरमाहुः ॥ अल्पेत्यादि ॥ श्रुतिश्च मुण्डकबृहदारण्यकस्था प्रभवव्युच्चरणश्रुतिः । श्रुत्यन्तरविरोधं परिहरति ॥ नान्योऽत इत्यादि ॥ इति चेदिति ॥ इति हेतोर्भिन्नांशत्वं वा अंशत्वोपचार एवेति चेदित्यर्थः । तत्रोत्तरं वदन्तस्तेषामपि व्यासाभिमतविरुद्धार्थवादित्वं बोधयन्ति ॥ बाढमित्यादि ॥ नचैवमिति ॥ तथाच यद्येवमभिप्रेयात् तदांशपदं भिन्नपदेन विशिष्यादन्यथेत्यादि च न वदेत् । तत्सदृशत्वा-

दिति वा वदेत् । सूत्रोपदर्शितायां श्रुतौ व्यवयवत्वबोधकः पाद-शब्दो न स्यात् स्मृतौ च, मे मतिपदं राइयभिमानबोधकतामालं भगवति जीवतुल्यतामापादयेत् एवं नेत्यर्थः । इति श्रुतिविरोधं दर्शयन्ति ॥ किञ्चेत्यादि ॥ विनिगमकाभावादिति ॥ त्यक्ते प्रायपाठे तथा-त्वाद्वैपरीत्यमपि सुवचमितितथेत्यर्थ ।पूर्वोक्तं दृढीकर्त्तुं श्रुतेः साधरा-णत्वमाशङ्क्य पूर्वोक्तोपगमे बीजमाहुः ॥ यद्यपीत्यादि ॥ आदिश्य इत्यादिपदेन योगिनः संगृह्यन्ते॥ तर्हि कथं पूर्वोक्तदूषणोद्धार इत्यत आहुः ॥ नचेत्यादि ॥ एवमेव जगादेति॥ भगवदिच्छामेव हेतुत्वेन जगादेत्यर्थः ॥ जीवस्य सर्वतो भोगेच्छेति ॥ जीवं सर्वप्रकारेण भोक्तुमिच्छा ।दीनत्वमिति॥ अनौजस्त्वम् । एवमत्राज्ञत्वादीनामागन्तुकत्वकथनेन तात्त्विकभेदो वारितः ॥

जीवभावादेरागन्तुकत्वं व्युत्पादयितुं चोदयति ॥

ननु कारणसाम्ये कथमेकेषां जडत्वमेकेषां चेतनत्वं, जीवे ज्ञानस्यापि तिरोहितत्वेन अल्पज्ञत्वमपि कथमितिचेद्, अत्राहुराचार्याः। सच्चिदानन्दरूपे ब्रह्मण्यस्त्यंशत्रयं, स्वरूपभूतं ' सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म ' इति श्रुतेः । यः सर्वज्ञ इति श्रुतेर्धर्मरूपमपि ज्ञानमस्तीति मन्तव्यं, भगवानिति नामव्युत्पत्त्या च। तत्र स्वरूपात्मकेन सदंशेन जडोद्गमः पूर्वमुक्तः । पश्चाच्चिदंशात् तादृशादेव जीवानां तद्रूपाणामेवोद्गम उक्तः। अतो जडेषु सन्मात्रकार्यत्वाच्चित्तिरोभावः । जीवे च चित्कार्यत्वेन चिद्रूपत्वात् सत्त्वेन चोपलभ्यमानत्वादानंदांशतिरोभाव एव। एतयोः सच्चितोरपि तिरोभावे स्वरूपहानिरेव स्यात् । तिरोहितं तु धर्मरूपं भगशब्दवाच्यं ज्ञानमतः सर्वमनवद्यम्। अत्र नियामिका भगवदिच्छैवेति ज्ञेयम् । एतयोर्भेदाभेदविचारमग्रे वक्ष्यामः । ननु ब्रह्मरूपाणामेव जीवानां सहजगुणाँस्तिरोहितान् विधाय मिथ्याज्ञानादिदोषयुक्तत्वकरणे तूपस्थितहानिरकृताभ्यागमश्च प्रसज्ज्येतेति चेन्न । एतयोर्जीवकृतात्वेन जीवे च दूषणत्वात् । तत्रापि लोकेऽप्यस्वतन्त्रजीवकृतावेव

दृश्यते हि लोकेऽपि राज्ञां स्वतन्त्राणां स्वविहारार्थं प्राचीनविचि-
त्रभवनप्राकारगोपुरादिभङ्गकरणेन तत्रैवाजिरोद्यानादिकरणम् ।
निजसेवकेष्वपि कदाचित् स्थितस्याप्यैश्वर्यादेर्हरणम्, पुनर्दानं च
सेवया संतोषे । किं पुनः सकललोकनियामकस्य सकलजगत्कार-
णकारणस्य भगवतः स्वदासजीवस्यान्यथाकरणे शङ्का नाम । कि-
ञ्चैवं सर्गस्थितिसंहारेष्वपि भगवत एव कर्तृत्वात् स्थितं संहृत्य
पुनस्तथाकरणेऽपीमौ दोषौ प्रसज्ज्येताम् । तथा सति जगतो नित्य-
त्वप्रसङ्गोऽसंभव एव वा स्यात् । यतो भगवान् स्वयमेव, ये चैव
सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये * मत्त एवेति तान् विद्धि
न त्वहं तेषु ते मयि * त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् *
मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययमिति मायामोहेन स्वा-
ज्ञानमुक्त्वा स्वेच्छयैव च माया मोहयतीति निरूपणार्थं स्वाधीनत्वं
मायायाः, दैवी ह्येषा गुणमयी मम मायेति निरूपितवानतोऽपि
भगवदिच्छाधीनतैव बन्धस्यापि । एवं सति यस्मिञ्जीवे यादृशी-
च्छा तदनुरूपा एवाविद्यादिशक्तयः सत्त्वादिभेदेन तं व्याप्नुव-
न्तीति महदैश्वर्यं भगवतः । अत एव, महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं
प्रकृतिमाश्रिताः * भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययमिति
भगवतोक्तम् । भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः, मत्तः
स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं चेत्यपि । अपरं च, स्वयौक्तिकेऽर्थे त्विदं दूष-
णमुद्भाव्यं स्याद्, येन तथैव कल्प्येत । न तु श्रुतिसिद्धे । राजा-
ज्ञायाः पर्यनुयोगानर्हत्वात् । एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं य-
मेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषति, एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं
यमधो निनीषतीति श्रुतिरपीममेवार्थमाह, यमेवैष वृणुते तेन लभ्य इति यमयत्येवाम । य आत्मनि
तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयति इति च । अत एव नान्योऽतोऽस्ति
द्रष्टेत्यादिरपि सङ्गच्छते । अन्यस्य स्वतन्त्रकर्तृत्वाभावात् । अत

एव सूत्रकारोऽपि जीवस्य कर्तृत्वं निरूप्य तत्स्वत एवेश्वराद् वेत्याशङ्क्य, परात्तु तच्छ्रुतेरिति सिद्धान्तमुक्तवान् । अतोऽकृता-भ्यागमो जीवे न दोषाय, सर्वथा परतन्त्रत्वात् ॥

नन्वित्यादि ॥ अत्र प्राचां मतं प्रदर्श्य समादधते ॥ अत्राहुरि-त्यादि ॥ आचार्या इति ॥ प्राञ्च आचार्याः ॥ पूर्वमुक्त इति ॥ यथाऽग्नेः क्षुद्रा इत्यत्र प्राणादिव्युच्चरणकथनेनोक्त इत्यर्थः । इदं यथा तथा द्वितीयस्कन्धसुबोधिन्यां सृष्टिप्रक्रियाकथने व्युत्पादितम् । इदं च, अव-स्थितेरिति काशकृत्स्न इति सूत्रात् सिद्ध्यति ॥ एतयोरित्यादि ॥ जीवजडयोर्भेदाभेदविचारम् । तौ ब्रह्मणो भिन्नाभिन्नाविति विचारम् अग्रे वक्ष्यामः=लीलानित्यतावादे समाप्ते वक्ष्यामः । एवमंशत्वेन तादात्म्यमङ्गीकृत्यैव, पराभिध्यानसूत्रव्याख्याने स एव प्रत्यवतिष्ठ-ते ॥ नन्वित्यादि ॥ उपस्थितहानिरत्र नित्यसिद्धधर्मस्य निवृत्तिर्न तु कृतनाशः । अकृताभ्यागमोऽकृतकर्मसम्बन्धिफलावाप्तिः । एतदुभयं भगवदिच्छया जीवे आपद्यमानं तत्प्रयोजके ब्रह्मणि दूषणत्वेन प्रस-ज्ज्येतेत्यर्थः । एवमाशङ्क्य दूषणविषयं निर्द्धारयन्तः समादधते ॥ नेत्यादि ॥ अयमर्थः । किमेतयोः कृतिविषयदूषकत्वेन दूषणत्वमुत कृतिदूषकत्वेनाथवा कर्तृदूषकत्वेनेति । तत्र नाद्यः । चौरादिलु-ण्ठितसज्जनादावपि दुष्टत्वापत्तेः । द्वितीयतृतीयौ चेत्तदापि तयोर्ब्र-ह्मणि दूषणत्वमित्याहुः ॥ एतयोरित्यादि ॥ तत्रापीति ॥ जीवदूषक-त्वेऽपि ॥ लोकेऽपीत्यपिशब्दाद्वेदे । किमत्र मानमित्याकाङ्क्षायां पूर्वलो-कप्रसिद्धेस्तथात्वमाहुः ॥ दृश्यत इत्यादि ॥ हिंहैतौ एतयोर्भङ्गकरण-योर्जडविषयत्वेन दृष्टान्तत्वेनभ्यादेशकृताभ्यागमाभावाच्च द्वितीय-माहुः ॥ निर्जेत्यादि ॥ सेवयेति ॥ कृतप्रात्प्यनपेक्षसेवया । दार्ष्टान्ति-के योजयितुं कैमुतिकेनाहुः ॥ किमित्यादि ॥ सकलजगत्कारणकार-णस्येति ॥ सकलजगत्कारणं प्रकृतिपुरुषौ ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा वा, अव्याकृतं वा । तयोस्तेषां तस्य च कारणस्य । वेदे तथात्वमाहुः ॥ किञ्चेत्यादि ॥ तथा सतीति ॥ तद्धिया कर्तृत्वेऽनादृते सति । तथा-त्वाद्ये मीमांसकमतापत्तिर्द्वितीये प्रत्यक्षविरोध इति तथा वक्तुमश-क्यत्वात् तयोर्न भगवत्कृतौ भगवति च न दूषणत्वमित्यर्थः एवं विपर्ययस्य भगवदिच्छाधीनत्वं व्युत्पाद्य बन्धस्याप्याहुः ॥ यत इ-

त्यादि ॥ अतोऽपीत्यपिना, श्रिया पुष्ट्येत्यादिनोक्तं समाधानं स्मारितम् । सिद्धमाहुः ॥ एवं सतीत्यादि ॥ भगवत इति ॥ भगवत्सम्बन्ध्येव, न त्वविद्यासंसर्गकृतमित्यर्थः । उक्तार्थोपष्टम्भाय भगवद्वाक्यसंमतिमाहुः ॥ अत एवेत्यादि ॥ अविद्यायास्तदधीनत्वात् । उपस्थितिहान्यादेरत्रादूषणाच्च यथायथं भगवतो वाक्यासंमतिमाहुः ॥ अत एवेत्यादि ॥ अविद्यायास्तदधीनत्वादुपस्थितहान्यादेरत्रादूषणत्वाच्च यथायथं भगवतो वाक्य न्युक्तानीत्यर्थः । नन्वभेदपक्षादूषणस्यादूषणत्वं कल्पनीयम् । भेदपक्षे तु जीवकर्माधीनं तदिति न तत्संसर्ग इति स एव युक्त इत्यतः कल्पनाभावमाहुः ॥ अपरश्चेत्यादि । पर्यनुयोगानर्हत्वादिति ॥ परिर्वर्जने । अनुयोगः प्रश्नः । वर्ज्जनार्थकः प्रश्नः पर्यनुयोग, आक्षेप इति यावत् । तदयोग्यत्वादित्यर्थः । श्रुतिसिद्धत्वं दर्शयन्ति ॥ एष हीत्यादि ॥ यमिति ॥ सर्वस्य भगवदिच्छाधीनतया तयोरदूषणत्वरूपम् ॥ इति च- इयमपि श्रुतिर्नियमनेन भगवत एव जीवप्रेरकत्वं बोधयन्ती मदुक्तमुपोद्बलयतीत्यर्थः ॥ अत एव = जीवस्यानीशत्वात् सर्वज्ञत्वादीनामीश्वराधीनत्वादेव । उक्तदार्ढ्यायात्र सूत्रकारसंमतिमाहुः ॥ अत एव सूत्रेत्यादि ॥ निरूप्येति ॥ कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्यधिकरणे निरूप्य ॥ न दोषायेति ॥ सन्नपि श्रुतिसिद्धत्वात् सिद्धान्तिनो दोषाय नेत्यर्थः । तथाचैवमुपपत्तौ मतान्तरीयरीत्या अंशत्वकल्पनं श्रुतिसूत्रादिषूपचारकल्पनम् । अद्वैतश्रुतीनामभेदभावनापरत्वकल्पनं च न युक्तमित्यर्थः ॥

अत्र पूर्वमीमांसकमतं दूषणायोपक्षिपन्ति ।

ये त्विमां शङ्कां परिहर्तुं पूर्वं जीवकृतधर्माधर्मसापेक्ष एवेश्वरः कारयति । अन्यथा, स्वर्गकामो यजेत, ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यादिविधिप्रतिषेधानर्थक्यं स्यात् । ईश्वरस्यैव प्रवर्तकस्य निवर्तकस्य च सत्त्वात् । अतो विधिनिषेधाभ्यामेव प्रवर्तमानं निवर्तमानं चेश्वरः प्रवर्तयति निवर्तयति च । कस्य चिद्विहिते प्रवृत्तिः कस्य चिन्न, कस्य चिन्निषिद्धान्निवृत्तिः कस्य चिन्नेत्यत्रापि पूर्वरूपतादृक्कर्मैव निमित्तम् । प्रवाहस्यानादित्वात् । अतो नाकृता-

ऽभ्यागमो जीवे इति वदन्ति । तेषामनीश्वरवाद एवापद्यते । न च कर्मणो जडत्वेन फलसमर्पकत्वासम्भवात् तत्समर्पकत्वेनेश्वरसिद्धिः । अन्यथाऽनुपपत्त्या कल्प्यमानस्य तादृशस्यैव कर्मणः कल्पयितुं शक्यत्वात् । ननु कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्य इति तत्त्वसूत्रात् तथोच्यत इति चेन्न । तदर्थानवबोधात् । तथाहि । पूर्वोक्तन्यायेन, परात्तु तच्छ्रुतेरिति पूर्वसूत्रेणेश्वरादेव कर्तृत्वे निरूपिते प्रवर्तकत्वेन निवर्तकत्वेन चाभिमतविधिनिषेधवैयर्थ्यमापतितम् । तत्र न हीश्वरः साक्षात् कश्चन प्रवर्तयति निवर्तयति वा । अतस्तद्द्वारैव तथा करोतीति तु समाधानं न सङ्गच्छते । सर्वस्यैव सन्मार्गवर्तित्वापातात् । तथाच विधिनिषेधसत्त्वेऽप्यप्रवृत्त्यनिवृत्त्योः सत्त्वेन तदुपपत्त्यर्थं पूर्वकर्मकल्पनं त्वनुपपन्नम् । प्रवाहस्यानादित्वेन पूर्वपूर्वकर्मणैव प्रवृत्तिनिवृत्त्युपपत्तौ विधिनिषेधवैयर्थ्यापातात् । एवञ्च सति प्रामाणिकत्वाभावेनान्धपरम्परापत्तिर्यागादिकरणस्य धर्मत्वहानिश्च । फलोद्देशाभावेन च तज्जनकत्वनिर्वाहकापूर्वकल्पने प्रयोजनाभावेनैतस्य च कर्मणो नष्टत्वेनाग्रिमकर्मप्रवृत्तिनिमित्तमपि निरूपयितुमशक्यम् । एतत्समाधानाय प्रवर्तकत्वं विध्यादेरेव, ततो जानतामप्यप्रवृत्तिनिवृत्ती तु विचित्रेश्वरेच्छयेतिवाच्यम् । एवमपि सत्यावश्यकत्वाल्लाघवाच्चेश्वरेच्छैव तथाऽस्तु, कृतं ताभ्याम् । एवञ्चान्धपरम्परापि न सम्भवति । ईश्वरेच्छाजन्यत्वात् । दृश्यतेऽपि हि विधिमजानतोऽपि बालस्य नैसर्गिकी धर्मप्रवृत्तिः । एवमपि सति न निस्तारः । तथाहि । न हीश्वरः स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वेन कर्म कारयिष्यति, किन्तु स्वर्गादिसाधयितुम् । तथा सति स्वस्यैव तद्दाने समर्थत्वाद् विहितनिषिद्धफलोपपत्तौ विहितनिषिद्धयोर्यागब्राह्मणहननयोर्वैयर्थ्यापत्तिः । नचाकृताभ्यागमदोषपरिहाराय तथा करोतीति वाच्यम् ।

स्वतो जीवस्य कर्तृत्वे हि तत्फलनिरूपणे स दोषो न स्यात् ।
न तु तादृशं फलं दातुं तादृक्कर्मकारणे । स्वतः सर्वथैवासमर्थत्वा-
ज्जीवस्य कृतमप्यकृतप्रायमिति न तत्परिहार इतीश्वराधीनं जीव-
कर्तृत्वं नोपपद्यते इति चेत्तत्राह— कृतप्रयत्ना पेक्षस्त्वित्यादि । एत-
दर्थस्तु, एकोऽहं बहु स्यामिति प्रपञ्चे रमणेच्छया हि भगवान्
क्रीडार्थं कृतप्रयत्नः । तदा हि क्रीडैव मुख्या, अन्यत् सर्वमुपसर्ज-
नीभूतम् । तथाच तदपेक्षो भगवान् विचित्ररसानुभवार्थम्, एवं
यः करिष्यति तमेवं करिष्यामीति स्वयमेव मर्यादां चकार । स्व-
कृतसेतुपरीप्सयेति । धर्मसेतूनां वक्ता कर्ताऽभिरक्षितेत्यादिवाक्य-
श्रवणादेवमवसीयते । ततश्च स्वकृततद्रक्षणाय ज्ञापनाय च वेदं
चकार । तथाच जीवोत्पादनसमये एवैनं जीवमस्मिन् देशेऽस्मिन्
काले एतत्प्रयुक्तप्रवृत्तिनिवृत्तिमन्तं विधाय एतदेतत्फलं दास्या-
मीति, आमोक्षं प्रतिजीवं विचारितवानिति । तदनुसारेणैव ते त-
था भवन्तीत्येवम्प्रकारेण कृतो यः क्रीडार्थं प्रयत्न उद्यमो जीवा-
दिवैचित्र्यादिकरणे तदपेक्षस्तदधीन एव कारयति भगवान् । कुत
एतत् ? । यतो यागादेर्विहितस्य, प्रतिषिद्धस्य विप्रहननादेः स्वर्ग-
नरकसाधकत्वेनावैयर्थ्यमेवमेव भवेत् । अन्यथेश्वरस्यैव कारयि-
तृत्वे फलदातृत्वे चोक्तन्यायेन तद्वैयर्थ्यं स्यात् । आदिपदाद् वि-
नापि कर्म तत्फलदानमपि नात एव । अतः श्रुतिरपि कर्मकारणे
फलदानेच्छामेव हेतुत्वेनानुवदति, यमुन्निनीषत्यधोनिनीषतीति ॥
आचार्यास्तु, यथा पुत्रं यतमानं बालं वा पदार्थगुणदोषौ वर्ण-
यन्नपि यत्प्रयत्नाभिनिवेशं पश्यति तथैव कारयति । फलदानार्थं
श्रुतौ कर्मापेक्षाकथनात् फलदाने कर्मापेक्षः, कर्मकारणे जीवकृत-
प्रयत्नापेक्षः, प्रयत्ने तत्कर्मापेक्षः, स्वर्गादिकामे च लोकप्रवाहापेक्षः
कारयतीति न ब्रह्मणो दोषगन्धोऽपि । नचैवमनीश्वरत्वम् । मर्यादा-

मार्गस्य तथैव निर्माणात् । यत्र त्वन्यथा तत्र पुष्टिमार्गाङ्गीकार इत्याहुः ॥ अयमपि पक्षः स्वकृतमर्यादाया एव हेतुत्वेन कथनान्मर्यादाकरणे च क्रीडेच्छाम् ऋते हेत्वन्तरस्यासम्भवादस्मदुक्तान्नातिरिच्यते । तस्मादस्मदुक्त एव मार्गो, न त्वदुक्तः । किञ्च, क्रियापूर्वकालीनात्मधर्मस्यैव प्रयत्नशब्दार्थत्वेन वक्तुमुचितत्वान्न धर्माधर्मौ तद्वाच्यौ । किञ्च, त्वदुक्तप्रकारे 'विधिनिषेधावैयर्थ्यादिभ्य' इत्येव स्यान्न तु विहितेत्यादीति दिक् ॥

ये त्वित्यादि ॥ प्रवर्तयतीत्यादि ॥ विध्यादिसहकारीभवतीत्यर्थः ॥ तादृक्कर्मेति ॥ स्वदृष्टदुरदृष्टजनकं कर्म ॥ अतो नेति ॥ तादृशप्रवृत्त्यऽप्रवृत्त्यादीनां कृतफलरूपत्वात् । तथाच स दोषः स्वरूपत एव नास्तीत्यर्थः । तद् दूषयन्ति ॥ तेषामित्यादि ॥ विध्यादिसापेक्षमीश्वरमङ्गीकृत्य अकृताभ्यागममनुपगच्छतां कर्मसापेक्षेश्वरकल्पनापेक्षया ईश्वरानपेक्षकर्मकल्पनस्य लघुत्वात्तथेत्यर्थः । नन्वजागलस्तनवदीश्वरो नास्माभिरिष्यते, किन्तु कर्मोपजीव्योऽङ्गीक्रियत इत्यत आहुः ॥ नचेत्यादि ॥ तथाचैवमपि गौरवतादवस्थ्यात् कल्पना अप्रयोजिकेत्यर्थः । अत्रैकदेशिन ईश्वरे जीवं प्रति सापेक्षतामनुमन्यमानाः पूर्वोक्तस्य काल्पनिकत्वं निरस्यन्ति ॥ नन्वित्यादि ॥ तथाच मीमांसकोक्तः परिहारो नाऽप्रामाणिक इति न तत्र दोष इत्यर्थं निरसितुं प्रमाणस्य तं प्रत्याभ्यासत्वबोधनाय तदर्थे वदिष्यन्तस्तदुक्तं निषेधन्ति ॥ नेत्यादि ॥ पूर्वोक्तन्यायेनेति ॥ दृश्यते हीत्यादिना श्रुत्यादिप्रमाणोपन्यासपूर्वकमुपपादितेन भगवतः स्वतन्त्रकर्तृत्वरूपेण । एतस्य निरूपित इत्यनेन संबन्धः ॥ कल्पनं त्वित्यत्र तुरप्यर्थे । कल्पनस्यानुपपन्नत्वे हेतुचतुष्टयमाहुः ॥ प्रवाहस्येत्यादि ॥ अशक्यमित्यन्तं वैयर्थ्यापातः फलानुपहितत्वाज्ज्ञेयः । एवञ्च सतीति ॥ अनादित्वेन कर्मण एव तदुपपादकत्वे सति ॥ हानिश्चेति चकारेणाधर्मस्याधर्मत्वहानिः समुच्चीयते ॥ फलोद्देशाभावेनेति ॥ कालान्तरे फलजननाय कर्मव्यापारत्वेनापूर्वकल्पने प्रयोजिका हि तृतीया श्रुतिः । सा च तदा प्रयोजयेद् यदा विध्यादेः सर्वथा प्रवृत्तिजनकत्वेन सार्थकत्वं स्यात् । तदभावात् साध्यप्रयोजिकेति तथेत्यर्थः ।

तथा यागादेः पिशाचभिक्षाकल्पकत्वापत्तिरपि । एवं कर्मणोऽप्रवृत्त्यनिवृत्त्युपपादकत्वं दूषयित्वा विध्यादिसहकारित्वमीश्वरस्य दूषयन्ति ॥ एतदित्यादि, प्रवृत्तिरित्यन्तम् ॥ एवमपि सतीति ॥ वैयर्थ्यपरिजिहीर्षया तयोस्तथात्वेऽङ्गीकृतेऽपि मध्ये ईश्वरेच्छानिवेशे सति। नन्वन्धपरम्परानिवृत्तेरेव प्रयोजनत्वान्न वैय्यर्थ्यमित्यत आहुः ॥ एवञ्चेत्यादि ॥ तथा जीवकृतधर्माधर्मसापेक्ष ईश्वरोऽनुमतिदानेन कारयन् बीजानां पर्जन्यवत् सहकारिसाधारणकारणमिति युक्त्याङ्गीकारे आवश्यकत्वादिरूपयुक्त्या विध्यादिवैयर्थ्यमपरिहार्यमित्यर्थः । ननु परविद्याविचारे जीवकर्तृत्वस्येश्वराधीनत्वं सिद्धमित्यपरविद्यारूपविधिनिषेधवैयर्थ्ये न दोष इत्यत आहुः ॥ एवमपि सतीत्यादि ॥ तथा करोतीति ॥ जीवकृतप्रयत्नापेक्षां करोति ॥ सर्वथैव समर्थत्वादिति ॥ भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि माययेति गीतावाक्येन तथात्वादित्यर्थः ॥ ज्ञापनाय चेति ॥ इदमेव निबन्धे भाष्ये चोक्तम् । साधनं च स्वरूपं च सर्वस्याह श्रुतिः फलम् * न प्रवर्त्तयितुं शक्तास्तथा चेन्नरको न हीत्यादि । अन्यत्तु निगदव्याख्यातम् । एवं सूत्रार्थव्याख्यानेन तेषां तात्पर्याज्ञानमपि स्फुटीकुर्वन्ति ॥ किञ्च, श्रियेत्यादि ॥ किञ्च त्वदुक्तेत्यादि च ॥

माध्वप्राभाकरादिमतेन शङ्कते ।

ननु जीवानां नित्यभिन्नानामेव चेतनत्वादणुत्वेन चैकदेशस्थायित्वेन चांशत्वमौपचारिकमेवेतिचेन्न । मुख्ये संभवति गौणस्यान्याय्यत्वात् । सूत्रकृतोंऽशत्वप्रसक्तदूषणपरिहारानुपपत्तिश्च स्यात् । जीवानां स्वतन्त्रभिन्नत्वेन चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानुपपत्तिः। न च योगजधर्मप्रत्यासत्तिवत्तत्त्वज्ञानजनितालौकिकधर्मेणैव सर्वज्ञत्वोपपत्तिरिति वाच्यम् । यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्यादित्यादिश्रौतदृष्टान्तानुपपत्तेः । सदेव सौम्येदमग्र आसीदितिश्रुतिविरोधश्च ॥

नन्वित्यादि ॥ नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्, एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः । स वा एष आत्मा कृदित्यादिश्रुतिभ्यस्तथा तथेत्यर्थः । तद्दूषयन्ति ॥ नेत्यादि ॥ पादोऽस्य विश्वाभूतानीति श्रुत्यु-

केऽशत्वे बहुस्यामितीच्छया संभवति । औपचारिकत्वादित्यर्थः । भिन्नांशत्वे दूषणमाहुः ॥ सूत्रेत्यादि ॥ सूत्रेषु प्रकाशादिवन्नैवं परः । अनुज्ञापरिहारौ देहसंबन्धाज्ज्योतिरादिवदित्यादिषु प्रकाशादिदृष्टान्तकृतो यो जीवस्य भगवदंशत्वेन तदीयेन सांसारिकदुःखभोगेनेश्वरस्यापि दुःखभोगापत्तिः । यथा पुरुषस्य पादे दुःखे दुःखित्वम् । तद्वत् । किञ्च, ऋतौ भार्यामुपेयात् गुर्वङ्गनां नोपगच्छेत् इत्याद्यनुज्ञापरिहारावीश्वरे प्रसज्ज्येयातामित्यादिदूषणानां परिहारः । अहं दुःखीति या बुद्धिः सा भेद एव, न त्वभेदे । परः परमात्मा नैवं, न भेदबुद्धिः । तस्य हि सर्वत्रैवात्मबुद्धिरपि दुःखेऽपि तथा । ततश्च, नाग्नेर्हि तापो न हिमस्य तत् स्यादितिवत् तस्मान्न तस्य दुःखमिति शवाग्निश्चण्डालोदकं तद्घटादि परिह्रियते उत्कृष्टं गृह्यते इत्यंशस्य तत्तत्संबन्धेन दोषो, न सर्वस्यांशिनोऽग्न्यादेस्तथा देहाद्यध्यासवतो जीवस्यैव दुःखादयो, न परस्येत्यादिरूपस्तदनुपपत्तिरित्यर्थः । यत्पुनः कालाग्निखद्योतयोस्तेजोंशयोरमृतसमुद्रमूत्रयोर्जलांशयोर्मेरुपुरीषयोः पृथिव्यंशयोर्यथा नैकप्रकारता, किन्तु सदसत्तया विवेकस्तथा मत्स्यादीनां स्वरूपांशानां जीवानां भिन्नांशानां च तेजआदीनां भूतानामंशभेदेन भिन्नत्वेऽप्यभिमानदेवतैक्येन च दृष्टान्तोपपत्तिरिति व्याख्यानं, तस्मिन् पक्षे तु पृथिव्याः सर्वसहत्वेन दोषसंबन्धस्य सिद्धत्वाद् दृष्टान्तस्य विरुद्धत्वम् । तेषां राश्यभिमानित्ववदीश्वरेऽपि जीवराश्यभिमानत्वापत्तिः । अनभिमानत्वे स्वंशत्वस्यैवाभावराशिवदंशित्वे च साजात्यमात्रपर्यवसानाद् दूषणस्यैवाभावेन परिहारस्यैव वैयर्थ्यम् । एवं पितृपुत्रभावेऽपि । न च तद्बोधकश्रुतिस्मृत्याद्यनुपपत्तिः । अस्मद्रीत्यापि तदुपपत्तेः । किञ्चावान्तरसृष्टाविवाद्यसृष्टावपि पूर्वमीश्वरे जीवानां पिण्डीभाव एव वाच्यो, न त्वीश्वरैक्यम् । तथा सति तेषां भिन्नत्वेन, बहु स्यां, नामरूपे व्याकरवाणीत्याद्युक्तं स्वस्य बहु भवनं जीवस्वरूपेण नामादिव्याकरणमुत्तमपुरुषप्रयोगश्चेत्युपरुद्ध्येरन् । अभिमानित्वे जीवतौल्यं चापद्येतेत्येतत्समुच्चयार्थं चकारः । ननु मास्तु भिन्नांशत्वमुपचारश्च, किन्तु शरीररूपत्वाद्विशिष्टांशत्वमेवास्त्विति चेत् तत्राहुः ॥ जीवानामित्यादि ॥ ननु कारणावस्थायां विभक्तव्यपदेशानर्हत्वेनैक्यादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाः सुखेनोपपत्तिरितिचेत् तन्ना-

हुः ॥ न चेत्यादि ॥ श्वेतकेतूपाख्याने प्रलयप्रसङ्गाभावात् कार्यावस्थायां तादृशं ज्ञानं विवक्षितम् । तदानीं च कारणावस्थाया अभावात् तादृशं ज्ञानं न लौकिकप्रत्यासत्त्येति तदर्थं तत्त्वज्ञानजनिता अलौकिकी प्रत्यासत्तिः सौबालादिवाक्यानुरोधेन कल्पनीया । अन्यथा तत्र सत एवोपक्रान्तत्वेन तस्य शरीरितायाः अनुक्तत्वाच्छिष्यस्य तावत्पर्यन्तं ज्ञानं न स्यात् । तथा सति स्फुटैव श्रौतदृष्टान्तानुपपत्तिः । दृष्टान्ते मृत्पिण्डादिपदैः पुरःस्फूर्तिकधर्मपुरःसरज्ञानस्यैव विवक्षितत्वावगमादिति । ननु ब्रह्मणः सर्वदा आत्माकारत्वेन सिद्धत्वात् कारणशरीरस्य च नित्यत्वेन तदविनाभावाद्विवक्षितधर्मवत्त्वे सिद्धे विवक्षितप्रत्यासत्त्यैवैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानसिद्धेर्न दृष्टान्तानुपपत्तिरित्यत आहुः ॥ सदेवेत्यादि ॥ अयमर्थः । सुबालोपनिषद्येव प्रलयप्रकरणे, अव्यक्तमक्षरे लीयते अक्षरं तमसि लीयते इत्यन्तं लयमुक्त्वाऽग्रे तमः परे देवे एकीभवतीत्येकीभाव उक्तः । यतो लीङ् श्लेषण इति धात्वर्थविचारे लयः श्लेष एव भवति । भागाभाव एव सिद्ध्यति । तथा सत्येकीभावः स्वरूपैक्यमेव पर्यवस्यति, न तु नामरूपविभागानर्हत्वमात्रम् । तस्य पूर्वत्रापि तुल्यत्वादिति शब्दान्तरादेवकारेण शरीरस्य शरीरभावत्यागपूर्वकं ब्रह्माभेदः सिद्ध्यति । तथा सति सृष्टिप्राक्काले एवकारोऽन्ययोगं व्यवच्छिन्दन् पूर्वोक्तैक्य एव पर्यवस्यति, न नामरूपविभागानर्हत्वमात्रमित्यवधेयम् । नचैवं सति तदानीं ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वापत्तिः । स्वरूपोदरधर्माणां सत्तायास्तदानीमग्रे वक्ष्यमाणत्वात् ॥ नचैवं ब्रह्मणः परिणामजीवरूपत्वे च सिद्धे जडरूपेणस्वरूपान्यथापत्तिर्जीवरूपेण तस्यैवेष्टानिष्टफलभोगाप्तिश्चेति शङ्क्यम् ॥ प्रकाशादिवन्नैवं पर इति सूत्र एव निरस्तत्वादादित्यनवद्यम् । नचैवं जीवस्यापि स्वरूपान्यथाभावापत्त्या नित्यत्वबाधः शङ्क्यः । दृष्टान्तभूतविस्फुलिङ्गस्वरूपविचारेणैव तदापत्तेर्निरस्तत्वात् । पराभिध्यानसूत्रार्थविचारे धर्मान्यथाभावस्यैव प्रतिपादनाच्चेति । तेनांशत्वाविशेषेऽपि सदंशानां जडस्वरूपान्यथाभावादनित्यव्यवहारश्चिदंशानां तु धर्ममात्रान्यथाभावान्नित्यत्वमिति सिद्धम् ।

एवं नित्यत्वेऽपि व्युच्चरणेनोत्पत्तेरङ्गीकारमिव बुद्ध्वा सूत्रविरोधमाशङ्कते ।

ननु, नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्य इति तत्त्वसूत्रविरोधः । एतदर्थस्तु, आत्मा जीवो नोत्पद्यते । कुतः ? अश्रुतेः । देवदत्तो जात इति देहोत्पत्तिरेव श्रूयते, नात्मनः । किञ्च, नित्यत्वादपि नोत्पत्तिर्जीवस्य सम्भवति । कुतोऽस्य नित्यत्वमत्राह, ताभ्यः श्रुतिभ्य इतीतिचेद्, अत्रेदं प्रतिभाति । यथाऽग्नेः क्षुद्रा इत्यादिश्रुतीर्विचारयन् स्वयमेव जीवस्यांशत्वमुक्त्वा यत् पश्चादुत्पत्ति निषेधति सूत्रकारस्तेन विस्फुलिङ्गन्यायेन जीवस्य व्युच्चरणं नोत्पत्तित्वेन सूत्रकारस्याभिमतम् । तदा परिच्छिन्नस्य शरीरस्याभावेन तस्य जीवागमनस्याप्यभावेनोत्पत्तिस्वरूपाभावात् । तदुक्तम्—अनित्ये जननं नित्ये परिच्छिन्ने समागमः * नित्यापरिच्छिन्नतनौ प्राकट्यं चेति सा त्रिधा इति । तथा चानित्यानां प्राणादीनां प्रादुर्भाव एवोत्पत्तिरिति तेषामेवोत्पत्तिरुक्ता । जीवानां ब्रह्मणः सकाशाद्विभागे तदंशत्वे च वाच्ये सति तयोर्दुर्बोधत्वं जानन्ती श्रुतिरंशत्वमंशिनः सकाशाद्विभागवत्त्वमणुत्वमंशिनोऽशान्महत्त्वं, पुनरंशस्यांशिनि प्रवेशयोग्यत्वं, प्रवेशे सत्यभेदप्रतीतिविषयत्वं, पुनर्निर्गमनयोग्यत्वं चाग्निविस्फुलिङ्गे प्रसिद्धमिति सर्वधर्मबोधसौकर्यार्थमग्निविस्फुलिङ्गदृष्टान्तेनोक्तवती । प्रकृतेऽप्येवं दृश्यते । जीवाद् ब्रह्मणो महत्त्वम् । तदुक्तम्, आधिकं तु भेदनिर्देशादिति । पुनः प्रवेशश्चोच्यते, ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति । ब्रह्मभावश्च भगवदुक्तसाधनकरणेन सन्तुष्टाद् भगवत आनन्दप्राकट्यात् स्वगुणस्वरूपैश्वर्यादिप्राकट्याच्चेति ज्ञेयम् । इदमेवोक्तम्, अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्तीति सूत्रेण । अर्थस्तु अस्मिन्नानन्दमये ब्रह्मण्यस्य जीवस्य तद्रूपस्य योगं ब्रह्मभावापन्नस्य प्राप्तिं वदति फलत्वेनेति । इदमेव, ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा, न शोचति, न काङ्क्षति * समः सर्वेषु भूतेष्वित्याद्युक्त्वा भक्तिलाभानन्तरं, विशते तदनन्तरमित्युक्तं

विज्ञापनम् ।

बनारससंस्कृतसीरीज़नाम्नी वाराणसेयसंस्कृतपुस्तकावली ।

इयं पुस्तकावली खण्डशो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभाषानिबद्धा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमाः केचिदङ्गलभाषानुवादसहिताश्च ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थान् काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्ये ऽपि विद्वांसः शोधयन्ति । यैर्ग्राहकमहाशयैरियं पुस्तकावली नियमेनाविच्छेदेन संग्राह्या तैस्तदेकैकस्य खण्डस्य कृते ।॥) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देयः । अन्यैर्महाशयैर्यैः कानिचित् खण्डानि संग्राह्याणि तैश्च प्रत्येकं खण्डानां कृते १) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देय इति ॥

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।

	रु०	आ०
सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	५	०
अर्थसङ्ग्रहः अंग्रेजीभाषानुवादसहितः	१	०
तन्त्रवार्त्तिकम् खण्डानि १३	१३	०
कात्यायनमहर्षिप्रणीतं शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् सभाष्यं ख०६	६	०
सांख्यकारिका चन्द्रिकाटीकागौडपादभाष्यसहिता	१	०
वाक्यपदीयम् खण्डानि ६ (प्रथमभागः प्रथमद्वितीयकाण्डे पुण्यराजटीकासहित खण्डानि ३। द्वितीयभागः तृतीयाकाण्डम् हेलाराजटीकासहित खण्डानि ३)	६	०
रसगङ्गाधरः खण्डानि ९	९	०
परिभाषावृत्तिः खण्डे २	२	०
वैशेषिकदर्शनं किरणावलीटीकासंवलितप्रशस्तपादप्रणीतभाष्यसहितम् खण्डे २	२	०
शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ५	५	०
नैष्कर्म्यसिद्धिः खण्डानि ४	४	०
महर्षिकात्यायनप्रणीतं शुक्लयजुस्सर्वानुक्रमसूत्रम् सभाष्यम्	३	०
ऋग्वेदीयशौनकप्रातिशाख्यं सभाष्यम् खण्डानि ४	४	०
(बृहत्) वैयाकरणभूषणम् पदार्थदीपिकासहितम् खण्डानि ४	४	०
विवरणोपन्यासः सटीकवाक्यसुधासहितः खण्डे २	२	०

तत्त्वदीपनम । पञ्चपादिकाविवरणस्य व्याख्यानम्) खं० ८ ८

वेदान्तदीपः (श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचितः) खण्डानि ३ ३

टुप्टीका खण्डानि ४ ४ ०

पातञ्जलदर्शनम। श्रीरामानन्दयतिकृतमणिप्रभाऽख्यवृत्ति स० १

व्याकरण मिताक्षरा । श्रीमदन्नभट्टप्रणीता खण्डानि १० १० ०

रसमञ्जरी । व्यङ्ग्यार्थकौमुद्या प्रकाशेन च सहिता ख० ३ ३ ०

भेदधिक्कारः व्याख्यासहितः श्रीमदप्पयदीक्षितकृत उपक्रम
पराक्रमसहितः खण्डे २ २ ०

बोधसारोनरहरिकृतः तच्छिष्यदिवाकरकृतटीकयास०ख० १० ०

ब्रह्मसूत्रदीपिका श्रीमच्छङ्करानन्दभगवद्भिरचिता खण्डे २ २ ०

दैवज्ञकामधेनुः अर्थात् प्राचीनज्योतिषग्रन्थः खण्डानि ३ ३ ०

श्रीमदणुभाष्यम । श्री.... वल्लभाचार्यविरचितम् ।
गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजी महाराजविरचितभाष्यप्रकाशाख्य
व्याख्या समेतम् खण्डानि १५ १५ ०

तत्त्वशेखरः । श्रीभगवल्लोकाचार्यप्रणीतः । तथा-तत्त्वत्रयचुलुक
संग्रहः । कुमारवेदान्ताचार्यश्रीमद्वरदगुरुविरचितः । १ ०

श्रीभाष्यवार्तिकम । श्रीमद्रामानुजाचार्यविशिष्टाद्वैतसिद्धान्तप्र-
तिपादनपरम । यतीन्द्रमतदीपिका च । श्रीगोविन्दाचार्यसूनु-
श्रीनिवासाचार्यकृता । सकलाचार्यमतसंग्रहश्च । खण्डे २ २ ०

गूढार्थदीपिका । श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धस्थरासपञ्चाध्यायी-
व्याख्या खण्डे २ २ ०

आश्वलायनसूत्रप्रयोगदीपिका । श्रीविद्वद्वरमंचनाचार्यभट्ट
विरचिता खण्डे २ । २ ०

काव्यालंकारसूत्राणि । पण्डितवरवामनविरचितवृत्तिसमेतानि
कामधेनुसमाख्यव्याख्यासहितानि खण्डे २ । २ ०

भुक्त्यन्तसुरद्रुमः । श्रीपुरुषोत्तमप्रसादविरचितः खण्डानि ३ ३ ०

चतुर्विंशतिमतसंग्रहः । श्रीभट्टोजिदीक्षितसंकलितः खण्डे २ २ ०

श्रीविद्वन्मण्डनम् श्रीविठ्ठलनाथदीक्षित विरचितम । गोस्वामि श्री-
पुरुषोतमजीमहाराजविरचित सुवर्णसूत्राख्यव्याख्यासहितम् १ ०

व्रजभूषण दास और कम्पनी

बनारससंस्कृत सीरीज़कार्यालय

बनारस सिटी ।